

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 9

**НА ПОШАНУ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА
НАН УКРАЇНИ С. В. ВІДНЯНСЬКОГО**

Кам'янець-Подільський
2021

Свідомство про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 14717-3688 ПР від 12.12.2008 р.

Друкується за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 3 від 25 лютого 2021 р.)

Рецензенти:

О. Є. Лисенко – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ);

О. В. Добржанський – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці).

Редакційна колегія:

В. С. Степанков, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*);

І. І. Боровець, кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*);

С. В. Віднянський, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;

В. П. Газін, доктор історичних наук, професор;

О. Б. Головко, доктор історичних наук;

О. М. Кравчук, кандидат історичних наук, доцент;

Ю. А. Мицик, доктор історичних наук, професор;

В. А. Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;

О. М. Федьков, доктор історичних наук, доцент.

П78 Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Випуск 9: На пошану члена-кореспондента НАН України С.В. Віднянського. 340 с.

У дев'ятому випуску збірника, присвячений 70-річчю від дня народження члена-кореспондента НАН України С.В. Віднянського, увійшли статті провідних вітчизняних та зарубіжних фахових істориків, наукові інтереси яких пов'язані із дослідженням історії країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та ролі й місця України у розвитку даного регіону.

Рекомендовано для науковців, викладачів ЗВО, студентів та всіх, хто цікавиться історією ЦСЕ.

УДК 94(4)(082)

ББК 63.3(4)я43

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел. (03849) 2-41-08.

© К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2021

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

**PROBLEMS OF HISTORY
OF CENTRAL
AND EASTERN EUROPE**

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

ISSUE 9

**IN HONOUR OF CORRESPONDING MEMBER
OF THE NAS OF UKRAINE S.V. VIDNIANSKYI**

Kamianets-Podilskyi
2021

Reviewers:

- O. E. Lysenko** – Doctor of historical sciences, professor, Head of the Department of History of Ukraine during the Second World War at Institute of History of Ukraine at National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv);
- O. V. Dobrzhanskyi** – Doctor of historical sciences, professor, dean of the Department of History of Ukraine at Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi).

Editorial college:

- V. S. Stepankov** – Academician of the UAHS,
Doctor of historical sciences, professor (*editor-in-chief*);
- S. A. Kopylov** – Doctor of historical sciences, professor
(*deputy editor-in-chief*);
- I. I. Borovets** – Candidate of historical sciences, associate professor
(*assistant editor*);
- S. V. Vidnianskyi** – Corresponding member of the NAS of Ukraine,
Doctor of historical sciences, professor;
- V. P. Gazin** – Doctor of historical sciences, professor;
- O. B. Holovko** – Doctor of historical sciences;
- O. M. Kravchuk** – Candidate of historical sciences, associate professor
- Y. A. Mytsyk** – Doctor of historical sciences, professor;
- V. A. Smoliy** – Academician of the NAS of Ukraine,
Doctor of historical sciences, professor;
- O. M. Fed'kov** – Doctor of historical sciences, associate professor.

Problems of History of Central and Eastern Europe : collection of scientific papers / [edit. col: V. S. Stepankov (editor-in-chief) and others]. Kamianets-Podilskyi : Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 2021. Issue 9: In honour of corresponding member of the NAS of Ukraine S.V. Vidnianskyi. 340 p.

The articles of the leading Ukrainian and foreign professional historians scientific, interests of which the histories of countries of Central and East Europe and role and place of Ukraine related to research in development of this region entered in the ninth issue of collection of scientific papers, which is prepared to corresponding member of the NAS of Ukraine Vidnianskyi's 70th birthday.

Recommended for research workers, teachers of higher educational establishments, students and all, who is interested in history of Central and East Europe.

UDC 94(4)(082)

Address of editorial college: the Department of worldwide history, Historical faculty, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, st. Tatarska 14.

ВШАНОВУЮЧИ ЮВІЛЯРА

<i>Боровець Іван.</i> Подвижник української наукової євроінтеграції (до 70-річчя С. В. Віднянського)	7
<i>Кравчук Олександр.</i> Історія Першої Чехословацької республіки у науковому доробку Степана Васильовича Віднянського	47
<i>Мартинов Андрій.</i> Степан Віднянський: патріотизм, порядність, професійність – кредо українського історика...59	
<i>Іваненко Оксана.</i> Новітня історія України на тлі процесів європейської інтеграції (огляд публікацій наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» за 2009-2020 рр.).....	76

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ

<i>Ліхтей Ігор.</i> «...Signo crucis accinctus»: перший похід чеського правителя Пршемисла Отакара II на Пруссію на зламі 1254 – 1255 років	91
<i>Степанков Валерій, Степанков Віталій.</i> Пилявецька битва 1648 року: чинники поновлення воєнних дій та проблеми локалізації її місця й розташування таборів українського і польського військ	108
<i>Юга Олександр.</i> Політика Московії щодо козацької України в середині XVII ст. в оцінках представників політичної еліти Речі Посполитої	140
<i>Панченко Наталя.</i> Слов'яни та східне питання у політичних поглядах Джузеппе Мадзіні	152
<i>Опря Ігор.</i> Пізньопротестантські конфесії Правобережної України у роки Першої світової війни	157

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Завальнюк Олександр.</i> Українські університети 1917-1920 рр.: перші кроки із запровадження європейського досвіду освітньо-наукової діяльності	165
<i>Кравчук Олександр, Ратушняк Ігор.</i> Губернські старости Української держави 1918 р.: матеріали до біографій	181
<u>Газін Володимир.</u> Історичні уроки гіперінфляції 1923 р. у Ваймарській Німеччині	213

<i>Криськов Андрій. Чисельність української політичної еміграції в Чехословаччині (1920-ті – 1930-ті рр.)</i>	219
<i>Олійник Сергій, Філіпчук Богдан. Дунайська (Кілія-Веке) десантна операція радянських військ 1941 р.: спростування чи підтвердження ідеї превентивності удару гітлерівців?</i>	236
<i>Шніцер Ігор. Діяльність прибічників людацького режиму в Чехословацькій державі (1945 – 1947 рр.)</i>	242

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

<i>Калуцький Сергій. Руські (українські) бояри на обороні українського прикордоння (за матеріалами описів замків)</i>	250
<i>Верстюк Володимир. Джерельна основа монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії»</i>	258
<i>Шолк Олександр. Залучення інноукраїнців до служби в галицькому війську за матеріалами «Вісника Державного секретаріату військових справ»</i>	268
<i>Дзира Олеся. Імміграційне законодавство Канади і регулювання українського переселенського потоку в міжвоєнний період</i>	272
<i>Баженов Лев. Дослідження регіональної історії України у творчому доробку Данієля Бовуа</i>	285

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Майор Ростислав, Боровець Іван. Віднянський С.В., Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. Київ: Інститут історії України, 2021. 372 с.</i>	293
--	-----

AD MEMORIAM

<i>Головко Олександр. Про експедиції Анатолія Матвієнка, його друзів і соратників</i>	299
<i>Головко Олександр. Ігор Скочияс (1967, 5 квітня – 2020, 20 грудня)</i>	335
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	337

ВШАНОВУЮЧИ ЮВІЛЯРА

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.7-46

Іван Боровець

(Кам'янець-Подільський)

ПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ (ДО 70-РІЧЧЯ С. В. ВІДНЯНСЬКОГО)

У статті охарактеризовано основні віхи життєвого шляху та професійної діяльності відомого сучасного українського історика, фахівця з проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин, Степана Васильовича Віднянського. Виділено чотири хронологічні етапи у його біографії в контексті суспільно-політичного розвитку України. Простежено трансформацію методологічних засад наукових досліджень ювіляра, проаналізовано основні його праці. З'ясовано вагомий внесок дослідника у процес виходу української історичної науки на міжнародну арену.

Ключові слова: С.В. Віднянський, історія, методологія, міжнародна співпраця, дисертація, монографія, євроінтеграція, наукова школа.

У міжнародних відносинах сучасності вагому роль відіграє не лише взаємодія на дипломатичному, політичному, економічному рівнях, але й культурна (народна) дипломатія, здійснювана активними творцями ідеологічних, наукових, культурних цінностей. Маючи гуманістичний вимір, базуючись на психології внутрішньолюдських взаємин, вона часто досягає більшої глибини обопільної емпатії, толерантності та плідної співпраці, ніж офіційні канали декларованого міждержавного й міжнаціонального співробітництва. Саме з такою культурною дипломатією пов'язані по суті все життя та професійна діяльність члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Степана Васильовича Віднянського, з 2011 р. віце-президента Міжнародної дипломатичної місії народної дипломатії «Європейська Україна».

Шановний ювіляр народився 27 березня 1951 р. в адміністративному центрі Закарпаття місті Ужгороді¹. Базові підвалини розвитку його особистості на першому життєвому етапі формувалися насамперед родинним вихованням.

Визначальним, на наш погляд, стало те, що малий Степан (разом з братом-близнюком Василем) зростав у міжнаціональній сім'ї інтелігентів. Батько – Ладислав Степанович – мав словацькі та угорські коріння, захоплювався поезією. Проте радянська Закарпаття (його старший брат був де факто депортований на схід) змусила змінити покликання письменника на фах економіста-бухгалтера. Мати – Олена Михайлівна – була представницею українсько-угорської родини, працювала вчителем молодших класів української школи. На першому місці в сім'ї Віднянських було прищеплення синам моральних чеснот та пошани до знань, працьовитості й цілеспрямованості. Зокрема, Степан Васильович згадував про таку пам'ятну настанову батька: «Якщо в твоїх силах зробити людині добро, вчини так й немає значення, чи віддячить вона тобі, чи ні».

Інтерес до вивчення минулого в хлопця виник не випадково. Сам науковець у автобіографічному нарисі відзначив, що світовою історією «захоплювалися й добре знали практично всі мої численні родичі»². Сприяла цьому і загальна суспільно-політична атмосфера в країні кінця 50-х – першої половини 60-х рр., адже в той час зацікавлення історією стало менш небезпечним хобі, ніж в попередню стаалінську епоху.

Після закінчення школи перший час працював фрезерувальником на Ужгородському машинобудівному заводі з СКБ, але потяг до знань зумовив те, що допитливий завзятий юнак у буремний 1968 р. (маються на увазі події «Празької весни») став студентом вечірнього відділення першого курсу історичного факультету Ужгородського університету. Вже після першого семестру, на початку 1969 р., за відмінне навчання переведений на стаціонарне відділення. У той час там викладали відомі фахівці, справжні знавці своєї справи – професори Є.А. Балагурі, І.М. Гранчак, К.І. Гурницький, Г.В. Павленко, М.В. Троян, В.І. Худанич, І.Г. Шульга, Я.І. Штернберг³. Студент Віднянський одразу ж проявив себе як активіст студентського наукового товариства, з ентузіазмом поглиблено вивчав різні сюжети всесвітньої історії, переважна більшість яких, все ж таки, стосувалася історії Закарпаття та суміжних країн – Угорщини та Чехословаччини. Упродовж навчання неодноразово відзначався грамотами за перемогу в конкурсах студентських наукових робіт республіканського та загальносоюзного рівнів, публікував свої наукові розвідки в регіональній пресі, був членом редколегії університетської газети «Радянський студент». Про активність у громадському житті свідчить те, що ювіляр був секретарем комсомольської організації історичного факультету⁴.

Тогочасний період свого життя С.В. Віднянський охарактеризував наступним чином: «Про незабутні п'ять років студентського життя в часи так званого «радянського застою» у мене залишилися, як мабуть у кожної молодої людини, найкращі спогади: ... про організацію та участь у студентських будівельних загонах і роботу в колгоспах під час канікул, і про проведення перших молодіжних дискотек і виступів студентських вокально-інструментальних ансамблів, і участь у студентських спортивних олімпіадах, вечірки в студентському гуртожитку, перше кохання... Усе це було, але головним залишалось навчання»⁵.

Слід відзначити, що придушення радянськими військами спроби демократизації у Чехословаччині негативно вплинуло не лише на її політичну систему, а зумовило й консервативний ухил у внутрішній політиці СРСР. На кінець 60 – першу половину 70-х рр. припадає новий етап «закручування ідеологічних гайок», що особливо відчувалося у гуманітарній сфері, в тому числі в історії. Однак, на становлення фахового рівня історика-початківця це не мало помітного впливу, адже тема його випускової роботи стосувалася історії середини – другої половини XIX ст., яку ідеологічна цензура стерегла значно менше. Відтак, у дипломній роботі «Формування історичної концепції О.В. Духновича» отримав можливість без ідеологічних штампів продемонструвати весь спектр своїх аналітичних здібностей, різнобічно вивчивши суспільно-політичні погляди відомого «будителя» національного духу на Закарпатті.

Завершення навчання в університеті стало стартом другого етапу в житті ювіляра й своєрідним роздоріжжям, коли слід було приймати виважене стратегічне рішення. Він мав можливість вчителювати у школі (кілька місяців працював учителем історії Четівської восьмирічної школи з угорською мовою навчання у Берегівському районі Закарпаття⁶), залишитися на викладацькій роботі в університеті, працювати в ужгородському міськкомі комсомолу і навіть в органах державної безпеки⁷. Однак, вже усвідомлений на той час потяг до наукового дослідження переважив усі інші фактори.

Задля реалізації задуму піти у «велику науку» склалися також сприятливі зовнішні обставини. У зв'язку з посиленою увагою до Закарпатської та Чернівецької областей як суміжних із «дружніми державами соціалістичного табору», там функціонували відділи історії європейських соціалістичних країн АН УРСР. У 1969-1970 рр. таким відділом в Ужгороді завідував І.М. Гранчак⁸, який, маючи авторитет у київських наукових колах, надав молодому випускнику доленосну цільо-

ву рекомендацію для навчання в аспірантурі у відділі історії міжнародних відносин соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР. Тож восени 1973 р. С.В. Віднянський прибув до Києва, де успішно склав вступні іспити. Керівником виконання його кандидатської дисертації було призначено завідувачку відділом члена-кореспондента АН УРСР І.М. Мельникову.

Загальновідомо, що наукові установи в умовах тоталітарного режиму є виразниками та інструментами пануючої ідеології. У відділі, де розпочав свою кар'єру ювіляр, це доповнювалося ще й пропагандистським завданням демонструвати нерозривні дружбу й братерство зі соціалістичними державами. Тому не дивно, що науковий керівник, у руслі дослідницьких планів відділу, перенацілила молодого аспіранта на вивчення кон'юнктурної, політично ангажованої теми «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині. 1969-1975 р.», покликаної довести зміцнення соціалістичної системи організації праці у «нормалізаційній» ЧССР.

Позитивною стороною такого конформного та комфортного старту були швидкі блискучі успіхи молодого науковця. 1975 р. надрукована перша стаття в Українському історичному журналі. Результатом дослідницьких пошуків у бібліотеках та архівосховищах (в т.ч. Москви і Чехословаччини) стала захищена 1977 р. кандидатська дисертація. Офіційними опонентами були д.і.н., проф. А.Ф. Кізченко та к.і.н., доц. В.В. Сухарев, а провідною установою – кафедра загальної історії Ужгородського державного університету. Через два роки вийшла друком однойменна монографія. Опублікована також низка статей зі сюжетами про чехословацький робітничий та молодіжний рух⁹. 1982 р. вперше виступив опонентом на захисті кандидатської дисертації Р.М. Постоловського «Развитие интернационального сотрудничества между молодежными организациями СССР и ЧССР в процессе социалистической интеграции (1969-1977 гг.)»¹⁰, з яким досі підтримує професійні й дружні контакти.

Енергійність, ентузіазм, чітке виконання вказівок та розпоряджень керівництва, безвідмовність аспіранта щодо участі в громадському житті та готовність цілком віддаватися завданням колективу не залишилися поза увагою керівництва відділу та інституту. Немаловажну роль відіграв чинник, що С.В. Віднянський вже тоді вільно володів українською, російською, угорською (причому говорить з прононсами будапештця), чеською та словацькою, з часом додавши до вказаних комунікаційних компетенції ще й достатній рівень молдавської, румунської, польської, болгарської мов. Тому, попри його ста-

тус «цільовика», було прийнято рішення про залишення на посаді молодшого наукового співробітника, а в 1980 р. переведено на посаду старшого наукового співробітника. 1983 р. рішенням Президії АН СРСР присвоєно вчене звання «старшого наукового співробітника» за спеціальністю «загальна історія».

Паралельно влаштовувалося побутове й особисте життя ювіляра. Він став столичним жителем, зустрів свою долю й на початку 1976 р. одружився з випускницею Київського інституту народного господарства Людмилою Паюровою, урожденкою Молдавії, таким чином розширивши мультикультурність своєї родинної генетики. У шлюбі народилося двоє синів – Вадим (1976 р.) та Василь (1985 р.). Сім'я отримала у Харківському житловому масиві нову трикімнатну квартиру.

Молодий працівник не цурався величезного обсягу поточної організаційно-технічної та громадської роботи, яку йому регулярно «почесно доручали». Наприклад, 1978-1982 рр. очолював Раду молодих учених Інституту історії АН УРСР, у 1978-1989 рр. – виконував обов'язки відповідального секретаря редколегії збірника наукових праць відділу «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», певний час був вченим секретарем відділу¹¹. За цілим букетом грамот з подяками за громадську активність у «проведенні агітпоходу», «участі у соціалістичному змаганні», «організації днів науки», «у суспільно-політичному житті», «комуністичній праці», «виконанні соціалістичних зобов'язань», «пропаганді політичних і наукових знань серед трудящих»¹² слід насамперед бачити масу витраченого особистого часу, який міг би використаний на індивідуальні, сімейні потреби, але натомість віддавався громадським справам. Ювіляр став також учасником та лауреатом низки наукових республіканських та всесоюзних конкурсів, отримував різні грамоти, відзнаки й нагороди, зокрема медаль АН УРСР з премією для молодих вчених (1981 р.), Диплом другого ступеня Всесоюзного конкурсу товариства «Знання» на кращі твори науково-популярної літератури (1982 р.) за брошуру «Київ і міста-побратими», звання «Ударник комуністичної праці» (1983 р.) згідно рішення Вченої ради Інституту історії АН УРСР.

Доктор історичних наук О.Б. Головка, який на початку 1980-х рр. навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР, поділився своїми тогочасними враженнями: «Серед працівників відділу історії міжнародних відносин соціалістичних країн виділявся науковою та громадською активністю, внутрішньою позитивною енергетикою С.В. Віднянський. Він ніколи не відмовляв у допомозі та цінних порадах для колег.

Відчувалося, що керівництво та провідні працівники з повагою ставилися до молодого науковця, доручали йому серйозні справи. Вже в той час була очевидною перспектива його кар'єрного зростання». У другій половині 1980-х рр. також зав'язалися товариські стосунки ювіляра зі стажистом-дослідником С.А. Копиловим (сьогодні – доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка), керівником дисертаційної роботи якого став тогочасний заступник директора Інституту історії АН УРСР, знаний болгарист П.С. Сохань¹³.

Зважаючи на соціокультурну атмосферу 1970-80-х рр., не дивно, що ювіляр щиро дотримувався колективістських заasad у повсякденній праці, відповідальним ставленням до взятих зобов'язань цілеспрямовано налагоджував міжнаціональні зв'язки, особливо зі словацькими, чеськими, російськими колегами. При цьому наголошуємо, що на вказані базові загальнолюдські цінності міжособистісних взаємин тогочасна ідеологічна кон'юнктура не мала якогось суттєвого впливу.

Важливо звернути увагу на наступну особливість ситуації в радянському суспільстві. Надто завзятих «реалізаторів лінії партії» колеги в залежності від їх власного характеру побоювалися, запобігали перед ними, поза очі зневажали або ж тихо ненавиділи, але ніколи не любили й не поважали. У зв'язку з цим, власне як сам факт прийняття молодого працівника у колектив відділу, а також подальші довіра й повага керівництва й колег доводять, що С.В. Віднянський, попри свою активність, не був ні «правовірним комуністом», ані воєнничим атеїстом, а пропагандистські «ритуали» виконував через їх зовнішню технічну обов'язковість.

Аналогічний принцип можна застосувати і щодо громадян тогочасної Чехословаччини. Мислячі люди (а саме такими були словацькі й чеські науковці – друзі ювіляра) чудово усвідомлювали сутність як «нормалізаційного режиму» у своїй країні так і розвиненого соціалізму в СРСР. Відтак, цінили у своїх радянських колегах знову ж таки загальнолюдські принципи взаємин. Тому особистісне спілкування й співпраця молодих науковців, основа яких була закладена у той час, пережила комуністичні режими й активно продовжилася вже в період незалежних України, Чехії та Словаччини.

Саме завдяки зусиллям і активній участі С.В. Віднянського у колективних проєктах вагомим успіхів було досягнуто на поприщі базового напрямку діяльності відділу – популяризації науково-технічного та виробничого інтернаціонального співробітництва між трудовими колективами в процесі

розбудови соціалізму. Індивідуально або у творчій співпраці з І.М. Мельниковою, П.С. Соханем, І.М. Кулиничем він став автором розділів у низці праць, присвячених міжнаціональним зв'язкам УРСР із соціалістичними державами у сфері трудових відносин¹⁴, на замовлення товариства «Знання» УРСР підготував дві інформаційно-пропагандистські брошури¹⁵.

Індивідуальним напрямом досліджень С.В. Віднянського залишалися тенденції тогочасного суспільно-політичного розвитку Чехословаччини. Задля інтенсифікації наукових пошуків 1984-1985 рр. він проходив стажування в Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР (м. Москва), консультувався там з відомими російськими вченими, в т.ч. вихідцями із Закарпаття Б.Й. Желіцьким, І.І. Попом, А.І. Пушкашем¹⁶. Логічним результатом стала публікація (у співавторстві з І.М. Мельниковою) другої монографії¹⁷. Визнанням його заслуг в розвитку радянсько-чехословацьких зв'язків у науковій сфері стало нагородження відзнаками ЧССР – медаллю «Академік Зденек Неєдли» та Почесною відзнакою Першого ступеня Празького Союзу чехословацько-радянської дружби¹⁸.

Звісно, методологічна основа праць ювіляра даного періоду базувалася на канонах марксистської історіографії, у них були присутні стандартні пропагандистські конструкції й соціологічна схематизація в руслі тогочасних ідеологічних завдань. Проте, якщо не акцентувати увагу на цих тоді обов'язкових умовностях будь-якої допущеної до публікації розвідки, а оцінювати тексти за критеріями новизни фактографії, авторських гіпотез, аргументацій та висновків, то у такому ракурсі чітко простежується стиль ініціативного науковця-дослідника.

Так, оцінюючи третю монографію ювіляра¹⁹, ужгородські історики М.М. Вегеш та Л.В. Горват, слушно зауважили: «Сьогодні можна піддавати критиці цю працю та її автора за надмірну заідеологізованість, прокомуністичну спрямованість тощо. Такий був час і Степан Васильович не становив винятку. Разом з тим, хочемо відзначити, що книга містить величезний фактичний матеріал і статистичні дані...»²⁰.

Очевидно, в контексті завдань горбачовської «перебудови», у книзі акцентувалася увага на проблемах переходу до інтенсивної моделі економічного розвитку, деструктивній ролі командно-адміністративної системи²¹. Характерно, що новаторство положень монографії проявилось саме у виокремленні особливого аспекту міжнародних відносин – активності українських радянських робітників у співпраці із зарубіжними колегами, тобто цілком відповідає сучасним інтерпретаціям «народ-

ної» дипломатії. Рецензенти зазначали: «наведені у праці конкретні факти вияву такої активності робітничих мас, на нашу думку, вагомо аргументують це нове положення. Варто додати, що воно відображає й основні тенденції та закономірності розвитку сучасного цілісного й взаємопов'язаного світу – демократизацію міжнародних відносин та зростання ролі народних мас в їх здійсненні»²². Викликає інтерес ще один сюжет тексту даної рецензії: «Автор справедливо не оминув розгляду концепції будівництва розвинутого соціалізму... Правда авторська позиція щодо цих гострих питань викладена не зовсім чітко...»²³. Можливо, згадана нечіткість була спричинена небажанням автора надто ангажуватися в політичних питаннях у зв'язку з власною не надто «стійкою» ідеологічною позицією?

Звернемося також до об'ємної статті ювіляра «Робітничий клас Української РСР у розвитку виробничих зв'язків між трудовими колективами СРСР та Чехословаччини (1945-1985)»²⁴. Аналіз тексту засвідчує наступні ознаки політизації викладу матеріалу: надмірний пафос тексту в процесі висвітлення виробничої співпраці робітничих колективів України та Чехословаччини; посилання на праці тогочасних державних лідерів – М. Горбачова та Г. Гусака; негативна оцінка подій «Празької весни», які кваліфіковано як «бурхливий натиск за активної підтримки антикомуністичних центрів Заходу проти завоювань соціалізму», «підступи правих та антисоціалістичних сил», «активізацію ревізійністських, контрреволюційних і антисоціалістичних сил в країні»²⁵.

Але вказані моменти не можуть нівелювати значимості здійсненої дослідницької роботи. Автором опрацьовано значний масив джерел та наукової літератури, в т.ч. чеською та словацькою мовами. Присутні посилання на збірники дипломатичних документів, матеріали кількох архівосховищ, стенограми з'їздів та засідань, зарубіжну пресу («Východoslovenské noviny», «Rudé právo»)»²⁶. Розвідка насичена статистичними даними.

Докладно простежено хроніку взаємних візитів та виробничого стажування колективів українських та чехословацьких підприємств, наприклад металургійних комбінатів Дніпродзержинська та Тржинця, Запоріжжя та Кошиць, Словнафти та Кременчуцького нафтопереробного заводу тощо. Радянські шахтарі ділилися з чехословацькими колегами досвідом запровадження графіка циклічної роботи у забоях»²⁷. Автор проаналізував інтенсивну співпрацю між прикордонними областями – Закарпаттям та Східною Словаччиною, що на сучасному етапі, вже в нових ідеологічних умовах, знайшло продовження у співробітництві в рамках проекту єврорегіо-

нів. Приділено увагу зв'язкам і між несуміжними областями: Чернігів – Східна Чехія, Київ – Братислава, співпраці у рамках Ради економічної взаємодопомоги, в процесі прокладання міжнародних газопроводів, нафтопроводу, електричних ліній²⁸. Конкретизовано економічний ефект від обміну досвідом, простежено організацію інтернаціонального соціалістичного змагання, суботників²⁹.

Превалювання наукових принципів над кон'юнктурними міркуваннями у характері С.В. Віднянського яскраво проявилось у кризових умовах «оксамитової революції» наприкінці 1989 р. На той час вже була опублікована та отримала схвальні рецензії його монографія «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества», що мала стати базою докторської дисертації. Проте автор виявив велику особисту мужність й громадянську свідомість й не став прощтовхувати вже готовий, але неактуальний проєкт. Ювіляр прокоментував ситуацію наступним чином: «враховуючи блискавичний і для багатьох неочікуваний крах комуністичних режимів, що не піддалися демократичній трансформації, і розпад світової соціалістичної системи наприкінці 1989 р., я, незважаючи на рекомендації своїх старших колег, відмовився від захисту вже підготовленої докторської дисертації, хоча деякі мої колеги захищали дисертації з проблем соціалістичного будівництва або вдосконалення соціалізму в країнах Центрально-Східної Європи і в 1990-1991 рр.»³⁰.

Тобто він ще за два роки до розпаду СРСР категорично, раз і назавжди, відмовився від марксистської методології історіописання й в подальшій науковій кар'єрі не звертався до своїх радянських напрацювань та тематичних сюжетів, жодного разу не пославшись на свої тогочасні праці. Такий різкий поворот також, на нашу думку, можна пояснити поверховістю рис образу «homo sovieticus» в особистості С.В. Віднянського, яких він позбавився, очевидно, досить швидко, без болісних внутрішніх переживань й страждань.

Наступне десятиліття, як третій етап біографії, стало не легким для повсякденного життя ювіляра. Як і для більшості українських сімей на порядок денний постало фізичне виживання в умовах «хижацького» накопичення первісного капіталу в процесі переходу до ринкової економіки. Тривалі затримки зарплатні (яку швидко з'їдала інфляція) на фоні потреб підростаючих дітей спричинили хронічну нестачу засобів до існування. Гострою необхідністю були підзаробітки, які не в'язалися із фахом науковця. У той час практично всі або брали участь, або хоча б чули про транзитну «народну» торгів-

лю зі суміжними країнами. Згідно спогадів С.В. Віднянського, одним з таких епізодів був досвід «човникової» роздрібної торгівлі через українсько-словацький кордон, налагодженої разом з кошицькими друзями. Проте навіть у той важкий період він не став на шлях ревізії своїх життєвих пріоритетів, продемонстрував відданість науці, залишився у професії, ба більше – цілеспрямовано організовував «парадигмальну наукову революцію»³¹ у рідному відділі, який очолив з 1991 р.

Дійсно, попри економічну кризу, проголошення незалежності України та подальша демократизація наукового життя відкривала можливість цілковитої авторської свободи у теорії, методології та практиці історичних досліджень. Інститут історії України НАН України (з 1993 р. під керівництвом академіка В.А. Смолія) став флагманом трансформацій української історичної науки. Реальністю стали плюралізм, повернення замовчуваних у радянські часи імен істориків, публікація та популяризація їх творчої спадщини, розширення тематичного горизонту дослідницьких проєктів співробітників інституту, зокрема їх переорієнтація на проблеми українського державотворення. У цих процесах колектив відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин (така назва закріпилася з 1996 р.) та завідувач брали щонайактивнішу участь, налагоджували міжнаціональне наукове співробітництво у нових демократичних умовах, відновлювали науково-координуючу роль відділу з проблем вивчення всесвітньої історії в Україні, розпочали інтеграцію історії України у всесвітньо-історичний процес тощо. Виконання вказаних завдань ювіляр здійснював, розвиваючи співпрацю з корифеями української історіографії Я.Р. Дашкевичем, Я.Д. Ісаєвичем, І.М. Мельниковою, П.С. Соханем, Ф.П. Шевченком, А.М. Шлепаковим та ін.³²

Публікації першої половини 1990-х засвідчили перехід С.В. Віднянського до нових актуальних сюжетів досліджень: роль О. Духновича в національному відродженні³³; міжвоєнний період в історії Чехословаччини та перебування в її складі Закарпаття³⁴; історія русинів-українців³⁵; український вимір діяльності Т.Г. Масарика³⁶. Окремі з них були опубліковані у наукових виданнях Братислави й Праги. В той же час викристалізувалася й проблематика дисертації – діяльність української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині³⁷. Дослідник неодноразово перебував у відрядженнях у Чеській та Словацькій республіках, опрацьовував в архівах та бібліотеках джерела та наукові праці з даної тематики. 1994 р. став одним із засновників і членів Міжнародного наукового товариства Т.Г. Масарика (Прага).

У 1994 р. напрацювання були систематизовані в індивідуальній монографії про діяльність Українського вільного університету³⁸, рецензії на яку вийшли у часописі «Українська діаспора» (Київ-Чикаго), «Історичному журналі» (Братислава) та в Ужгороді. М.М. Вегеш та Л.В. Горват відзначали: «С.В. Віднянський вперше у вітчизняній історіографії прослідкував процес виникнення і розвитку УВУ з 1921 по 1945 р. Монографія оснований на недоступних раніше для дослідників архівних та інших джерелах і в ній розглядається мало-відомі проблеми історії та заснування та наукової, педагогічної, культурно-освітньої діяльності першого вищого навчального закладу і другої наукової установи української еміграції міжвоєнного періоду»³⁹.

Автор простежив обставини створення університету у Відні, позитивні зрушення у його функціонуванні внаслідок переведення до Праги, подав статистику соціального, вікового, регіонального складу українських емігрантів в Чехословаччині⁴⁰. У головному розділі роботи «Перетворення УВУ в Празі в Університет західноєвропейського зразка» детально розкрив його внутрішній устрій і організацію, матеріальне становище, професорсько-викладацький склад університету та його педагогічну діяльність, наукову, культурно-освітню діяльність, простежив основні віхи життя і діяльності студентства⁴¹.

Визначаючи роль УВУ, дослідник дійшов висновку, що «протягом майже чверті століття (1921-1945 рр.) місцем його перебування стала Прага, де він тривалий час залишався єдиним українським університетом в світі, хоч і недержавним, приватним, але вільною всеукраїнською вищою школою і водночас науковою установою»⁴².

Паралельно знаходив час і для навчально-педагогічної активності, викладав курс історії міжнародних відносин (а також був завідувачем кафедри міжнародних відносин і деканом факультету міжнародних відносин⁴³) у Київському інституті «Слов'янський університет»⁴⁴, став співавтором посібника з історії країн Центральної та Південно-Східної Європи⁴⁵.

У другій половині 1990-х рр. напружені зусилля у процесі трансформації індивідуальної науково-пошукової роботи та організаційної діяльності як завідувача відділу стали приносити перші відчутні плоди. 1997 р. на засіданні Спеціалізованої вченої ради інституту історії України НАН України захистив докторську дисертацію на тему «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині». Офіційними опонентами були доктори історичних наук, професори С.В. Кульчицький, І.М. Гранчак,

В.П. Трощинський, а провідною установою – Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. 1999 р. присвоєно вчене звання «професора» зі спеціальності «Всесвітня історія».

Відзначимо велику працездатність ювіляра, адже в цей час помітно, що С.В. Віднянський став розширювати хронологічний та тематичний спектр своїх досліджень, одночасно продовжуючи розробку вище окреслених проблем. Автор з цього приводу відзначає: «мені ніколи не цікаво було залишатися «спеціалістом вузького профілю» і я прагнув сам й заохочував наукових співпрацівників відділу розширювати коло наукових інтересів. Тому серед моїх наукових розробок можна зустріти публікації з різних напрямків, тем і періодів історії: від історіографічних і методологічних проблем історичної науки, історії Закарпаття, зокрема т. зв. «русинського питання», дослідження міжслов'янських взаємин періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини XIX ст., боротьби цих народів за своє національне самовизначення й державність напередодні і під час Першої світової війни, до розробки актуальних питань новітньої історії країн Центрально-Східної Європи, зокрема Чехословаччини, Польщі, Румунії та Угорщини, проблем міжвоєнної української еміграції в Європі та історії міжнародних відносин і міжнародних зв'язків українського народу впродовж XIX-XX ст., у тому числі і становлення зовнішньої політики незалежної України»⁴⁶.

Конкретизуємо із наведеного узагальнення деякі нові сюжетні лінії другої половини 1990-х рр. Досліджував проблеми суспільно-політичного розвитку Чехословаччини (в т.ч. українське питання) після Другої світової війни⁴⁷. З'являються публікації, присвячені українсько-румунським взаєминам⁴⁸. Чітко простежується тенденція зростання дослідницького інтересу до ролі й місця України у міжнародних відносинах загалом та Європі зокрема⁴⁹.

Окремо слід відзначити участь у фундаментальних дослідницьких проектах. Насамперед це «Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз»⁵⁰ з перекладом тексту російською та англійською мовами (розділ «Україна та українське питання в політиці Чехословаччини»), «Малий словник історії України» (перу С.В. Віднянського належить 7 статей-гасел), «Все про Україну»⁵¹, «3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.)»⁵².

Щодо останнього збірника, то С.В. Віднянський особисто відшукав, переклав з чеської мови і підготував до друку оригінальні документи з фондів ЦДАВО України в Києві, преси та ме-

муарів про діяльність української еміграції в Чехословаччині. Заслужують на увагу такі документи як, зокрема, «Лист ради Українського громадського клубу в Празі до міністерства закордонних справ УНР про участь в діяльності клубу представників чеської інтелігенції», «Розпорядження Міністерства шкільної й народної освіти Чехословацької республіки стосовно літературної мови на Закарпатті», «Звідомлення ректора Українського вільного університету О. Колесси на інавгурації 1921/22 академічного року в Празі про допомогу з боку офіційних кіл Чехословаччини», «Становище і потреби Українського вільного університету в Празі» тощо⁵³.

Він став ініціатором та організатором Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (1998 р.)⁵⁴, що заклала основи «масарикознавства» в Україні. Акцентуючи увагу на ролі президента Чехословаччини в українському векторі празької політики, історик вказував, що той «завжди підкреслював, що українське питання – не тільки мовне, але й політичне і культурне. Він трактував його, як правило, в контексті загальнослов'янського, беручи до уваги передусім його реальний зміст, життєві сили і слабкості українського руху... З огляду на це Т. Масарик не міг на початку ХХ ст. уявити Україну як цілком самостійну державу»⁵⁵. Через такі переконання, згідно висновків С.В. Віднянського, «Т.Г. Масарик, як і офіційні політичні кола Чехословаччини, незважаючи на симпатії до українців, не підтримували т.з. український сепаратизм, коли йшлося про Наддніпрянську Україну. Аналогічну позицію вони займали і щодо західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини: ЧСР не визнала уряд Західноукраїнської Народної республіки. Водночас Чехословаччина тривалий час (до підписання Ризького миру в 1921 р.) не визнавала претензій Польщі на Східну Галичину, вважаючи, що остання має право на об'єднання з іншими українськими землями і також стати частиною російської демократичної федерації»⁵⁶.

Необхідно відзначити підготовку в співавторстві з М.М. Вегешем монографії «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 –1939)»⁵⁷, у якій написав розділи «Країни Центрально-Східної Європи і українська проблема у міжвоєнний період: історіографічні аспекти» та «Українське питання у міжвоєнній Чехословаччині», а також участь у XII-ому міжнародному з'їзді славістів в Кракові (1998 р.), де виступив з доповіддю «Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: культурно-громадське і науково-освітнє життя»⁵⁸.

Зростання авторитету вченого засвідчило запрошення його до участі в розробці навчально-методичних видань⁵⁹ та

посібника для середньої школи⁶⁰. Розширюється сфера його активності та популярності у фахових колах за рахунок публікацій у відомих періодичних виданнях «Історія України»⁶¹, «Хроніка 2000»⁶², «Сучасність»⁶³.

Початок третього тисячоліття ознаменував старт четвертого періоду в житті ювіляра, який триває досі. Його позитивним фоном стало покращення економічного добробуту українського суспільства загалом та родини Віднянських зокрема, перехід дітей у статус дорослих, що вивільнило час для робочих справ. Основою матеріального забезпечення родини стали титанічні зусилля ювіляра, який працював одночасно на декількох роботах як науковий працівник та викладач, а фраза «у мене цейтнот» зайняла пріоритетне місце у його повсякденному лексиконі. Водночас сам відзначається скромністю у потребах та невибагливістю в побуті. До прикладу, за робочий кабінет йому слугує найменша кімнатка в квартирі, де зазедве поміщається диван, комп'ютерний стіл та велика шафа, габаритів якої давно вже не вистачає для вміщення всіх книг. То ж вони лежать у кімнаті усюди, також на спеціальних полицях на балконі, а значна частина томів особистої бібліотеки – ще й на дачі.

Перші двадцять років XXI ст. є безсумнівно часом розквіту професійного життя С.В. Віднянського як відомого дослідника, успішного менеджера наукових пошуків співробітників відділу (з 2012 р. – історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України) та здобувачів, талановитого педагога вищої школи. З огляду на те, що список публікацій автора за 2001-2021 рр. склав понад 400 назв, неможливо у рамках статті проаналізувати їх чи навіть згадати усіх, тому вкажемо лише на найбільш об'ємні й істотні, на наш погляд, в плані суспільно-політичної актуальності, демонстрації авторських концептуальних поглядів.

Він постійно вболіває за авторитет колективу й наступним чином спрямовує своїх співробітників: «Я розумію, що для вас більш привабливими є індивідуальні траєкторії досліджень, але ж можна поєднувати їх з участю у створенні колективних монографій відділу, що засвідчить нашу активність як згуртованої команди». Сам подає приклад й став автором розділів низки колективних і багатотомних академічних видань: «Політична історія України. XX століття», «Уряди України у XX ст.», «Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001 рр.)», «Українські історики XX століття», «Моя Україна», «Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.», «Державотворчий процес в Україні 1991-2006», «Нариси історії державної служби в

Україні», «Історія державної служби в Україні», «Економічна історія України», «Інститут історії України НАН України. 1936-2006», «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності», «Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси», «Енциклопедія історії України», «Енциклопедія сучасної України», «Українська дипломатична енциклопедія», «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура», «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна», «Оптимізація системи транскордонного співробітництва: концепція та її пілотна імплементація (на прикладі сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України)», «Перша та Друга світові війни в історії людства», «Французька модель державності: політичний, економічний, соціальний і правовий аспекти», «Історія Криму в запитаннях та відповідях», «Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості», «Історія, що об'єднує. Нариси новітнього транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні» та ін. Відзначаючи дану активність ювіляра, академік В.А. Смолій зауважив: «практично жодне із багатьох колективних й багатотомних академічних видань Інституту історії України НАН України, що побачили світ за роки української незалежності, не обійшлося без його авторської участі»⁶⁴.

Характеризуючи колективну діяльність відділу, слід виокремити фундаментальний задум ювіляра – анотовану історичну хроніку міжнародних відносин «Зовнішня політика України в умовах глобалізації» (з 2004 р. вийшло п'ять випусків, що охоплюють період 1991-2019 рр.). Іншим масштабним реалізованим задумом стала підготовка упродовж 2009-2016 рр. шести випусків енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» (керівник авторського колективу – С.В. Віднянський, відповідальний редактор – М.М. Варварцев)⁶⁵.

Ювіляр завжди пишається своїм дітищем – міжвідомчим збірником наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки» (станом на 2021 р. готується 30-ий випуск). Наголошуємо, що в кожному випуску вміщена об'ємна публікація (грунт не одна) відповідального редактора, яка відзначається часом не однією, а кількома новизною, продуманою композицією, часто є своєрідним флагманом та специфікатором наукових зацікавлень й пріоритетів автора у відповідному дослідницькому році.

Також є частим дописувачем таких періодичних видань як «Український історичний журнал» (за підрахунками автора даної статті – близько 30 публікацій упродовж 2001-

2021 рр.), «Науковий вісник дипломатичної академії України» (6), «Науковий вісник Ужгородського національного університету» (5), «Україна дипломатична» (12), Зовнішні справи (8), «Україна-Європа-Світ» (7) тощо.

Постійно тримає в полі зору та аналізує тенденції розвитку української історіографії в галузі дослідження всесвітньої історії, міжнародних зв'язків та зовнішньої політики України. З цього приводу неодноразово доповідав на Загальних зборах Відділення історії, філософії та права НАН України, вченій раді Інституту історії України НАН України, публікував відповідні статті⁶⁶. Підготував низку спеціалізованих історіографічних студій⁶⁷.

Окремо слід зупинитися на тісній співпраці С.В. Віднянського зі своїм найкращим і найближчим учнем А.Ю. Мартиновим. За визнанням ювіляра, хлопець звернув на себе його увагу ще на вступних іспитах в інститутську аспірантуру 1994 р. Глибокі знання, аналітичні здібності, широкий світогляд, які проявив молодий абітурієнт у відповідях на запитання членів приймальної комісії, стимулювали Степана Васильовича до висновку подумки: «Це наша людина». Відтак, Андрій Юрійович пройшов пліч-о-пліч з наставником, який став його своєрідним «хрещеним батьком», шлях до доктора історичних наук, професора, провідного наукового співробітника.

З їх чисельного спільного наукового доробку виділяємо два монографічні видання. 2006 року вийшла науково-документальна книга «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем». У передмові міністр закордонних справ України Б.І. Тарасюк зазначив: «Книга, яка пропонується читачеві, сприятиме роз'ясненню місця і ролі ООН у минулому та в сучасній міжнародній політиці серед широкого загалу в Україні. На її сторінках висвітлюється багатогранна робота української дипломатії різних часів, яка навіть за несприятливих умов обмеженого суверенітету та ідеологізації міжнародних відносин була спроможна надавати вітчизняному курсу в ООН досить виразного українського змісту»⁶⁸. Визнаючи, що українська дипломатична делегація в ООН не була самостійною в своїх планах і діях, автори наголошують, що її участь в діяльності головної міжнародної організації була «...вдалою спробою зайняти гідне місце у світовому співтоваристві, нехай і в ущемленому, частковому міжнародно-правовому статусі, і мала велике морально-політичне значення й далекосяжні наслідки»; «... свідченням причетності України до великої політики»⁶⁹.

Вельми затребуваним (про це свідчить кількість сучасних цитувань) стало їх історико-біографічне дослідження про сімнадцять європейських політичних діячів ХХ ст., які, за оцінкою авторів, удостоїлися звання «батьків-засновників» Європейського Союзу⁷⁰. Перу С.В. Віднянського належать майстерно виписані портрети Ріхарда Куденхове-Калергі, Томаша Масарика, Вінстона Черчилля, Шарля де Голля, Маргарет Тетчер, Михайла Горбачова, Вацлава Гавела, Іоанна Павла II.

Першим в новітній історії протагоністом єдиної Європи вважає сина австрійського дипломата і японки Р. Куденхове-Калергі, який «часом марнославно, але віддаймо належне, завжди пристрасно боровся за свою ідею «Пан'європейського Союзу», яка була викладена в однойменній книзі, що вийшла друком 1923 р.»⁷¹. Т. Масарик вважав перспективним створення федерації малих народів і малих держав Європи, але рішуче виступав проти нав'язування цієї ідеї згори⁷². В. Черчилль закликав до створення за зразком США Сполучених Штатів Європи, проте Велику Британію він не бачив у їх колі⁷³. Ш. де Голль відкидав федералістський проєкт європейського єднання, прагнучи прийняття ключових рішень на фундаменті збереження національного суверенітету держав⁷⁴. Подібну концепцію обстоювала М. Тетчер, вважаючи, що ЄС має бути конгломератом націй, а не якоюсь наднаціональною структурою, що обмежувала б суверенітет своїх членів та зазіхала на їхні національні інтереси⁷⁵. М. Горбачов репрезентував як виявилось ілюзорну ідею «спільного європейського дому» від Атлантики до Владивостока⁷⁶. В. Гавелом об'єднана Європа розумілася «як тісна співпраця європейських народів і громадян, яка б своєю суттю обмежувала виникнення нових конфліктів або взагалі їх унеможливлювала»⁷⁷. Згідно настанов Іоанна Павла II об'єднання Європи має ґрунтуватися на «угоді щодо фундаментальних задач і моральних стосунків, на спільності культурного спадку і, що найголовніше, на солідарності в умах та серцях»⁷⁸.

Важливим предметним внеском у наукове обґрунтування та популяризацію вітчизняної історії як невід'ємної та нерозривної складової європейського цивілізаційного простору стала колективна праця «Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХ ст.: історичні нариси»⁷⁹, підготовлена під егідою відділу та за редакцією Степана Васильовича. У перші кілька місяців після видання на неї опубліковано вже 7 рецензій. Визначаючи місце України в європейській історії, вказував, що «вона з давніх-давен постійно ставала об'єктом напа-

дів войовничих племен і народів, не раз рятуючи в такий спосіб від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу», але «втім і нині у світі подекуди до кінця не усвідомлюють ані багатства й величі української історії, ані її глибокого цивілізаційного змісту»⁸⁰.

Особливе місце в науковому доробку посідають дослідження історії рідного Закарпаття (понад 100 публікацій). Підготував біографічні нариси про: Іоанікія Базиловича, Михайла Балудянського, Германа Бідермана, Адольфа Добрянського, Юлія Гаджегу, Іоанікія Дулішковича, Григорія Жатковича, Анатолія Кралицького, Антонія Годинку, Федора Корятовича і Дьєрдя Дожу. Звернув увагу професійної спільноти на династію Шенборнів, знамениту «верховинську акцію» Едварда Етана⁸¹. Саме С.В. Віднянський одним із перших у вітчизняній історіографії провів паралелі між творчістю Томаша Масарика і Августина Волошина⁸². Завдяки ньому Карпатська Україна 1938-1939 років увійшла до фундаментальних академічних колективних монографій вітчизняних істориків як необхідна складова державотворчих процесів в Україні⁸³.

Найновішою монографією (у співавторстві з М.М. Вегешем) є біографічна книга про діяльність «батька» карпато-українського народу Августина Волошина, яка вже має два видання⁸⁴. Головними завданнями свого дослідження науковці визначили ревізію спотворених оцінок його діяльності у радянській історіографії, наведення контраргументів прибічникам неорусинства, які не вважають Волошина самостійним політичним діячем, а також популяризацію цієї постаті, адже «в Україні українському читачеві по цей бік Карпат про життя і працю президента Карпатської України, його внесок в загальноукраїнську національно-визвольну справу і місце в історії українського державотворення, на жаль, маловідомі»⁸⁵.

За його участю як наукового керівника, консультанта або офіційного опонента близько 40 закарпатців успішно захистили кандидатські або докторські дисертації зі всесвітньої історії. С. В. Віднянський регулярно приїжджає на свою малу батьківщину, в Alma-mater для робочих справ або й просто для спілкування зі своїми колегами й друзями⁸⁶.

Учні та вчителі середніх шкіл знають Степана Васильовича насамперед як автора інноваційного комплекту навчальних матеріалів зі всесвітньої історії для 11 класу⁸⁷. Видання 2003 р. містить навчальну книжку і компакт-диск (майже 100 розширених ілюстрованих біографій історичних осіб, понад 500 фотографій та історичних карт, близько 50 відеокадрів кінохроніки)⁸⁸. Навчальний комплект отримав народне визнання

української педагогічної громадськості. 2008 р. ювіляр був незалежним експертом зі всесвітньої історії Українського центру оцінювання якості освіти. Продовжив дописувати до методичного журналу «Історія України»⁸⁹, а також популяризує історичні знання на шпальтах рейтингової періодики («Дзеркало тижня», «Факты», «Українське слово»).

Вельми охоче працює зі студентською аудиторією, через яку його академічна діяльність набуває практичного виміру. Згідно оцінки М. Олашина «Степан Васильович є високоурядованим викладачем вищої школи. Він добре знає психологію студентської молоді, вдало обирає головні навчальні методи і прийоми»⁹⁰. У 2003-2017 рр. він був професором кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України. 2005-2007 рр. – професор кафедри міжнародного культурного співробітництва Київського національного університету культури і мистецтв, Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, 2005-2006 рр. – завкафедри історії Угорщини та європейської інтеграції Ужгородського національного університету, в 2004-2012 рр. – професор Закарпатського державного університету, а з 2012 р. – професор кафедри країнознавства Ужгородського національного університету (за сумісництвом). 2005 року йому присвоєно звання «Почесний доктор Ужгородського національного університету». Був головою державних екзаменаційних комісій на історичних факультетах і факультетах міжнародних відносин Ужгородського, Луганського національних університетів, Закарпатського державного університету, Рівненського інституту слов'янознавства та Закарпатської філії Київського славистичного університету. Був заступником голови журі всеукраїнських олімпіад студентських робіт з історії та методики її викладання в Луганську та Переяславі-Хмельницькому, читав спецкурси у багатьох вузах України. Він член авторського колективу видання «Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів» (Львів, 2001), підготував навчальну програму і тематику семінарських занять з курсу «Зовнішня політика України» (2004), навчально-методичні посібники «Міжнародні відносини і зовнішня політика (від 1914 до наших днів)» (2006), «Зовнішня політика України» (2006).

Загалом С.В. Віднянський є автором близько 600 наукових публікацій, у т.ч. понад 80 індивідуальних і колективних монографій, понад півторасти статей-гасел у енциклопедичних виданнях. Понад 50 наукових праць опубліковано за кордоном. Брав участь у роботі понад 70 міжнародних наукових з'їздів, конгресів і конференцій.

Він є членом Українського комітету славістів та Українського національного комітету з вивчення країн Південно-Східної Європи, віце-президентом Товариства «Україна-Словаччина», членом спеціалізованих учених рад захисту докторських дисертацій в Інституті історії України НАНУ, Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, Ужгородському національному університеті та Дипломатичній академії України при Міністерстві закордонних справ (в т.ч. заступник голови), експертної ради з історичних наук Вищої атестаційної комісії України (2001-2006 рр.). Голова української частини Комісії істориків України та Угорщини, заступник голови української частини Комісії істориків України та Словаччини, член Комісії істориків України та Болгарії, голова Правління Дослідницько-інформаційного центру «Міжслов'янська ініціатива» та віце-президент Міжнародної Слов'янської академії наук, заступник голови правління Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин.

Входить до складу редколегій багатотомної «Енциклопедії історії України», «Українського історичного журналу» і понад 20-ти інших провідних вітчизняних та зарубіжних наукових періодичних видань з історії у Києві, Луганську, Луцьку, Тернополі, Ужгороді, Кам'янці-Подільському, Харкові, а також Празі (Чеська Республіка), Кошице (Словацька республіка) і Софії (Болгарія).

Ювіляра вшановано різноманітними відзнаками. 2001 р. Указом Президента України присвоєне почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Отримав премію НАН України за кращу наукову працю з історії боротьби за незалежність України та розбудови української державності (2001). Нагороджений почесними грамотами Міністерства освіти і науки (1996 і 2000 рр.), Міністерства закордонних справ України (2005 р.), Благословенною грамотою за щире працю на користь Святої Церкви Христової Патріархом Київським і всієї Русі-України Філаретом (2006 р.), знаками МОН України «Відмінник освіти України» (2007 р.), «За наукові досягнення» (2008), почесними відзнаками «Суспільне визнання» – «За вагомий внесок в національну історію України» (2008) та «За вагомий внесок в національну економіку, науку і культуру» (2009), Почесною грамотою Верховної Ради України «За особливі заслуги перед Українським народом» (2007), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2011), Почесною грамотою Національної академії наук України «За багатолітню плідну працю вченого-історика і педагога та вагомий особистий внесок у дослідження

історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України» (2016 р.), Державною премією України в галузі науки і техніки 2016 року як співавтор і член редколегії багатотомної «Енциклопедії історії України», Пам'ятною відзнакою на честь 100-річчя Національної академії наук України (2018 р.).

Тричі (2008, 2011, 2015 рр.) Вченою радою Інституту історії України НАН України, а також членами-кореспондентами НАН України І.М. Мельниковою і П.С. Соханем висувався на обрання членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю «всесвітня історія». При таємному голосуванні в лютому 2009 р. на Загальних зборах Відділення історії, філософії та права НАН України набрав 21 із 22 необхідних для обрання голосів, а 2012 р. з п'яти кандидатів став другим (13 голосів). Його підтримали визначні вчені й чимало наукових установ, колективи Дипломатичної академії України при МЗС України, Київського славистичного університету, Ужгородського, Одеського, Луганського, Харківського, Кам'янець-Подільського національних університетів, а також директори академічних інститутів історичного профілю Словаччини, Угорщини й Румунії. 6 березня 2015 року був обраний членом-кореспондентом НАН України.

На сучасному етапі відомим в Україні та за кордоном «брендом» стала школа «Української історичної європеїстики», фундаторами якої є члени-кореспонденти Національної академії наук України Ф.П. Шевченко, І.М. Мельникова та П.С. Сохань, а нині її очолює Степан Васильович⁹¹. Під його керівництвом захищено понад 30 кандидатських і докторських дисертацій. Виступив офіційним опонентом на захистах понад 70 кандидатських і докторських дисертацій, відповідальним редактором і рецензентом близько 100 наукових монографій, збірників і навчальних посібників. Серед його учнів чимало відомих в Україні дипломатів, професорів, доцентів, деканів факультетів, завідувачів кафедрами і навіть ректори вищих навчальних закладів у Києві, Ужгороді, Рівному, Миколаєві, Черкасах, Кам'янці-Подільському, Мінську.

Вельми успішно С.В. Віднянський виконує місію репрезентації української професійної історичної спільноти за кордоном. Він учасник XIII-XVI-ого (2003-2018 рр.) міжнародних з'їздів славистів (Любляна – Охрид – Мінськ – Белград)⁹². Виступає на міжнародних конференціях і симпозіумах, що проводяться в Румунії Музеєм історії м. Сату-Маре спільно з Ужгородським національним університетом⁹³. 2005 р. ювіляр був головним промотором проведення українсько-угорської конференції, доповіді якої були опубліковані у двомовному

збірнику «Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодні». 2018 р. брав участь у лобюванні публікації та написав передмову до ілюстрованого й багато документованого науково-популярного видання «Угорці в Києві»⁹⁴. Здобутком 2019 р. став проєкт «Україна і Болгарія в історії Європи»⁹⁵. Його розвідки друкувалися у наукових збірниках в Будапешті⁹⁶, Москві⁹⁷, Кракові⁹⁸, Кишиневі⁹⁹. Та найбільш тісною залишається співпраця зі старими словацькими друзями, насамперед зі співробітниками Інституту суспільних наук Словацької академії наук у м. Кошице М. Гайдошем та С. Конечним та професором М. Мушинкою з Прешова, де ювіляр опублікував низку статей¹⁰⁰.

Визнанням його наукових здобутків на міжнародній арені стало обрання членом Нью-Йоркської академії наук в США (1995), Української академії історичних наук (1999), Світової академії русинської культури в Канаді (2008), іноземним членом Угорської академії наук (2009). 2006 р. рішенням керівництва Угорського демократичного союзу в Україні нагороджений Науковою відзнакою і премією Тиводора Легоцького за видатний особистий внесок у розвиток закарпатського і університетського угорського наукового життя. 2017 р. у зв'язку з I-им Міжнародним карпатським симпозіумом у Старій Лесні за досягнення оригінальних результатів в галузі вивчення історії і культури народів і народностей в регіоні Карпат Університетом Матея Бела в Банській Бистриці та Інститутом суспільних наук САН нагороджений Пам'ятною грамотою.

2008 р. директор Інституту загальної історії Російської академії наук академік О.А. Чубар'ян влучно сформулював науковий та організаційний внесок ювіляра: «Він став одним з перших вчених на пострадянському просторі, який почав розробку теми «Україна в контексті світової історії ХХ століття»¹⁰¹.

Наголошуємо на вражаючій географії наукових зв'язків ювіляра. В Україні це міста Вінниця, Горлівка, Дніпро, Донецьк, Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, Київ, Луганськ, Луцьк, Львів, Миколаїв, Одеса, Переяслав-Хмельницький, Полтава, Рівне, Тернопіль, Ужгород, Харків, Черкаси, Чернівці, Чернігів. В перелік місць наукових візитів або ж публікації праць входять такі держави як Болгарія, Білорусія, Греція, Молдова, Північна Македонія, Польща, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія. За цими назвами – сотні людей, які так чи інакше співпрацюють з ним. На наш погляд, для сучасної української історіографії це є рекордним показником, отож Степан Васильович є головними народним дипломатом в українській історичній науці.

Думається актуальний образ ювіляра був би неповним без декількох штрихів з його особистісно-психологічного портрету.

За політичними поглядами С.В. Віднянський є націонал-демократом та єврооптимістом. Цілком підтримав процеси Помаранчевої революції та Євромайдану, переконаний і не втомлюється переконувати інших, що для України немає іншої прийнятної зовнішньополітичної альтернативи, ніж інтеграція до євроатлантичних структур. З цього приводу видав понад два десятки спеціалізованих історико-політологічних статей¹⁰², а також дана ідея «червоною ниткою» проходить у всіх його інших публікаціях.

Розглянемо докладніше його розвідку, присвячену взаєминам Україна – ЄС після Помаранчевої революції¹⁰³. Автор поставив в один ряд українські «помаранчеві» події з «революціями 1968 р. у Франції, Німеччині і Чехословаччині, де теж були надії, що не справдились»¹⁰⁴. Виділив 5 етапів євроінтеграційного курсу: 1991-1994 рр. (від проголошення незалежності до підписання першою з пострадянських країн Угоди про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами); 1995-1999 рр. (від членства у Раді Європи через перші саміти Україна-ЄС до схвалення на Гельсінській сесії Ради ЄС Спільної стратегії щодо України); 2000-2004 рр. (маневри української влади з профанацією євроінтеграційних намірів й реальним прагненням балансувати між Росією та ЄС); 2005-2013 рр. (автор називає його «переговорним періодом» та «часом нереалізованих можливостей»: «наближення нашої держави до ЄС переважно тільки декларувалося й імітувалося, а реальних результатів практично не було, і не в останню чергу через занадто «обережну» позицію Євросоюзу»¹⁰⁵); з 2014 р. – до сьогодні (від Революції Гідності з підписанням Асоціації з ЄС).

Науковець зробив насправді мужній висновок, визнавши, що «повільність суспільних трансформацій і результати майже чотирьох постєвромайданних років, збереження потужної зовнішньої загрози з боку Російської Федерації, об'єктивна інерційність соціальної динаміки, а також неоднозначне ставлення окремих європейських лідерів та держав-членів ЄС до євроінтеграційних перспектив нашої країни поки що не дають підстав для висновків щодо незворотності проєвропейських змін в Україні»¹⁰⁶.

Ювіляр з цілком оригінального ракурсу оцінює ефективність тих чи інших кроків представників сучасної української дипломатії, адже багатьох з них знає особисто як колег, студен-

тів та гостей Дипломатичної академії при МЗС України. Тому його точка зору й прогнози вітчизняної зовнішньої політики мають вельми високий коефіцієнт влучності. Ще у 2008 р. наголошував, що гарантії національної безпеки України у зв'язку з ядерним роззброєнням є недостатніми¹⁰⁷.

Український національний фундаменталізм простежується у його теоретико-історіософській публікації (у співавторстві з О. Іваненко), в якій обґрунтовано реагує на критику тих, хто академічну національну історію кидає до одного коша з «етноцентричним» «африканським» міфом та під маскою «вписування» вітчизняної історії у світовий контекст нівелює національну історичну ідентичність¹⁰⁸.

Акцентуємо увагу на його поглядах на «русинське питання». Він вказує, що «...етнологічна наука, і не тільки в Україні, визнає русинів Закарпаття субетнічною групою українського народу. Тому виокремлювати «русинів» як окрему націю немає наукових підстав»¹⁰⁹. Наголошує, що «протистояти проявам політичного русинства можна насамперед науковою та культурно-просвітньою діяльністю, а також зміцненням Української держави, її європейською модернізацією та підвищенням її міжнародного авторитету. І чим сильнішою буде Україна, чим активнішою буде її державна етнополітика, тим більше її громадян буде вертатися до свого етнічного коріння, і тим менше його відкидатиме й нівелюватиме»¹¹⁰. Став автором тексту критичного експертного висновку на скандальну книгу В.І. Фенича «Угорська Русь і «Ганнібалова присяга» Михайла Драгоманова: початки інтелектуального завоювання Закарпаття Україною» у якому зазначив: «... чи має моральне право декан історичного факультету українського вишу (в обов'язки якого входить також і організація та проведення педагогічно-патріотично-виховної роботи зі студентами) у незалежній Україні, та ще під час війни молодій державі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність, пропагувати по суті українофобські ідеї»¹¹¹.

Попри тісні зв'язки із закордонням, не проявляє комплексу меншовартості у взаєминах з іноземцями, а завжди пишається тим, що є громадянином України. Тим не менше, критично ставиться до багатьох аспектів внутрішньої політики влади, зокрема вказує на руйнівне фінансове знекровлення української науки, притаманне сучасному періоду¹¹².

Базовими принципами стилю менеджерського керівництва С.В. Віднянського є спрямованість підлеглих на творчий пошук й послідовне виконання запланованих видів робіт. Не терпить бюрократії, цілком позбавлений чиновницько-

го формалізму. Постійно організовує «мозкові штурми» та цінує креативні пропозиції співробітників. Чітко розрізняє реальну активну діяльність та «окозамилування» й звіт для проформи. Буває суворим, але рівень його суворості є обернено пропорційним до відповідальності працівника у ставленні до своїх обов'язків. Вимогливий, але не безжальний, завжди знає й пам'ятає про сімейні, особисті труднощі й проблеми зі здоров'ям, які виникають у його співробітників, враховує їх у плануванні роботи.

Як науковий керівник дисертаційних робіт, опонент та рецензент цінує в роботах здобувачів ініціативність, самостійність, сміливість й новизну дослідницьких ідей. Не є «квочкою» для своїх аспірантів та докторантів у процесі підготовки дисертації, не контролює кожен їх крок, не обмежує свободу пошуку в межах обраної теми, спонукає до формулювання власних відповідей на дослідницькі запитання. Тобто діє вельми майстерно – консулює, спрямовує, але не пропонує готових рішень, не виконує за здобувача його головну роботу – осмислення проблеми й визрівання авторської концепції виконання дисертації. Зате якщо «кінцевий продукт» виходить якісним, Степан Васильович застосовує весь спектр організаційної підтримки для безперешкодного проходження дисертаційної роботи етапами наукового захисту.

Підкреслюємо ще один тонкий дієвий педагогічний метод, який застосовує С.В. Віднянський у взаємодії зі своїми учнями. В процесі робочого спілкування не милує їх самолюбства й відверто вказує на недоліки тексту: погана зв'язка сюжетів, недоречні терміни, наявність так званої «води», непереконливі аргументації, маніпулятивні твердження, невідкріплені джерелами висновки тощо. Адресант такої критики зазвичай бентежить, але саме така ситуація є винятково позитивною, адже демонструє, що керівник глибоко переймається змістом роботи, не байдужий до учня, який проходить «вишкіл Віднянського». Якщо здобувач дійсно враховує зауваження й рекомендації й виправляється, керівник висловлює похвалу, на яку теж не скупиться, а ще з більшою приємністю пишається й рекламує таких учнів у колі колег, при цьому навіть дещо перебільшуючи їх досягнення.

Помітна порція експресивної гонористості у ментальному характері ювіляра дивовижним чином поєднується й цілком компенсується відсутністю цинічного егоїзму й самоствердження за рахунок інших, безвідмовністю у допомозі, навіть якщо особисто йому справа є дискомфортною. Вказаними рисами іноді зловживають численні прохачі різного ран-

гу. Коли йому не подобається подібна ситуація він морщить-ся й риторично скаржитися: «На мене тиснуть». Якщо проблема загострюється улюбленою фразою є «Мене беруть за горло». Незважаючи на це, продовжує роздавати цінні поради, актуальні консультації, «замовляє слово», передає привіти, що є своєрідними «рекомендаційними листами» у світі історичної науки. Автор цих рядків може підтвердити це з власного досвіду, адже, наприклад, привіти від Степана Васильовича відчиняли йому двері кабінетів і серця людей у Києві, Харкові, Ужгороді, Москві, Кошицях та Братиславі.

Найголовнішою позитивною рисою особистості ювіляра є все ж, на наш погляд, щирість. Навіть різного роду негативні попередження висловлює одразу в момент думки про це, не «тримає камінь за пазухою», чекаючи слушного моменту, а відверто застерігає у душі святославоного «Піду на Ви». Відтак, спілкування з ним легке, невимушене, тонізує, позбавлене необхідності докладати зусиль аби маневрувати, шукати подвійний сенс сказаного й «читати між рядків».

Слід визнати, що щирість ювіляра, у поєднанні з імпульсивністю й «наступальним» стилем ведення розмови може невірно трактувати співбесідник як небажання до співпраці або навіть як агресію, хоча у переважній більшості випадків це лише прояв холеричного темпераменту. Заспокоївшись, шкодує про нестриманість, картає себе за гарячковість, хоча й не показує цього. Утім, на наш суб'єктивний погляд, насправді не любить особистостей нахабних, надто самовпевнених, великоамбітних й марнославноних, таких, які «високо себе несуть». Щодо них виникає непереборне бажання «поставити їх на місце». Люди такого сорту в колі його спілкування не затримуються. Позитивним результатом цього є те, що у відділі завжди панує доброзичлива душевна атмосфера без інтриг, «підсиджування» й внутрішніх конфліктів.

Неймовірно, але вказана прямота не заважає Степану Васильовичу залишатися в амплу тонкого дипломата, люб'язного уважного співбесідника та галантного кавалера з вишуканими світськими манерами. За це ювіляра особливо шанує жіноцтво. До речі, очолюваний ним відділ чи не єдиний в науковій установі, який чітко витримує гендерний баланс (а в окремі періоди жінки в його складі навіть переважали) й відвідувачі там завжди зустрінуть чимало представниць прекрасної половини людства, що надає відділу особливого шарму. Відзначимо також розвинуте почуття гумору, жартівливість, веселу вдачу та невимушену поведінку Степана Васильовича, який під час неформального спілкування завжди в центрі ува-

ги й часто в компанії грає роль «тамади». Спадає на думку його фірмовий словацькомовний тост: «Aby že nám / ženám dobre bolo».

Вважаємо, що вельми влучно висловився у своїй оригінальній поетичній замальовці про характер ювіляра О.М. Горенко: «Життя із ним – як на вулкані / тож і у люті холоди / погрітись може при Степані / той, хто душею молодий. За парубоцьким динамізмом / він Одиссей і флібустьєр! / та із усім авантюризмом / він все одно – британський сер»¹¹³. А.Ю. Мартинов також відзначив: «Немає сумніву, що особисті риси Степана Васильовича Віднянського, його високий професіоналізм та працездатність, людяність, чуйність до професійних пошуків та життєвих проблем колег, почуття гумору та самоіронія, яка не зачіпає чужого марнославства, допоможуть йому й надалі відчувати себе покликаним у житті до великої місії, а це означає мати шанс на творче довголіття»¹¹⁴.

Тож автор цієї статті, репрезентуючи колектив Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та редакційну колегію наукового збірника «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи», приєднується до грона щиросердних привітань й зичить ювіляру довгих років життєвої й творчої активності!

Примітки:

1. Віднянський Степан Васильович. *Інститут історії України НАН України. 1936-2006*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 502.
2. Автобіографічний нарис. *Степан Васильович Віднянський : Біобіографія. До 60-ліття від дня народження і 35-ліття науково-педагогічної діяльності / укладачі Н.В. Кривець, Н.А. Ярко*. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2011. С. 12.
3. Вегеш М. Степан Віднянський – вчений і педагог. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Ужгород, 2005. Вип. 15. С. 141.
4. Основні дати життя, наукової, педагогічної й громадської діяльності С.В. Віднянського. *Степан Васильович Віднянський : Біобіографія...* С. 23.
5. Автобіографічний нарис. *Степан Васильович Віднянський : Біобіографія...* С. 12.
6. Основні дати життя, наукової, педагогічної й громадської діяльності С.В. Віднянського. *Степан Васильович Віднянський : Біобіографія...* С. 23.
7. Автобіографічний нарис. *Степан Васильович Віднянський : Біобіографія...* С. 13.

8. Віднянський С.В. Відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин. *Інститут історії України НАН України. 1936-2006*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 502.
9. Керівна та організуюча роль КПЧ у консолідації профспілкового руху Чехословаччини (квітень 1969 р. – червень 1972 р.). *Український історичний журнал (УІЖ)*. Київ, 1975. № 6. С. 69-76; Процес консолідації Революційного профспілкового руху в ЧССР (1969-1972). *Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн*. Міжвід. зб. наук. праць. Київ: Наукова думка, 1976. Вип. 2. С. 50-58; Співробітництво радянських і чехословацьких профспілок в справі обміну передовим виробничим досвідом (1971-1975 рр.). *УІЖ*. Київ, 1976. № 10. С. 111-116; Соціалістический союз молодіжи Чехословакии в строительстве развитого социалистического общества. *Молодежь и общественный прогресс*. Сборн. науч. тр. Київ: Наукова думка, 1978. С. 87-103; Консолидація профсоюзного руху в Чехословакии. 1969-1975. Київ: Наукова думка, 1979. 212 с.; Торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму в міжнародній діяльності чехословацьких профспілок. *Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн*. Київ: Наукова думка, 1979. Вип. 5. С. 3-18; Робітничий клас Чехословаччини в умовах будівництва розвинутого соціалізму. *УІЖ*. Київ, 1979. № 8. С. 66-76.
10. Наукова школа професора С.В. Віднянського. *Степан Васильович Віднянський : Біобіографія...* С. 80.
11. Вегеш М. Степан Віднянський – вчений і педагог... С. 141.
12. Основні дати життя, наукової, педагогічної й громадської діяльності С.В. Віднянського. *Степан Васильович Віднянський : Біобіографія...* С. 23-26.
13. Степанков В.С. Копилов Сергій Анатолійович: погляд зблизка. *Професор С.А. Копилов: бібліографічний покажчик / укладач В.С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. С. 6-7.*
14. Роль інтернаціонального соціалістического соревнования в углублении сотрудничества рабочего класса УССР и братских стран социализма. *Породненные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма*. Київ: Наукова думка, 1980. С. 39-100; Укрепление интернациональных связей. *История рабочих Донбасса*. Т. 2, гл. VII. Київ: Наукова думка, 1981. С. 310-326; Інтернаціональне соціалістическе соревнование рабочих стран-членов СЭВ на строительстве газопровода «Союз». *На путях дружбы и сотрудничества*. Сборн. науч. тр. Київ: Наукова думка, 1981. С. 179-192; Інтернаціональне соціалістическе соревнование – новая форма производственных

- связей породненных коллективов Закарпатья и Восточной Словакии. *Дружественные связи трудящихся Закарпатья и Восточной Словакии: история и современность*. Материалы советско-чехословацкого научного семинара. Коšice, 1985. С. 199-212; Дружба і співробітництво з трудящими соціалістичних країн. *Історія Києва*. Т. 3, кн. 2. Київ: Наукова думка, 1987. С. 357-373; Интернационализация передового производственного опыта стран-членов СЭВ: роль трудовых коллективов. *Развитие приграничного сотрудничества стран-членов СЭВ и прямых связей между предприятиями СССР и социалистических стран* (Материалы Всесоюзного научного семинара, Ужгород, октябрь 1988 г.). Москва, 1989. С. 218-231.
15. Братерство в праці. Київ: Товариство «Знання» УРСР, 1986. 48 с.; Интернаціональне змагання трудових колективів УРСР та братніх соціалістичних країн. Київ: Товариство Знання УРСР, 1983. 48 с.
 16. Вегеш М. Визначний дослідник всесвітньої історії та міжнародних відносин – до 70-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, Почесного доктора УжНУ Степана Васильовича Віднянського. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/viznachnij-doslidnik-istoriji-ta-mizhnarodnih-vidnosin.htm>
 17. ЧССР: введена хода соціалізму. Київ: Політвидав України, 1985. 134 с.
 18. Автобіографічний нарис. *Степан Васильович Віднянський : Біобіографія...* С. 14.
 19. Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества. Київ: Наукова думка, 1989. 352 с.
 20. Вегеш М.М., Горват Л.В. Степан Віднянський (р.н. 1951). *Українська історична наука в середині XIX на початку XXI століття (матеріали до лекцій для студентів історичного факультету)*. Ужгород, 2000. С. 122-123.
 21. Вегеш М. Горват І-Л. Учений європейського рівня. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України С.В. Віднянського. *Наш голос. Літературно-культурний журнал українських письменників Румунії*. 2021. № 320. Лютий. С. 16.
 22. Шманько Г.І., Сюсько І.М. С. В. Виднянський. Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества. *Український історичний журнал*. 1990. № 4. С. 150.
 23. Там само. С. 151.
 24. Рабочий класс Украинской ССР в развитии производственных связей между трудовыми коллективами СССР и Чехословакии (1945-1985). *Украинско-чехословацкие интернациональные связи*. Сб. науч. тр. Київ: Наукова думка, 1989. С. 198-225.
 25. Там само. С. 206, 207.
 26. Там само. С. 223-225.

27. Там само. С. 202.
28. Там само. С. 207-209, 218-219.
29. Там само. С. 214-218.
30. Автобіографічний нарис. *Степан Васильович Віднянський : Біобліографія...* С. 15.
31. Мартинов А.Ю. До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В. Віднянського. *Український історичний журнал (УІЖ)*. 2011. № 2. С. 236.
32. Іваненко О. Учений європейського рівня. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України С.В. Віднянського. *Вісник НАНУ*. 2021. № 3. С. 89.
33. Роль идей славянской взаимности в становлении национального самосознания закарпатских украинцев. А.В. Духнович. *Славяне: адзінства і мнагастайнасць. Міжнародная канферэнцыя. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. 4 секцыі. Мінск, 1990.* С. 10-13; Идея славянского единства в исторической концепции А.В. Духновича. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Сб. науч. тр. Київ: Наукова думка, 1990. С. 107-130.
34. Zakarpatsko ako súčasť CSR: problémy národno-kultúrnej obnovy a štátnosti. 1918-1938. *Slovensko v politickom systéme Československa*. Materiály z vedeckého sympózia. Bratislava, 1992. S. 204-213; Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців. *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 130-140.
35. Русини-українці в Чехо-Словаччині: процес національного самоусвідомлення. *УІЖ*. Київ, 1991. № 5. С. 86-95 (співавтор – І.М. Сюсько); Прояв «закарпатського сепаратизму»? *Політика і час*. Київ, 1993. № 12. С. 51- 56.
36. Т.Г. Масарик і українці. *X Всеукраїнська славістична конференція «Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури»*. Тези доповідей. Чернівці, 1992. Т. 2. С. 184-185; Т. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий зб. наук. праць (далі – МЗУ). Київ: Наукова думка, 1993. Вип. 4. С. 132-147; Перша світова війна, модерна демократія і Т.Г. Масарик. *МЗУ*. Київ, 1995. Вип. 5. С. 144-148 (співавтор І.І. Вовканич); T.G. Masaryk a ukrajinská otázka. *První světová válka, moderní demokracie a T.G. Masaryk: sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané Ústavem T.G. Masaryka ve dnech 22.-24. září 1994 na zámku v Liblicích u Mělníka*. Praha, 1995. S. 285-290.
37. Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Cesko-Slovensku. *Historický časopis*. Bratislava, 1992. № 3. S. 370-385; Ук-

- раїнський вільний університет – перша українська висока школа за кордоном. *Неопалима купина*. Київ, 1993. № 2. С. 39-50; 1994. № 1. С. 91-106; 1995. № 3-4. С. 107-116; Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період. МЗУ. Київ: Наукова думка, 1993. Вип. 3. С. 36-56; Заснування і діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921-1945 рр.). *УЛЖ*. Київ, 1993. № 11-12. С. 68-80; 1994. № 4. С. 41-54; 1994. № 5. С. 48-60; Украинская эмиграция в межвоенной Чехословакии: результаты и перспективы научных исследований на Украине. *Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований*. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Прага, 14-15 августа 1995 г. Сборник докладов. Прага, 1995. С. 141-153; Українці у міжвоєнній Чехословаччині: з досвіду інтеграції культурного життя слов'янських народів. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1995. Вип. 47. С. 124-131.
38. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 1994. 82 с.
 39. Вегеш М.М., Горват Л.В. Степан Віднянський (р.н. 1951)... С. 124.
 40. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)... С. 18-19.
 41. Вегеш М.М. Монографія про Український університет. Молодь – Україні. *Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету*. Том 9. Ужгород, 1996. С. 210.
 42. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)... С. 67-68.
 43. Вегеш М. Степан Віднянський – вчений і педагог... С. 144.
 44. Історія міжнародних відносин (кінець XVIII ст. – початок ХХ ст.). Тематичний план курсу, плани семінарських занять, теми курсових робіт. Київ: КСУ, 1995. 17 с. (співавтор – В.П. Меньшов).
 45. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи (посібник для вивчення історії в середній школі). Київ: Хрещатик, 1994. 102 с.
 46. Автобіографічний нарис. *Степан Васильович Віднянський : Біобліографія...* С. 18.
 47. Ukrajina a ukrajinská otázka v politike Česko-Slovenska v letech 1918-1948. *Historický časopis*. Bratislava, 1997. № 3. S. 420-439; Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989 рр.). *УЛЖ*. Київ, 1997. № 1.

- С. 43-61; Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968-1969 рр. МЗУ. Київ, 1997. Вип. 6. С. 54-66. (співавтор – Р.М. Постолюкський); Демократичний рух Чехословаччини у другій половині 80-х років ХХ століття. *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга пол. 80-х – перша пол. 90-х років ХХ ст.)*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1997. С. 71-76. (співавтор – С. Мотрук).
48. Українсько-румунські відносини у загальноєвропейському контексті. *Румунсько-українські відносини: історія і сучасність*. Матеріали міжнародного симпозіуму. Сату-Маре, 1999. С. 445-450; Українсько-румунські відносини в загальноєвропейському контексті. *Розбудова держави*. 1999. № 7-12. С. 87-92.
49. Україна і Європа у ХХ столітті: уроки минулого і сучасність. *Пороги*, Прага, 1997. № 3. С. 13; № 4. С. 8-10; Україна в світі. *Все про Україну*. Т. 1. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. С. 353-397; Україна і Центрально-Східна Європа у ХХ столітті: уроки минулого і сучасність. *Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи*. Доповіді та повідомлення наукової конференції. Ужгород. 1998. С. 66-72; Україна як суб'єкт історії Європи у минулому і в наші дні. *Україна в європейських міжнародних відносинах*. Науковий збірник. Київ: ІУ НАН України, 1998. С. 88-106 (співавтор – П.П. Брицький); Ходу історії не сповільнити! Україна та Європа в ХХ столітті: колишні відносини і сучасне співробітництво. *Людина і влада*. 1999. № 8-10. С. 94-98; Україна і Європа в ХХ столітті: уроки взаємин у минулому та сучасне співробітництво. *Четвертий міжнародний конгрес українців*. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Одеса-Київ-Львів, 1999. Частина 2: ХХ століття. С. 627-634; Українське питання в контексті «холодної війни» (1944-1991). *Розбудова держави*. Київ, 2000. № 7-12. С. 144-150.
50. Україна та «українське питання» в політиці Чехословаччини. *Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз*. Київ: Політична думка, 1996. С. 177-197.
51. Україна в світі. *Все про Україну*. Т.1. Київ: «Вид. дім Альтернативи», 1998. С. 353-397.
52. З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки ХХ ст.). Документи і матеріали. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. 201 с.
53. Вегеш М.М., Горват Л.В. Степан Віднянський (р.н. 1951)... С. 128.
54. Українське питання в поглядах Т.Г. Масарика та політиці Першої Чехословацької республіки. *Т.Г. Масарик і нова Європа*. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції. Київ, 1998. С. 20-33.

55. Вегеш М.М., Горват Л.В. Степан Віднянський (р.н. 1951)... С. 131-132.
56. Там само ... С. 132.
57. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918 – 1939). Київ-Ужгород: Колір принт, 1998. 257 с.
58. Interwar ukrainian emigration in Czechoslovakia: cultural-social and scientific-educational life. *XII Międzynarodowy kongres slawistow*. Streszczenia referatów i komunikatów. *Literaturoznawstwo, folklorystyka, nauka o kulturze*. Warszawa, 1998. S. 287.
59. Програма кандидатського іспиту з спеціальності 07.00.02 – «Всесвітня історія». Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. 75 с.; Історія Центрально-Східної Європи. Програма курсу для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. Львів: АНУ імені Івана Франка, 2000. 24 с.
60. Всесвітня історія. Новітня історія. Ч. 2 (з 1939 р.). Навчальний посібник для 11 класу. Київ: Фаренгейт, 2000. 320 с. (співавтор – В.О. Дрібниця).
61. Розв'язання Другої світової війни (події 1939 – червня 1941 рр.). *Історія України*. 2000. № 37; Народи Центрально-Східної Європи в період кризи європейської цивілізації та Першої світової війни. *Історія України*. Київ, 2000. № 43-44.
62. Україна в житті Т.Г. Масарика. *Хроніка 2000*. № 29-30. 1999. С. 48-53.
63. Антиукраїнська і античеська діяльність угорських агентів у Карпатській Україні наприкінці 30-х років. *Сучасність*. Київ, 1998. № 6. С. 78-84 (співавтор М.М. Вегеш).
64. Смолій В.А. Слово про ювіляра. *Степан Васильович Віднянський: Бібліографія...* С. 7.
65. Іваненко О. Учений європейського рівня. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України С.В. Віднянського. *Вісник НАНУ*. 2021. С. 92.
66. Міжнародні зв'язки України в сучасній вітчизняній історіографії: основні напрями, проблеми та перспективи дослідження (Доповідь на Загальних зборах Відділення історії, філософії та права НАН України, присвячених 85-річчю НАН України 25 листопада 2003 р.). *Україна дипломатична*. 2003. Вип. 4. С. 472-482; Стан і перспективи наукових досліджень із всесвітньої історії в Україні (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 травня 2010 р.). *МЗУ*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 19. С. 303-318; Рецепції новітньої історії країн Центрально-Східної Європи у наукових працях українських учених-всесвітників відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний*

- збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, 2012. Вип. 10. С. 43-60; Новітня історія країн Центрально-Східної Європи у наукових працях співробітників Інституту історії України НАН України. МЗУ. Київ, 2012. Вип. 21. С. 9-36; Славістичні дослідження в Інституті історії України НАН України: основні етапи, напрями і тенденції розвитку. МЗУ. Київ, 2015. Вип. 24: Міжвідомчий збірник наукових праць. С. 60-84.
67. Наприклад: Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. УІЖ. Київ, 2003. № 2. С. 39-55; Центрально-Східна Європа у ХХ ст. як особливий регіон: основні напрями та проблеми вивчення. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород, 2005. Вип. 12. С. 13-18; Українсько-польські відносини 1917-1926 рр.: сучасна історіографія проблеми. Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2007. № 1. С. 44-51 (співавторка – В.О. Калінчик); Україна у транскордонній співпраці: історіографічні інтерпретації на прикладі вивчення досвіду Карпатського єврорегіону. Україна дипломатична. Науковий щорічник. Київ, 2015. Випуск шістнадцятий. С. 331-350; Історія Центрально-Східної Європи у творчому доробку професора В.П. Газіна. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 5. С. 27-54 (співавтор – І. Боровець); Світ напередодні Другої світової війни: історіографічні інтерпретації початку війни. Історичний часопис з богемістики і словакістики. Ужгород, 2017. Вип. 6. Політичне закулісся війни та миру в історії словаків і чехів. С. 71-80; Варшавський договір 1920 р. в сучасній українській історіографії. Україна дипломатична. Науковий щорічник. Київ, 2017. Випуск вісімнадцятий. С. 91-100; Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці. МЗУ. Київ, 2017. Вип. 26. С. 455-464; Історіографічні аспекти транскордонного співробітництва України. Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Ужгород, 2018. Вип. 2 (21). С. 9-51 (співавтор – І.І. Вовканич).
68. Вегеш М. Горват І-Л. Учений європейського рівня. До 70-річчя члена-кореспондента НАН України С.В. Віднянського. Наш голос... С. 18.
69. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. Київ: Генеза, 2006. С. 51, 76.
70. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників

- Європейського Союзу. Київ: Інститут історії України, 2009. 376 с.; Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 395 с.
71. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 18.
72. Там само. С. 63.
73. Там само. С. 93.
74. Там само. С. 143.
75. Там само. С. 195.
76. Там само. С. 234.
77. Там само. С. 290.
78. Там само. С. 332.
79. Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси: монографія / за ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.
80. Там само. С. 8-9.
81. Вегеш М. Визначний дослідник всесвітньої історії та міжнародних відносин – до 70-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, Почесного доктора Ужгородського національного університету Степана Васильовича Віднянського. URL: https://drive.google.com/file/d/18e1BNd_8b_8rG8tFp0iAyCOW_9g2uv6l/view. С. 13.
82. Вегеш М. Визначний дослідник всесвітньої історії та міжнародних відносин – до 70-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, Почесного доктора УжНУ Степана Васильовича Віднянського. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/viznachnij-doslidnik-istoriji-ta-mizhnarodnih-vidnosin.htm>
83. Вегеш М. Визначний дослідник всесвітньої історії та міжнародних відносин – до 70-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, Почесного доктора Ужгородського національного університету Степана Васильовича Віднянського. URL: https://drive.google.com/file/d/18e1BNd_8b_8rG8tFp0iAyCOW_9g2uv6l/view. С. 16-17.
84. Вегеш М.М., Віднянський С.В. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 472 с.; Віднянський С.В., Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. 373 с.
85. Віднянський С.В., Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. С. 9-11.

86. Вегеш М. Визначний дослідник історії Центрально-Східної Європи (До 70-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, Почесного доктора Ужгородського національного університету Степана Васильовича Віднянського). *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет» / за заг. ред. проф. М.М. Вегеша і Ю.О. Остапця. Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 75.
87. Всесвітня історія. Новітня історія. Навчальний посібник для 11 класу. Київ: Фаренгейт, 2001. 368 с.; Всесвітня історія. Новітня історія: 1939-2003. Навч. посібник для 11-го кл. загальноосвіт. навч. закл. 2-ге вид., перероблене. Київ: Діз-продукт, 2003. 239 с.; Педагогічний програмний засіб (ППЗ). Всесвітня історія. Новітня історія. 1939-2003. За програмою 11-х класів. Компакт-диск / автор тексту підручника С.В. Віднянський. Видавництво «Діз-продукт»: Нова освіта, 2003.
88. Вегеш М. Визначний дослідник всесвітньої історії та міжнародних відносин – до 70-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, Почесного доктора УжНУ Степана Васильовича Віднянського. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/viznachnij-doslidnik-istoriji-ta-mizhnarodnih-vidnosin.htm>
89. Славний будитель закарпатських русинів-українців. До 200-річчя з дня народження Олександра Духновича. *Історія України*. № 15 (319). 2003. Квітень. С. 7-12 (співавтор – Д. Данилюк); Перша світова війна як прояв кризи європейської цивілізації. *Історія України. Вкладка Всесвітня історія*. № 8 (44), серпень 2014. С. 1-7; № 9 (45), вересень 2014. С. 1-7; № 10 (46), жовтень 2014. С. 1-5; Україна – співзасновниця ООН. *Історія України*. № 7 (839), квітень 2015. С. 5-12.
90. Олашин М. Вчений європейського рівня. МЗУ. / В.о. відп. ред. А.Ю. Мартинов. Вип. 20. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В. Віднянського. С. 14.
91. Вегеш М. Визначний дослідник історії Центрально-Східної Європи (До 70-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, Почесного доктора Ужгородського національного університету Степана Васильовича Віднянського). *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи...* С. 73.
92. Influence of Processes of Globalization and European integration on the National-Cultural Life of the Slavic World. *13. medna-*

- rodni slavisticni kongres. Zbornik povzetkov.* 2. Del. Knjizevnost, Kulturologija, Folkloristika, Zgodovi na slavistike, Tematski bloki. Ljubljana, 2003. S. 243 (співдоповідач – І. Сюсько); Головні етапи та особливості розвитку Української історичної славістики нового часу. *Міжнароден славістички конгрес (14; 2008; Охрид). Зборник на резимеа.* Т. 2. Література, культура, фольклор, історія на славістиката: тематики блокови / 14 меѓународен славістички конгрес, Охрид, 10-16 септември 2008. Скопје, 2008. S. 209-210 (співдоповідач – С. Копилов); Славянские народы в европейском интеграционном процессе: проблемы сохранения культурных традиций и национальной идентичности. *XV Міжнародны з'езд славістау (Мінск, Беларусь, 20-27 жніўня 2013 г.): тезісы дакладау.* У 2 т. Мінск, 2013. Т. 1. Мовазнауства. С. 194-195; Українсько-чесько-словацькі зв'язки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у контексті загальнослов'янського культурно-цивілізаційного розвитку. *Слов'янські обрії: доп. укр. учасн. XVI Міжнародного з'їзду славістів* (м. Белград, Сербія, 20-27 серпня 2018 р.). Київ, 2018. Вип. 9. С. 333-344 (співдоповідач – О. Іваненко).
93. Вегеш М. Визначний дослідник історії Центрально-Східної Європи (До 70-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, Почесного доктора Ужгородського національного університету Степана Васильовича Віднянського). *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи...* С. 77; *Central-Eastern Europe in the Period Between Two World Wars: Between Democracy and Dictatorship. Demokratiein Mittel- und Sudost Europa – Erwartung und Wirklichkeit* (im 19. und 20. Jahrhundert). Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 2001. P. 139-150; Історичні аспекти українсько-румунського діалогу. *Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність.* Клуж-Напока – Сату-Маре, 2007. С. 14-17 (співавтор – В.А. Смолій); Процеси національного самовизначення на Буковині у 1918 р. та її включення до складу Румунського королівства. Там само. С. 166-172; Передмова. *Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність.* Збірник наукових праць за матеріалами ІІІ Міжнародної наукової конференції. Ужгород – Сату-Маре, 2011. С. 12-14 (співавтор – Т. Рендок); Важливий напрям зовнішньої політики Румунії: політика офіційних органів влади щодо етнічних румунів в Україні. *Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність.* Satu Mare, 2015. S. 17-22 (співавтор – І. Вовканич); Сторінки історії післявоєнного Закарпаття (Мищанин Василь. Радянізація Закарпаття 1944-1950 рр.: Монографія. Ужгород: Рік-У, 2018. 644 с.). *Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність.* Сату-Маре – Бухарест, 2018. С. 445-452 (співавтор – М. Вегеш).

94. Основні етапи та проблеми історії українсько-угорських взаємин. *Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. С. 13-19; Передмова. *Стефан-Арнад Мадяр. Угорці в Києві. Глави історії угорсько-українських відносин з IX століття до наших днів*. К., 2018. С. 13.
95. Українсько-болгарські відносини: історичні витоки. *Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 15-37 (співавтор – О. Іваненко).
96. *Nemzetállamok az Osztrák-Magyar Monarchia romjain. Karpatalja 1919-2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, 2010. S. 30-48.
97. Украина на международной арене в конце Второй мировой войны. *Дипломатический ежегодник*. Сборник статей. 2005. Москва: Научная книга, 2006. С. 188-209.
98. Народна рада Закарпатської України як інструмент приєднання Закарпаття до СРСР та радянзації краю (1944-1946 рр.). *Národné rady v regióne Karpat na sklonku druhej svetovej vojny*. Krakov, 2013. S. 37-52.
99. Процессы национального самоопределения на Буковине в 1918 г., ее включение в состав Румынского королевства и румынизация автохтонного украинского населения края. *Conferinta stiintifica internationala «Присоединение Бессарабии к России в свете многовекового молдово-российско-украинского сотрудничества»* (Chisinau, 1-5 aprilie 2012). Chisinau, 2012. S. 134-138; Процессы национального самоопределения на Буковине в 1918 г., ее включение в состав Румынского королевства и румынизация автохтонного украинского населения края. *Международный исторический журнал «Русин»*. Кишинев, 2012. № 2 (28). С. 23-34.
100. Павел Роберт Магочій (26.1.1945): Основатель современного русинства. *100 визначних Русинів очима сучасників*. 1. Часть. / зост. ПгДр. Марія Мальцовська. Пряшів, 2007. С. 94-96; Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. *K vyskumu dejin Rusinov a Ukrajincov: teoretické a metodologické otázky*. Košice, 2016. S. 127-137; Україна і Європа: проблеми формування та реалізації євроінтеграційного курсу України. *K inovácii slovensko-ukrajinskej cezhraničnej spolupráce*. Košice, 2017. S. 141-160.
101. Мартинов А.Ю. До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В. Віднянського. *УІЖ*. 2011. № 2. С. 237.
102. Наприклад: Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи. *УІЖ*. Київ, 2001. № 4. С. 41-57 (співавтор – А.Ю. Мартинов);

- Європейський вибір України та імперативи європейської інтеграції. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Київ, 2003. Вип. 9. С. 18-31; Еволюція зовнішньої політики України (1991-2006 рр.). *УІЖ*. Київ, 2006. № 4. С. 32-51 (співавтор – А.Ю. Мартинов); Пошуки оптимальної парадигми зовнішньої політики України. *Україна на перехресні геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми*. Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Ужгород, 5-6 грудня 2006 р.). Ужгород, 2007. С. 115-129; Україна у всесвітньому історичному процесі. *Україна дипломатична*. Київ, 2008. Вип. 9. С. 297-319; Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *УІЖ*. 2011. № 4. С. 55-76 (співавтор – А.Ю. Мартинов); Угода про асоціацію з Європейським Союзом як цивілізаційний вибір України. *Україна дипломатична*. Київ, 2014. Випуск п'ятнадцятий. С. 358-369 (співавтор – А.Ю. Мартинов); Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації. *МЗУ*. Вип. 25. Київ, 2016. С. 9-40; Україна в європейському просторі: суспільні уявлення, ідеї, реалії. *Academia. Terra Historiae*. Студії на пошану Валерія Смоля: У 2-х кн. Київ, 2020. Кн. 1: Простори історії. С. 63-82 (співавтор – А.Ю. Мартинов); Ставлення міжнародних партнерів до суб'єктності України. *Україна дипломатична*. Київ, 2020. С. 605-624 (співавтор – А.Ю. Мартинов).
103. Взаємовідносини України і Європейського Союзу після Помаранчевої революції: потенціал і нереалізовані можливості. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2018. Вип. 1. С. 9-24.
 104. Там само. С. 12.
 105. Там само. С. 18.
 106. Там само. С. 22.
 107. Міжнародні аспекти ядерного роззброєння України та вразливість гарантій її національної безпеки. *Грані історії: Збірник наукових праць присвячений ювілею Віктора Миколайовича Докашенка*. Горлівка, 2008. С. 269-284.
 108. До роздумів щодо тягlosti/перервності історії України та значущості/неспроможності українського національного й державницького проєктів. *МЗУ*. Київ: Інститут історії України. Вип. 24. С. 411-428.
 109. Віднянський С.В. Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2017. № 1. С. 9.
 110. Там само. С. 16.
 111. Експертний висновок на книжку Фенича В.І. «Угорська Русь і «Ганнібалова присяга» Михайла Драгоманова: початки ін-

- телектуального завоювання Закарпаття Україною». Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2015. 144 с. URL: <https://zakarpatya.net.ua/postimages/pub/2016/11/8-10.jpg>
112. Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія / за ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 6.
113. Горенко О.М. Степану Віднянському (3 нагоди славного ювілею засновника «Батьків-засновників...»). МЗУ / в.о. відп. редактора А.Ю. Мартинов. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 20: До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В. Віднянського. С. 17.
114. Мартинов А.Ю. До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В. Віднянського. Там само. С. 12.

Ivan Borovets

**PROMOTER OF UKRAINIAN SCIENTIFIC EUROPEAN INTEGRATION
(to the 70th anniversary of S.V. Vidnyanskyi)**

The author of the article characterized the main milestones in the life and professional activities of the Stepan Vasylovych Vidnyanskyi. He is a famous modern Ukrainian historian, specialist in worldwide history and international relations. Four chronological stages are highlighted in his biography in the context of socio-political development of Ukraine. The author traced the transformation of methodological bases of scientific researches of the historian. His basic works are analyzed. The significant contribution of the researcher to the process of entering the Ukrainian historical science to the international arena has been found out.

Key words: S.V. Vidnyanskyi, history, methodology, international cooperation, dissertation, monograph, European integration, scientific school.

Отримано: 15.04.2021

Олександр Кравчук
(Вінниця)

ПЕРША ЧЕХОСЛОВАЦЬКА РЕСПУБЛІКА У НАУКОВОМУ ДОРОбКУ С. В. ВІДНЯНСЬКОГО

У статті проаналізовані праці відомого науковця С.В. Віднянського, у яких розкриваються особливості історичного розвитку Першої Чехословацької республіки. Вчений наголошував на її демократизмі та позитивній ролі у розвитку чесько-словацько-українських взаємин. Проаналізовано ставлення Т.Г. Масарика до українського питання, підтримка українського руху в Закарпатті та українців-емігрантів на теренах держави чехів і словаків у 1920-1930-х рр.

Ключові слова: С.В. Віднянський, Перша Чехословацька республіка, історіографія, демократія, плюралізм, українська еміграція, Закарпаття, фінансування.

Одним із головних напрямків наукових зацікавлень доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, Заслуженого діяча науки і техніки України, Лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, завідувача відділом історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України Степана Васильовича Віднянського є історія Першої Чехословацької республіки.

Мета статті – розкрити основні аспекти наукового доробку С.В. Віднянського щодо дослідження Першої Чехословацької республіки.

Науковець розпочав свої студії над проблемою в історичний період, коли Україна здобула незалежність і розпочався складний період посткомуністичної трансформації. В нових умовах академічної свободи в Україні розпочався перегляд попередніх методологічних принципів й методики наукових досліджень, більш різноманітною стала їх тематика, власне склалися можливості об'єктивного наукового вивчення історії Першої Чехословацької республіки. Із застосуванням сучасних методів й підходів почалося дійсно наукове переосмислення різних проблем світової історії¹.

У першій половині 90-х рр., спираючись на кращі досягнення історіографії радянських часів, світової історичної науки, критичного аналізу заідеологізованої вітчизняної та зарубіжної літератури, уводячи у науковий обіг оригінальні джерела із архівів Чехії, Словаччини, України, С.В. Віднянський

велику увагу приділив вивченню історії Першої ЧСР з особливим зацікавленням питань чехословацько-українських зв'язків. Зауважимо, новизну досліджень С.В. Віднянського, адже тематика ЧСР на той час у вітчизняній та зарубіжній історіографії була подана фрагментарно і часто тенденційно². Масштабним і складним був процес наукового пошуку, адже опрацьовані матеріали віднайдено у бібліотеках і архівах України, Словаччини та Чехії. Для об'єктивного вивчення необхідно було застосувати цілий комплекс методів історичного дослідження, зокрема, міждисциплінарний підхід, оскільки С.В. Віднянський торкався широкого кола питань.

Певним підсумком студій науковця став нарис, опублікований у новому для України виданні – історії Центрально-Східної Європи (2001 р.)³ та низка ґрунтовних статей⁴. С.В. Віднянський проаналізував головні внутрішні і зовнішньополітичні аспекти розвитку міжвоєнної Чехословацької республіки. Її утворення показано як результат національно-визвольного руху чехів і словаків, що наприкінці Першої світової війни переріс у демократичну революцію⁵. Констатовано розбудову в ЧСР парламентської демократії та те, що країна залишалася однією з найдемократичніших і стабільних у регіоні у міжвоєнний час, мала такі елементи громадянського суспільства, як багатопартійність, забезпеченість прав людини, високий ступінь політичного плюралізму⁶. Важливою передумовою цього вважав перебування на ключових посадах в ЧСР прихильників демократичного республіканського правління – керівників еміграційних осередків національно-визвольного руху на чолі з Т.Г. Масариком⁷. Відзначив, що «президент-визволитель і засновник Чехословаччини Т.Г. Масарик – визнаний у світі політичний діяч, активний речник ідеї гуманної демократії»⁸, який користувався загальнонаціональним авторитетом, очолював консолідуючий центр – політичне угруповання «Град». Більш докладно політичну біографію першого президента ЧСР С. Віднянський висвітлив в окремих статтях, а також в енциклопедичних гаслах⁹, наголошуючи, зокрема, на сьогоденній актуальності його ідей європейської федерації¹⁰. При цьому зауважив, що за Першої світової війни політична програма Т.Г. Масарика передбачала демократичний устрій післявоєнної Європи¹¹.

С.В. Віднянський об'єктивно оцінив розбудову головних елементів демократичної державності, суспільно-політичні реформи, ухвалення конституції 1920 р.¹².

Також С.В. Віднянський торкався соціальних і економічних реформ, що сприяли розвитку народного господарства

в ЧСР¹³. Відзначено вагомість економічного потенціалу країни, успадкованого від Австро-Угорщини: «... до складу Чехословаччини увійшли четверта частина населення, близько п'ятої частини території Австро-Угорщини і майже 70% промисловості колишньої монархії, яка упродовж двох-трьох повоєнних років була повністю відновлена і мала значний експортний потенціал. Це була розвинена індустріально-аграрна держава (15 місце в світі за величиною національного прибутку на душу населення)». Водночас, показано складнощі функціонування народногосподарського комплексу країни, адже економічний потенціал її «різних частин був далеко не однаковим: питома вага зайнятих у промисловості у Словаччині була удвічі, а в Закарпатті учетверо меншою, ніж у Чехії»¹⁴.

Водночас С.В. Віднянський вказав на існування неформальних організацій та неконституційних органів реальної влади у ЧСР¹⁵, проаналізував складний комплекс національних проблем¹⁶. Першопричини виникнення останніх С.В. Віднянський вбачав у досить суперечливих принципових засадах утворення багатонаціональної держави, що відіграло, «врешті, незважаючи на активну й у цілому досить ліберальну національну політику властей, негативну роль в історії міжвоєнної Чехословаччини»¹⁷. Зокрема, С.В. Віднянський назвав принципово помилковою концепцію «чехословакізму»¹⁸, що перетворилася «на засіб підкорення Словаччини Прагою»¹⁹. Значна дестабілізація міжнаціональних відносин в ЧСР, на думку науковця, припала на кінець 1920-х – першу половину 1930-х рр., коли «почали різко зростати сепаратистські настрої серед німців і словаків, іредентистські – серед угорців та автономістські – серед закарпатських русинів-українців»²⁰. Вчений вважає їх не стільки наслідком непослідовності та помилок національної політики Чехословаччини, «скільки результатом активізації у республіці антидемократичних сил й авторитарно-фашистських сил, що отримували дійову підтримку з боку Німеччини і Угорщини, та загострення міжнародних відносин у Європі в цілому»²¹.

С.В. Віднянський відзначив активність зовнішньої політики Чехословаччини. Він писав, що країна «найкращим чином скористалася результатами Великої війни»²². Це ілюструється встановленням кордонів, завдяки чому ЧСР «об'єднала ... територію історичної Чехії, Словаччину, а також землі з українським та угорським населенням – Закарпаття, яке взагалі не було зв'язане з чехословацькою державою ні історичними, ні етнічними узами»²³. При цьому відзначено, що «принцип національного самовизначення постійно порушувався

переможцями стосовно переможених». Як приклад, показано, що із прийняттям історичного принципу формування західних кордонів ЧСР, у її складі опинилася 3,5 млн. німецька меншина і, окрім того, зауважив вчений, «Чехословаччина і Польща, а також Румунія, поділила між собою тих українців, які проживали у Західній Україні»²⁴. Автор констатував, що нові держави Центрально-Східної Європи, які постали завдяки Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин, водночас були її важливою складовою та найбільш слабкою ланкою²⁵. Звідси зроблено висновок про зміцнення Версальської системи як найважливіше завдання зовнішньої політики Чехословаччини. З цією метою розвивалися тісні відносини з Францією²⁶, ініційовано утворення оборонного союзу – т. зв. Малої Антанти у складі ЧСР, Румунії та Югославії (початок 1920-х рр.)²⁷, розгорнуто активну діяльність у Лізі Націй та підтримано ідею колективної безпеки в Європі, одним із результатів чого стало укладення між ЧСР і СРСР союзницького договору у травні 1935 р. Те, що ЧСР не змогла запобігти своїй зовнішньополітичній ізоляції, С.В. Віднянський пояснив несприятливими міжнародними обставинами (експансіоністська політика нацистської Німеччини, відмова Великої Британії, у контексті її політики умиротворення агресора, «надати гарантії Чехословаччині»)»²⁸.

Торкаючись Мюнхенської угоди 1938 р., С. Віднянський зауважив, що вона стала апогеєм політики умиротворення нацистської Німеччини урядами Великої Британії та Франції²⁹. Відзначено її вплив на міжнародні відносини в Європі: «Й. Сталін, у свою чергу, зробив із цього висновок про реальну можливість розв'язання суперечностей між великими державами за рахунок третіх країн у Центральній і Східній Європі, що підштовхнуло його укладення союзного договору з Німеччиною»³⁰.

Численні праці С.В. Віднянський присвятив політиці Чехословаччини щодо українського питання³¹, підсумком яких стала докторська дисертація, захищена у 1997 р. Вчений дійшов висновку про здійснення Прагою «в цілому досить реалістичної та конструктивної політики щодо українських справ, яка в той же час не розходила з національно-державними інтересами ЧСР»³².

Вчений одним із перших в сучасній вітчизняній історіографії висвітлив ставлення до українського питання головного творця ЧСР – Т.Г. Масарика³³, дослідив діяльність цього політика в Україні у 1917 – на початку 1918 рр. Історик наводить маловідому інформацію про те, що перебуваючи в

Україні політик 14 разів виступав перед легіонерами, представниками різних націй та дав не менше трьох інтерв'ю київським газетам³⁴.

С.В. Віднянський довів, що Т.Г. Масарик загалом прихильно ставився до України, українців та українського питання, проте головним для нього були національно-державні інтереси Чехословаччини. Тому підтримка ним національно-визвольних змагань українського народу сягала межі – певної форми політичного зв'язку української держави з Росією. Адже на переконання Т.Г. Масарика демократична і федеративна Росія – запорука від загрози пангерманської небезпеки для слов'янських народів. Позиція нейтралітету, зайнята Т.Г. Масариком щодо політичної боротьби на теренах колишньої імперії Романових у 1917-1918 рр., дозволила «йому зберегти та вивести звідти свої війська, які згодом стали важливою опорою чехословацького державотворення та досягти втілення своїх ідей – народження у 1918 році демократичної Чехословацької республіки». Водночас, науковець припустив, що «Масарик можливо втратив нагоду покінчити з радянським тоталітаризмом в зародку та посприяти становленню самостійної Української держави. Мабуть саме цим пояснюється подальша його політика на посту Президента ЧСР щодо українського питання – прихильне ставлення та підтримка української еміграції в Чехословаччині у повоєнний період, турбота про економічний і національно-культурний розвиток Закарпаття, яке у міжвоєнні роки за рішенням Паризької мирної конференції 1919 р. входило до складу ЧСР»³⁵.

Вчений зробив висновок, що саме Т.Г. Масарик стояв біля витоків міждержавних відносин українців з чехами і словаками, одним із проявів чого стала діяльність дипломатичних місій УНР і ЗУНР у Празі в 1918-1923 рр.

Перебування Закарпаття у складі ЧСР С.В. Віднянський означив як важливу частину українського питання в цій країні. Вченим ґрунтовно розкрито різні сторони тогочасного життя краю, вперше в історіографії проаналізовано відносини провідних постатей тогочасних чеських і закарпатських земель – Т.Г. Масарика і А. Волошина³⁶, показано вагому роль громади емігрантів із Закарпаття у США (понад 400 тис. осіб) у розв'язанні питання державно-правового статусу краю після світової війни³⁷. Приєднання Закарпаття до складу ЧСР С.В. Віднянський оцінив як наслідок «збігу ряду обставин, насамперед міжнародних...»³⁸. Але, зауважив, що це було для краю «єдиним реальним і водночас оптимальним варіантом, оскільки відкривало нові можливості для соціально-

економічного й національно-культурного розвитку цього, одного з найбільш відсталих на початку ХХ століття регіонів Європи»³⁹.

С.В. Віднянський позитивно оцінив вплив демократичної системи ЧСР на перебіг політичних процесів у регіоні, виважено аналізував причини відкладення надання йому автономії. Показуючи позитивні зміни економіки загалом, відзначив, що Прага у 1919-1933 рр. інвестувала у край 1,6 млрд. крон і вкладала у нього більше коштів, ніж вилучала податковою системою⁴⁰. Зокрема, автор зауважив про виділення на розбудову й впорядкування Ужгороду в 1920-1936 рр. 180 млн. крон, що сприяло його перетворенню «практично в нове сучасне європейське місто зі своїм архітектурним обличчям, справжній адміністративно-політичний, культурно-освітній і торговельно-економічний центр краю»⁴¹.

У контексті висвітлення економічної політики ЧСР в Закарпатті С.В. Віднянський вказав, що у роки світової кризи, на початку 1930-х рр., урядом Чехословаччини було виділено 1 млн. крон на ліквідацію голоду в краї⁴². Крім того, відзначено вагомі зміни у галузі культури, у формуванні самосвідомості русинів Закарпаття та інших етнічних груп краю.

Одним із перших в сучасній вітчизняній історіографії С.В. Віднянський дослідив становище українських біженців з теренів колишніх монархій Романових і Габсбургів в ЧСР. Дослідник з'ясував причини еміграції, її чисельність та строкатість ідейно-політичних переконань, прихильне ставлення до біженців уряду і особисто президента Т.Г. Масарика, що, зокрема, проявлялося у значній матеріальній підтримці. Завдяки цьому в міжвоєнній Чехословаччині постало активне українське громадське, науково-освітнє й національно-культурне життя. Відзначаючи існування наукових установ, навчальних закладів, різноманітних організацій, товариств, спілок, вчений всебічно дослідив створення і діяльність Українського вільного університету як повноцінного і науково спроможного вищого навчального закладу західноєвропейського зразка. Автором докладно проаналізовано еволюцію еміграційної політики Чехословаччини, її значення для відносин чехів, словаків і українців та власне її місце в процесі збереження і примноження інтелектуального потенціалу україністики⁴³.

На думку вченого, «Українські емігранти віддячили гостинним господарям найкращим чином: вони принесли з собою найцінніше придане – духовний світ рідного народу – і залишили багатющу спадщину...». С.В. Віднянський дійшов висновку, що «зроблене урядом ЧСР для збереження й роз-

витку культурного та наукового потенціалу української еміграції ... принесло користь не лише самим емігрантам і позитивно вплинуло на історичний розвиток українського народу загалом, але і сприяло розвитку чехословацької культури, науки й господарства, стало яскравою сторінкою в історії чесько-словацько-українських взаємин міжвоєнного періоду»⁴⁴. У цьому контексті вчений, зокрема, згадував заснування у Празі за ініціативи Т.Г. Масарика Слов'янського інституту у 1922 р. і Слов'янської бібліотеки у 1924 рр., котрі працюють і сьогодні»⁴⁵.

С.В. Віднянський особливо наголошував на значенні праці емігрантів у розвитку україністики. Науковець зауважив: «діяльність українських емігрантів у Чехословаччині між двома світовими війнами – це насамперед яскраве явище української науки й культури, одна із своєрідних і важливих ланок єдиного культурно-історичного процесу українського народу. Створивши десятки українських наукових установ, навчальних закладів, культурно-освітніх організацій, спілок, видавництв тощо й розвиваючи основні напрями україністики, збагачуючи всі ті течії у галузі культури, науки, суспільної думки, розвиток яких у радянській Україні був штучно перерваний, емігранти поповнили скарбницю української і світової культури новими досягненнями, які навряд чи могли би з'явитися на світ, якби їхні автори залишилися на батьківщині»⁴⁶.

За переконанням науковця, саме еміграція знайомила «світ з унікальним феноменом українства й сама змогла створити змістовний і привабливий образ української нації, українська культура дістала досить широке визнання на Заході, стала поступово сприйматися як інтегральна і значна частина культури європейської і водночас сприяла поширенню й популяризації українського питання загалом у громадських колах Європи»⁴⁷.

Зрештою, підсумував вчений, різнобічна «діяльність українських емігрантів у ЧСР ... мала важливе значення для консолідації і розвитку української нації, зростання її національної самосвідомості й відіграла одну з ключових ролей у відродженні українського народу та його державності. Зокрема, це яскраво простежується на прикладі діяльності українських емігрантів у Закарпатті ... , де їхня роль у національно-культурному відродженні закарпатських русинів-українців і становленні Карпато-Української державності в міжвоєнний період була значною, а то й вирішальною»⁴⁸.

На актуальність вивчення історії Першої ЧСР, як і інших країн Центрально-Східної Європи, С.В. Віднянський вказував

у своїх численних методологічних та історіографічних працях з проблем всесвітньої історії. До важливих складових тематичного блоку центральноєвропейського регіону між двома світовими війнами вчений відніс наступне: «рішення Паризької мирної конференції щодо післявоєнних кордонів та устрою у ЦСЄ; утворення тут нових незалежних держав, проблеми державотворення та основні тенденції й особливості їх розвитку в міжвоєнний період, зокрема, пошук ними «третього шляху» розвитку; наступ тоталітаризму: націоналізм, комунізм, націонал-соціалізм і фашизм; країни ЦСЄ у міжнародних відносинах»⁴⁹.

Отже, С.В. Віднянський став одним з перших науковців в незалежній Україні, який на нових концептуальних та методологічних підходах започаткував вивчення історії Першої Чехословацької республіки. З опорою на кращі здобутки вітчизняної історіографії, на основі нових віднайдених документів із зарубіжних і українських архівів, ним проаналізовано і оцінено тенденції суспільно-політичного розвитку Першої Чехословацької республіки й визначено її позитивну роль у розвитку Закарпаття, підтримці українських емігрантів. Дослідження Першої Чехословацької республіки С.В. Віднянським становлять вагомий внесок у розвиток вітчизняної богемістики.

Примітки:

1. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. Київ, 1997. С. 17.
2. Там само. С. 34.
3. Віднянський С. В. Чехословацька республіка. *Історія Центрально-Східної Європи*. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2001. С. 417–426.
4. Віднянський С.В. Розпад Австро-Угорської монархії і утворення національних держав. *Україна – Європа – Світ*. Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, 2009. С. 33–46; Віднянський С.В. Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2014. Вип. 23. С. 9–35; Віднянський С.В. Розпад Австро-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Історія»*. Ужгород, 2011. Вип. 27. С. 61–68; Віднянський С.В. Чехія, Чеська Республіка. Енциклопедія історії України (ЕІУ). Київ, 2013. Т. 10. С. 537–540; Віднянський С.В. Конституція

- Чехословацької республіки. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Вип. 3. Київ, 2012. С. 93-96; Віднянський С.В. Мала Антанга. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Вип. 3. Київ, 2012. С. 183-184; Віднянський С.В. Мюнхенська угода 1938. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Вип. 3. К., 2012. С. 237-239.
5. Віднянський С.В. Велика війна 1914-1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2014. Вип. 23. С. 16.
 6. Там само. С. 28, 30, 33.
 7. Там само. С. 23.
 8. Там само. С. 25.
 9. Віднянський С.В. Масарик Томаш-Гаррріг. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 543-544; Масарик Томаш-Гаррріг. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Київ, 2014. Вип. 5. С. 299-301.
 10. Віднянський С.В. Т.Г. Масарик – один із батьків-засновників єдиної демократичної Європи. *Історичний часопис з богемістики і словакістики*. Ужгород, 2011. Вип. 1. С. 35-53; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. Київ: Інститут історії України, 2009. С. 41-70.
 11. Віднянський С.В., Вовканич І.І. Перша світова війна, модерн демократія та Т.Г. Масарик. *Міжнародні зв'язки України*. Вип. 5. Київ, 1995. С. 147.
 12. Віднянський С.В. Велика війна 1914-1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі... С. 26.
 13. Там само.
 14. Віднянський С.В. Поразка імперського мислення і утворення національних держав. *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура. Україномовний варіант українсько-угорського видання / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; відп. за вип. М. Токар]*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 42.
 15. Віднянський С.В. Велика війна 1914-1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі... С. 29.
 16. Там само. С. 30.
 17. Там само. С. 27.
 18. Там само.
 19. Там само. С. 31.

20. Віднянський С.В. Розпад Австро-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Історія»*. Ужгород, 2011. Вип. 27. С. 67.
21. Віднянський С.В. Велика війна 1914-1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі... С. 32.
22. Там само. С. 25.
23. Віднянський С.В. Поразка імперського мислення і утворення національних держав... С. 41.
24. Віднянський С.В. Велика війна 1914-1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі... С. 18.
25. Там само. С. 34.
26. Віднянський С.В. Чехословацька республіка. *Історія Центрально-Східної Європи...* С. 424–425.
27. Віднянський С.В. Велика війна 1914-1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі... С. 19.
28. Віднянський С. В. Чехословацька республіка. *Історія Центрально-Східної Європи...* С. 424–425.
29. Віднянський С.В. Мюнхенська угода 1938. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Вип. 3. Київ, 2012. С. 239.
30. Там само. С. 238.
31. Віднянський С.В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989 рр.) *УІЖ*. 1997. № 1. С. 43-61; Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. Київ, 1997. 108 с.
32. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. Київ, 1997. С. 37.
33. Віднянський С.В. Українське питання в поглядах Т.Г. Масарика та політиці першої Чехословацької республіки. *Т.Г. Масарик і Нова Європа*. Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7-8 травня 1998). Київ, 1998. С. 20-33; Віднянський С.В. Т.Г. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1993. Вип. 4. С. 132-147; Віднянський С.В. Україна в житті Т.Г. Масарика. *Хроніка 2000*. 1999. Вип. 29-30. С. 48-53; Віднянський С.В. Українська революція у споминах Томаша Масарика «Світова революція за війни й у війні 1914-1918». *Зовнішні справи*. 2017. № 3. С. 36-39; Віднянський С.В. Ставлення Т.Г. Масарика до підписання УНР Брестського

- мирного договору 1918 р. *Україні та Німеччина: міждержавні відносини*: зб. наук. пр. Чернівці: Сівверський центр післядипломної освіти, 2018. С. 52-59.
34. Віднянський С.В. Українська революція у споминах Томаша Масарика «Світова революція за війни й у війні 1914-1918». *Зовнішні справи*. Київ, 2017. № 3. С. 37.
35. Віднянський С.В. Ставлення Т.Г. Масарика до підписання УНР Брестського мирного договору 1918 р. ... С. 52.
36. Віднянський С.В. Томаш Масарик і Августин Волошин. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков (гол. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 8. С. 148-158.
37. Віднянський С.В. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 р.). Ужгород: МПП «Гражда», 1994. С. 132.
38. Віднянський С.В. Політичні процеси в Закарпатті. *Політична історія України. ХХ століття: У 6 т.* Київ, 2002-2003. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). Київ, 2003. С. 635.
39. Там само.
40. Віднянський С.В. Національна політика Праги у Підкарпатській Русі. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси* / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: О.Г. Аркуша, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 297.
41. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. Київ, 1997. С. 85.
42. Віднянський С.В. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 р.). Ужгород: МПП «Гражда», 1994. С. 136.
43. Віднянський С.В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1993. Вип. 3. С. 29-42; Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 82 с.

44. Віднянський С.В. Українська еміграція у Європі в міжвоєнний період (на прикладі Чехословаччини й Німеччини). *Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія* / за ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 381-382.
45. Віднянський С.В. Слов'янський інститут у Празі. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Київ, 2013. Вип. 4. С. 199-200; Віднянський С.В. *Слов'янська бібліотека у Празі. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Київ, 2013. Вип. 4. С. 197-199.
46. Віднянський С.В. Українська еміграція у Європі в міжвоєнний період (на прикладі Чехословаччини й Німеччини)... С. 381-382.
47. Там само.
48. Там само.
49. Віднянський С.В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні. *Український історичний журнал*. 2010. № 5. С. 177.

Oleksandr Kravchuk

FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC IN THE S. V. VIDNIANSKYI'S SCIENTIFIC WORKS

The author of the article analyzed the works of the famous scientist S.V. Vidnianskyi, who researches the features of the historical development of the First Czechoslovak Republic. The scientist emphasized its democracy and positive role in the development of Czech-Slovak-Ukrainian relations. Historian analyzes the attitude of T.G. Masaryk towards the Ukrainian question, president's support of the Ukrainian movement in Transcarpathia and Ukrainian emigrants in Czechoslovakia during the 1920s and 1930s.

Key words: *S.V. Vidnianskyi, First Czechoslovak Republic, historiography, democracy, pluralism, Ukrainian emigration, Transcarpathia, financing.*

Отримано: 12.03.2021

Андрій Мартинов
(Київ)

СТЕПАН ВІДНЯНСЬКИЙ: ПАТРІОТИЗМ, ПОРЯДНІСТЬ, ПРОФЕСІЙНІСТЬ – КРЕДО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА

Стаття є презентацією життєвого шляху та професійного доробку історика Степана Васильовича Віднянського у контексті авторських роздумів про роль і значення України в історії Європи. Простежено головні поворотні пункти в історії України. Значну увагу приділено сучасним проблемам глобалізації, кризи ідентичності, євроінтеграції України, російської загрози, внутрішньополітичного життя нашої держави, формуванню свідомої еліти та соціокультурним питанням консолідації українського суспільства.

Ключові слова: С.В. Віднянський, наукові праці, соціалістичні країни, Україна, Європа, інтеграція, ідентичність, глобалізація, еліта, консолідація.

2021-й рік – ювілейний у житті провідного вітчизняного вченого, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної Академії наук України, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України Степана Васильовича Віднянського. Це ім'я добре відоме у науковій спільноті істориків не лише в Україні, а й далеко за її межами. Степан Васильович справжній український патріот з яскравою європейською ментальністю. Демократизм, солідарність, свобода – це цінності, які він зробив головними для свого життя та життя людей, які його оточують. Він ними живе, як дихає. Можливо, у цьому полягає таємниця особистісної харизми Степана Васильовича. Плодотворний вплив його харизми відчуваєш з перших хвилин спілкування з цією людиною, надалі під світлом його доброзичливої харизми із задоволенням перебуваєш весь час.

Детальна наукова біографія Степана Васильовича, звичайно, ще має бути написана наступними поколіннями істориків. Адже діяльність великої наукової особистості має досліджуватись на певній історичній відстані, хоча й спогади про спільну роботу сучасників у даному випадку є не лише «гарячими слідами» поточного моменту, а й певним заділком на майбутнє.

Народився Степан Васильович Віднянський 27 березня 1951 р. в стародавньому місті Ужгороді на Закарпатті в національно-змішаній (словацько-українсько-угорській) родині місцевої інтелігенції. Працюючи на початку 2000-х років разом над працею про батьків-засновників єдиної Європи,

звернув увагу на наступний історичний феномен. Якщо звернутись до біографій батьків-засновників Євросоюзу, неважко помітити, що Жан Монне, Роберт Шуман народилися на прикордонні важливих європейських регіонів, що зробило їх одночасно великими європейцями та патріотами своїх малих батьківщин. Степан Васильович добре «зсередини» знає історію і сьогодення Закарпаття, є активним учасником національно-культурних товариств закарпатців у Києві. Але наукова діяльність Степана Васильовича та його громадянська позиція завжди ґрунтуються на патріотизмові Великої України.

Заглибленість у закарпатську тематику як органічну частину історії України та історії сучасних міжнародних відносин стимулювала С.В. Віднянського до активної участі у роботі комісій істориків України і Угорщини, України і Словаччини, України і Чехії. Він завжди емоційно вболіває за наукову і технічну складові організації роботи цих комісій істориків. У цьому сенсі саме Степан Васильович є творчим «мотором» діяльності згаданих комісій, які відіграють важливу роль у формуванні нової європейської ідентичності.

Варто нагадати, що першим «науковим коханням» Степана Васильовича є історична славістика. Саме цей науковий напрямок зробив його широко відомим у країнах Східної і Центральної Європи. Він багато разів виступав на конференціях слов'янознавців. У Варшаві і Мінську, Москві і Будапешті, Бухаресті і Празі, Братиславі і Софії він завжди відстоює українські національні інтереси.

Талант історика закладався у Степана Васильовича родинним вихованням, прищепленням любові до рідного краю, розташованого у самому центрі Європи, поваги до його складної історії та працелюбного народу. Цей етос поваги до Традиції визначив подальший життєвий шлях юнака, який після закінчення середньої школи у «буреломний» 1968 р. став студентом історичного факультету Ужгородського державного університету. Саме тоді у цьому вищому навчальному закладі викладала плеяда відомих українських істориків – професори Є.А. Балагурі, І.М. Гранчак, Г.В. Павленко, М.В. Троян, В.І. Худанич, І.Г. Шульга, Я.І. Штернберг. Їхні лекції заклали фундамент ерудиції допитливого юнака, який став активним учасником студентського наукового товариства. Вже у студентські роки С.В. Віднянський став неодноразовим переможцем всесоюзних і республіканських конкурсів студентських наукових робіт. Зрештою, блискучий захист ним оригінальної й новаторської на той час дипломної роботи на тему

«Формування історичної концепції А.В. Духновича» остаточно визначив подальшу долю талановитого закарпатця.

Важливою віхою наукового життя Степана Васильовича Віднянського став переїзд до Києва у 1973 р. та вступ до аспірантури Інституту історії України Академії наук України. З того часу його творче життя нерозривно пов'язане з цією провідною вітчизняною науково історичною установою.

У 1970-1980-ті рр. домінуючою стала тенденція до самовизначення національно-регіональних історіографічних шкіл у країнах Східної Європи. Історики УРСР були залучені до міжкультурних контактів у академічній спільноті. За пропозицією І.М. Мельникової «до плану багатостороннього співробітництва Академії наук України і східноєвропейських держав на 1981-1985 рр. було включено тему «Історичні зв'язки України з країнами Центральної й Південно-Східної Європи», у виконанні якої разом з українськими брали участь болгарські, угорські, німецькі, польські й чехословацькі вчені. 1983 р. у Києві був організований IX міжнародний з'їзд славістів, який відбувся в умовах загострення ідеологічного протистояння. Правда, й за цих умов співробітники відділу дотримувалися класичного підходу до дослідження доступних архівних джерел. Помітними у цьому контексті стала монографія С.В. Віднянського «Сотрудничество общественных организаций стран социализма» (Київ, 1983) та кандидатська дисертація В.М. Даниленка «Економічне й науково-технічне співробітництво Югославії з країнами-членами РЕВ (1964-1980)» (1983 р., науковий керівник П.С. Сохань).

Нагадаємо, що 1984 р. чеський дисидент Мілан Кундера написав есе «Трагедія Центральної Європи» (Польщі, Угорщини й Чехословаччини), які є частиною «Західної Європи», яка тимчасово поневолена СРСР. Такі протилежні концептуальні оцінки новітнього історичного досвіду розвитку країн центральноєвропейського регіону стимулювали новий виток ідеологічної конфронтації. Постає проблема доведення самостійності країн радянської сфери впливу. Ця тенденція віддзеркалилася навіть на перейменуванні 1985 р. відділу історії зарубіжних соціалістичних країн на відділ історії та міжнародних відносин соціалістичних країн, а при ньому було створено сектор історії міжнародних зв'язків України. Поряд з країнознавчими дослідженнями у відділі продовжили традицію вивчення історії зв'язків України з країнами Східної Європи та Балкан. Відомими за межами України були тоді монографії П.С. Соханя, присвячені ролі Болгарії в співдружності країн соціалізму, І.М. Кулиничя, який зосередився на

дослідженні історії НДР, узагальнюючі праці під редакцією І.М. Мельникової.

Науковий заділ цього періоду дав підстави казати про формування у відділі потужного країнознавчого напрямку досліджень, які були реалізовані в різні періоди роботи відділу. Мова йде про болгаристику, відділівські традиції якої підтримала В.В. Павленко, яка 1996 р. захистила докторську дисертацію «Українсько-болгарські взаємини 1917-1939» та продовжила досліджувати проблему українських військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України й Болгарії.

Наукове довголіття дало можливість І.М. Кулиничу передати досвід досліджень із германістики своїм аспірантам Н.В. Кривець, С.К. Асатурову, О.М. Горенку. У 1995 р. вийшла ґрунтовна монографія І.М. Кулинич та Н.В. Кривець «Нариси з історії німецьких колоній в Україні». Особисто І.М. Кулинич, виходячи з нових методологічних позицій, у монографії «Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949-1965)» (Київ, 1996) розглянув досягнення й проблеми цієї співпраці.

У відділі продовжився розвиток полоністики. Ще 1962 р. І.Ф. Євсєєв опублікував працю «Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944-1960)». П.М. Калениченко видав книгу «1000-ліття Польської держави» (Київ, 1966). Репринцев В.Ф. зосередився на дослідженні питань міжкультурної співпраці, захистивши 1985 р. кандидатську дисертацію на тему «Співробітництво СРСР і ПНР в галузі художньої культури (друга половина 50-х – 60-ті рр.)» (науковий керівник П.С. Сохань). Т.І. Зарецька у 1994 р. видала монографію «Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX ст.». Плідно у сфері полоністики працював І.Т. Лісевич, чия остання прижиттєва монографія «У відблиску польських багнетів: життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень – червень 1920)» (Київ, 2002) стала яскравим прикладом новаторського підходу до досліджень повсякденної історії. До речі, І.Т. Лісевич розпочинав наукову роботу з румунознавства, захистивши 1966 р. кандидатську дисертацію «Українсько-румунські культурні зв'язки 1944-1964» (науковий керівник І.М. Мельникова).

Хунгарологія також представлена працями дослідників відділу. Т.В. Клиниченко захистила кандидатську дисертацію на тему «Вдосконалення способу життя сільського населення Угорщини в період будівництва розвинутого соціалізму» (1984, науковий керівник І.М. Мельникова). Б.І. Лукач на по-

чатку 1990-х рр. працював над проблемами середньовічних українсько-угорських зв'язків. М.С. Держалюк захистив докторську дисертацію на тему «Угорська політична еміграція в Європі у міжвоєнний період» (1993).

Балканістика була представлена науковими працями, в яких висвітлені різні періоди історії зв'язків сербів з Україною. К.В. Колибанова 1993 р. опублікувала книгу «Українсько-сербські культурні зв'язки XVIII ст.». О.В. Павлюченко видав монографію «Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (друга половина XIX – поч. XX століть)» (Київ, 1992).

Ретельний дослідницький пошук і якісний науковий доробок С.В. Віднянського забезпечили успішний захист в 1977 р. під науковим керівництвом І.М. Мельникової кандидатської дисертації на тему «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині. 1969-1975 рр.». За два роки під однойменною назвою він видає свою першу наукову монографію, яка була високо оцінена науковою громадськістю. Упродовж року він перебував на науковому стажуванні у Москві в Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР. Неухильно розширюється коло наукових інтересів тодішнього лауреата премії молодих вчених IV Всесоюзного конкурсу робіт спеціалістів із суспільних наук (1981).

Працюючи у відділі історії міжнародних відносин соціалістичних країн на посадах молодшого наукового співробітника, вченого секретаря, старшого наукового співробітника, поряд із післявоєнною історією Чехословаччини він розробляє актуальні тоді питання співпраці країн РЕВ, участі громадських організацій країн Центрально-Східної Європи в міжнародних відносинах, становлення руху споріднених областей та міст-побратимів. Зокрема, його брошура (у співавт. з проф. І.М. Кулиничем) була відзначена у 1982 р. дипломом другого ступеня Всесоюзного конкурсу на кращі твори науково-популярної літератури. У Чехословаччині високо було оцінено науковий доробок Степана Васильовича, присвячений вивченню історії українсько-чехословацьких відносин. Його нагородили медаллю «Академік Зденек Неедлі» (1985 р.) та Почесною відзнакою Першого ступеня Союзу чехословацько-радянської дружби (1988 р.). Узагальненням цього напрямку наукових досліджень ювіляра стала монографія «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества», яка вийшла друком у революційному для країн центральноєвропейського регіону 1989 році. Автору тоді вдалося на прикладі новітньої соціальної історії показати складність протиріч, які саме почали розв'язуватися

у країнах Центральної Європи в суперечливому та складному процесі суспільно-політичної трансформації.

Проголошення незалежності України започаткувало сучасний етап у розвитку наукового доробку співробітників відділу. У 1991 р. на посаду завідувача відділу за конкурсом був обраний С.В. Віднянський. Він започаткував дослідження нових наукових тем співробітниками відділу. Ключовими стали теми міжкультурних зв'язків (Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945) (Київ, 1994); Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині (Київ, 1997). Загалом період 1990-х рр. став часом переосмислення історичного досвіду розвитку країн центрально-східноєвропейського регіону. Вагомий внесок у реалізацію цього завдання зробив особисто Степан Васильович.

Кожне східноєвропейське суспільство просувалося своєю специфічною траєкторією фундаментальних економічних, політичних і культурних змін. У відділі відбувалося дослідження рушійних сил і наслідків трансформації, визначення історичного типу постсоціалістичних змін. Відмінності у них стимулювалися неоднаковими параметрами успадкованих від попередніх історичних періодів технологічних, економічних, політичних і культурних інститутів. Звичайно, важливим джерелом цих відмінностей був і характер рішень, що їх ухвалювали і реалізовували в процесі трансформації. Особливості окремих змін національних східноєвропейських держав обумовлювалися також впливом таких важливих зовнішніх чинників, як європейська інтеграція та глобалізація.

У 1991 році ювіляр став відповідальним редактором міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» та членом редколегії «Українського історичного журналу». Загалом С.В. Віднянський є членом редакційних колегій 20 наукових періодичних видань. У 2019 р. він доклав титанічних зусиль, аби адаптувати це наукове видання до вимог наукометричних баз даних. Його редакторську роботу завжди вирізняє наукова принциповість та доброзичливість до авторів наукових праць.

Звичайно, того часу змінилися наукові пріоритети, вдосконалювалися методологічні засади наукових досліджень, разом із підготовкою молодих наукових кадрів здійснювалося заглиблення у нові наукові теми. Широкий діапазон наукових інтересів Степана Васильовича органічно поєднується із високим професіоналізмом вченого та організатора наукової діяльності. У 1994 р. видається новаторська наукова праця

ювіляра «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)». Цей напрямок історичних досліджень доповнюється працями «Україна в європейських міжнародних відносинах» (Київ, 1998, у співавт.), «Т.Г. Масарик і нова Європа» (Київ, 1998, у співавт.) та «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939 рр.)» (Київ-Ужгород, у співавт. з М.М. Вегешем). У 2020 р. у співпраці з М.М. Вегешем було видано першу наукову біографію керівника Карпатської України Августина Волошина, яка отримала позитивні рецензії в Україні та за кордоном.

До безперечних наукових звитяг ювіляра належить захист у 1997 р. докторської дисертації на тему «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині». В 1999 р. С.В. Віднянському було присвоєно звання професора зі спеціальності всесвітня історія. Значну науково-організаційну, навчально-педагогічну та громадську діяльність ювіляр поєднує з плідною науково-дослідницькою роботою. На межі ХХ-ХХІ століть видаються праці: «З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки ХХ ст.). Документи і матеріали» (Київ, 1999, у співавт.), Зовнішня політика України в умовах глобалізації (1991-2003 рр.), Анотована історична хроніка міжнародних відносин (Київ, 2004, у співавт.), «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (Київ, 2006, у співавт. з А.Ю. Мартиновим), «Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 1, 2. Київ, 2009, 2010», «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (Київ, 2009 у співавт. з А.Ю. Мартиновим) та ін. Всього у творчому доробку С.В. Віднянського близько 400 наукових видань, присвячених всесвітній історії та міжнародним відносинам ХІХ-ХХ століть.

6 березня 2015 р. Степан Васильович Віднянський був обраний член-кореспондентом НАН України за спеціальністю «всесвітня історія».

Плідним науково-методологічним і концептуально-практичним напрямком діяльності Степана Васильовича стало дослідження новітньої європейської історії у контексті розвитку процесу європейської інтеграції. Ідея «об'єднаної Європи» як спільного ідентифікаційного знаменника різних народів Старого континенту молодша і, водночас, старіша за нації-держави. Процеси глобалізації об'єктивно стимулюють увагу до питань ідентичності. Навіть у об'єднаній Європі дедалі частіше виникають дискусії з приводу «нового націоналізму»,

який багатьох дивує, адже конструкція Європейського Союзу вибудовувалася на фундаменті єдності різних народів, які мали обмежити конкуренцію між собою та перейти до співпраці заради підняття рівня та якості соціальних стандартів й миру в Європі. Однак наявності потужної економічної опори Європейського Союзу у вигляді спільного ринку та єдиної грошової одиниці виявилось недостатньою для органічного союзу громадян та для формування спільної культури. Тому «нова європейська ідентичність», головним чином, проявляє себе на рівні тонкого прошарку європейської інтелектуальної еліти. Натомість на інших щаблях соціально-політичної ієрархії панують національно-державні ідентичності. Донедавна популярною тенденцією в західноєвропейських країнах Євросоюзу було сприйняття концепції багатьох культур, або «мультикультурності». Однак, світова економічна криза, збільшення кількості нелегальних емігрантів до країн Євросоюзу, посилення ксенофобських настроїв на фоні збільшення чисельності безробітних змусили уряди Великої Британії, Італії, Німеччини та Франції вести мову про провал ідеї «мультикультурності». В країнах Західної Європи основний радикальний націоналістичний дискурс точиться навколо антиісламських та антиінтеграційних мотивів. У нових центральноєвропейських країнах-членах Євросоюзу домінує антициганський та антиінтеграційний націоналізм. Причому заклики «нових націоналістів» відродити міфи про винятковість власної нації безпосередньо підривають підвалини Євросоюзу. Внаслідок чого зменшується популярність Євросоюзу в очах громадськості.

У багатьох своїх наукових працях Степан Васильович наголошує, що спільна європейська ідентичність не виникла «автоматично». Формуванню ідентичності «європейського космополітизму» перешкоджає відсутність таких ментальних консолідуючих факторів як єдина мова та уніфіковані культурні цінності, стереотипи масової повсякденної поведінки.

Натомість знову пріоритетом державної політики в країнах ЄС стає адаптація емігрантів до провідної культури певної національної держави. Можна сказати, що прогноз Освальда Шпенглера, висловлений у далекому 1918 р., про кризу європейської культури дається взнаки. В умовах глобалізації важко зберегти національну культурну ідентичність, яка часто представляється «минулим, яке не минає». Спільній соціальній ідентичності все важче ментально «скріплювати» таку «уявну спільноту», якою є нація. Адже позиціонування соціальних суб'єктів щодо будь-якої ідентичності фактично означає відповідь собі та оточуючим на сакраментальні питання: «хто я?».

«хто ми?» . Адекватна відповідь на ці питання дає можливість мати надійний компас у бурхливому морі глобальних зрушень та радикальних трансформацій.

Послідовно та аргументовано Степан Васильович наголошує, що одним із головних складників будь-якої колективної ідентичності є інтерпретація національної історії. Однак, сучасний світ, в якому домінують різні інформаційні потоки, робить неможливою наявність усталеної ідентичності, яка дана «на віки». У диференційованому, по-різному стратифікованому та, як правило, багатонаціональному суспільстві об'єктивно наявні різні ідентичності. Внаслідок цього виникає питання: чи є наукові підстави говорити про суспільну ідентифікацію? Що ми можемо розуміти під цим поняттям?

Відповіді на ці, як неодноразово наголошував С.В. Віднянський, пізнавальні виклики допомагає шукати історія. Адже саме минуле дає можливість не лише з'ясувати, ким були наші предки, а й зрозуміти, чим вони жили, як мислили, що їх турбувало. Київська Русь входила до кола великих європейських держав раннього середньовіччя поряд із імперією Карла Великого. Землі України історично та географічно завжди були в Європі. Але з часом не завжди відповідали формальним критеріям. Чимало істориків скажуть, що у нас не було релігійної Реформи та Контрреформації (хоча у контексті останньої можна розглядати Берестейську унію), своєрідним було Просвітництво, тощо.

Звернення до нашого спільного з поляками та литовцями минулого передусім дає підстави згадати про нашу спільну державність – Велике князівство Литовське, а потім і про Річ Посполиту. Тривала історія цих державних утворень багата на різні події, які неоднаково тлумачаться науковцями та громадськістю. Серед епохальних подій можна назвати битву на Синіх водах, яка поклала край експансії монголів у Східну Європу. Натомість Грюнвальдська битва, участь у якій брали лицарі з українських, польських та литовських князівств, покінчила із тодішньою експансією німецьких лицарських орденів, які здійснювали «тиск на Схід». В цей час були всі підстави вести мову про спільну східноєвропейську ідентичність українців, поляків, литовців й до певної міри білорусів.

Рання модерна доба європейської історії досить радикально змінила історичні долі східноєвропейських народів. Західноєвропейські країни здригалися від кривавих подій Реформації, релігійних війн, Контрреформації. Саме вони стимулювали появу модерної ринкової економіки, яка спирається на принцип індивідуальної свободи та громадянське

суспільство. Ці події лише опосередковано торкнулися регіону Східної Європи. Соціокультурні відмінності між двома половинками одного європейського серця ставали дедалі помітнішими. На заході євразійського простору розпочалася запекла боротьба за домінування.

На початку XVII століття загострилася суперечка між Річчю Посполитою та Московським царством. Козаки Сагайдачного ходили разом із польським військом на Москву. Українські козаки стали майже такими ж відомими в Європі найманими ландскнехтами, як й їхні швейцарські колеги-гвардійці. Тридцятирічна війна 1618-1648 рр. спустошила Центральну Європу та започаткувала добу Вестфальської системи міжнародних відносин, яка поступово трансформується лише на наших очах.

У фундаментальній науковій праці «Україна в історії Європи XIX – початку XXI століть» (Київ, 2020), написання якої було ініційовано Степаном Васильовичем та здійснювалось під його ретельним редакторським контролем, нагадується, що для українців повстання під проводом Богдана Хмельницького стало фундаментом модерної національної ідентичності. Тим часом у Європі поступово формуються національні держави, будівничими яких ставали абсолютні монархи, які поступово почали орієнтуватися на просвітницькі ідеї. Бажання релігійних, соціальних та національних свобод було потужним й в українському суспільстві.

Титанічна діяльність Богдана Хмельницького дала можливість створити Українську козацьку державу. Однак така радикальна геополітична трансформація Східної Європи порушила регіональний баланс сил. Могутні сусіди втрутилися в український державотворчий процес. На українських землях запанувала Руїна, говорячи словами Т. Шевченка, ми «самі себе звоювали». В середині XVII ст. Україна була поділена по Дніпру між Річчю Посполитою та Московським царством. Так одна з найбільших європейських націй – українці, були волею історії та низки війн поділені між різними державними організаціями та на тривалий час розділена на сфери впливу. Україна стала заручницею нового балансу сил у Європі.

Європейська доба Просвітництва була однією з найбільш складних для української історії. Різні українські землі опинилися у складі імперій, які конкурували за домінування у східноєвропейському регіоні. Козацькі традиції вольностей та індивідуальної свободи, доповненої колективною відповідальністю, дали змогу Пилипу Орлику створити Конституцію. Але до конституційного патріотизму українцям було ще далеко.

Навпаки, XVIII століття стало часом закріплення соціокультурного розколу між українцями різних територіальних утворень. Своєрідним доповненням цього процесу стали три поділи Польщі, внаслідок яких з політичної карти Європи на певний час «фізично» зникла польська державність, але не польська ідентичність. Гегемонами Східної Європи стали Російська імперія, Пруссія та Австрійська імперія. Українці стали пасинками в різних імперських утвореннях.

Певні сподівання на кращі зміни можна було пов'язувати із гаслами Великої французької революції: «свободою», «рівністю», «братерством». Ці ідеї намагалися поширювати Європою солдати Наполеона. Однак його кінцева поразка та рішення Віденського конгресу 1815 року створили «концерт» європейських держав, але без незалежних східноєвропейських держав. Можна сказати, що з цього часу в Західній Європі стверджується думка про поглиблення відмінностей між двома частинами європейського континенту. Східна Європа відставала в процесі модерного державотворення. «Весна народів» 1848 р. лише посприяла появі людей розумової праці, які закладали фундамент великих будов національних держав. Ці наукові питання були у фокусі уваги С.В. Віднянського ще у роки навчання в Ужгородському університеті.

Нові національні державні утворення, які вступили між собою у жорстку конкуренцію за ринки збуту та колоніальні володіння, неухильно вели Європу та світ до глобальної війни. На обрії з'явилося одне з найтрагічніших в історії ХХ століття, коли Європа на власному важкому досвіді переконалася, що міждержавна єдність є питанням миру і процвітання. Це особливо важливо, коли Європу наскрізь пронизують криваві сліди давніх і нещодавніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Вже після Першої світової війни роздуми вчених були спрямовані на просування в суспільну свідомість ідеї примирення заради цивілізаційної єдності Європи.

Після падіння комуністичних режимів у Європі дедалі частіше застосовується важливий принцип: «вибачаємо й просимо вибачення». Це дає можливість формувати спільну європейську ідентичність, хоча як і за доби Просвітництва вона все ще більше нагадує ідеальний проект, ніж реальність. Адже кожна країна Євросоюзу плекає насамперед національну ідентичність. Ототожнення себе з певною нацією є передумовою для формування європейської ідентичності.

Водночас пріоритетом зовнішньої політики Євросоюзу стає захист національних меншин заради примирення всередині держав та між ними. Чимало громадян України є дво-

мовними. Чи є це погано для національної ідентичності? Чи цей факт свідчить про невикористаний у повному обсязі потенціал конкурентоспроможності у сучасних умовах глобалізації? Аби знайти Україні місце в Євросоюзі, спочатку треба досягнути стандартів Європи в Україні, зокрема, й у мовному питанні.

Можна припустити, що небажання «старих» країн-членів Євросоюзу надати європейській державі Україні перспективу членства обумовлюється незавершеністю процесу примирення європейської історії з геополітикою, суттю якого є подолання ідентифікаційного розколу між Сходом і Заходом Європи. Новітній балканський досвід довів, що конфлікти ідентичностей стимулюють криваві конфлікти. Однак нова європейська цивілізаційна ідентичність в ідеалі має забезпечити толерантне співіснування й ослабити емоції конфліктності та неприязні. Постійне переживання травматичного досвіду минулого відбирає творчу енергію, потрібної для реалізації сучасних проєктів найближчого майбутнього.

У цьому контексті важливою залишається робота комісій істориків, які, зокрема, мають готувати наукові коментарі до публікацій архівних документів. В процесі формування минулих ідентичностей історична пам'ять часто є автономною від офіційної історичної науки силою. Будь-якій європейській державі дедалі важче зберегти монополію на написання історії. Треба замислюватися над контекстом і складністю минулого, а не міфологізувати «історика-суддю». Толерантність є важливою європейською цінністю, включно із сприйняттям неминучого конфлікту інтерпретацій складних сторінок історії. Степан Васильович витратив чимало часу і нервів на організацію плідної роботи українсько-словацької, українсько-чеської, українсько-угорської, українсько-болгарської, українсько-польської комісії істориків.

Замість створення спільних шкільних підручників доцільно представляти у наявних національних підручниках різні точки зору. Адже будь-який історичний наратив не просто передає минуле, а тлумачить його. Причому шкільні підручники залишаються основним знаряддям для створення національної міфології на основі історичних оповідей. Відкритим є питання, наскільки послідовно можна вести мову про самобутність нації у європейському контексті. Стереотипне прийняття минулого, його інструментальне використання не можуть нейтралізувати страх перед невизначеним майбутнім.

Європейська ідентичність формується на основі нової ролі історика, який прагне пояснити трагічні події, але не є

суддею, який презентує суспільству остаточний вирок щодо минулого та пам'яті про нього.

Зрештою в процесі формування ідентичності важливо пам'ятати, за кого ви себе вважаєте, тим ви й є, принаймні потенційно. Європейська ідентичність України вибудовується й через інтеграцію її історії до історії Європи. Потрібно укорінити Україну в минулому Європи. Мова може йти й про створення спільних комісій польських, литовських, українських та російських істориків. Але це можливо зробити лише у демократичному середовищі та за становлення правильного «політичної» відстані від минулого. Діяльність міжпарламентської асамблеї України, Литви та Польщі може сприяти активізації та створенню необхідних передумов для якісного нового інтелектуального розуміння нашого спільного минулого, що є запорукою успішності реалізації спільних проектів у сучасному та майбутньому.

Завдяки своїй ініціативі й творчій енергії Степан Васильович Віднянський як людина високих принципів і громадянського сумління працює у вчених радах по захисту дисертацій, заступником голови Комісії істориків України та Словаччини, президентом товариства «Україна – Словаччина», віце-президентом Міжнародної Слов'янської академії наук, тощо. Також С.В. Віднянський видає підручники і посібники «Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи (посібник для шкіл)» (Київ, 1993), «Всесвітня історія. Новітня історія (Частина 2)» (Київ, 2000-2005), Міжнародні відносини і зовнішня політика (від 1914 до наших днів) (Київ, 2006). Тому законірно у 2007 р. йому було присвоєно звання «Відмінник освіти України», а у 2008 р. нагороджено відзнакою МОН України «За наукові досягнення». У березні 2001 р. Указом Президента України за вагомі досягнення у професійній діяльності, багаторічну сумлінну працю Віднянському Степану Васильовичу присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки».

Степан Васильович ретельно ставиться до аналізу історичних фактів, тримає руку на пульсі передових наукових концепцій. Це дає можливість вірно бачити проблеми формування та реалізації зовнішньої політики України. У однополярній системі міжнародних відносин Україна є складовою системи стримування реваншистських амбіцій Росії. У цьому контексті незалежність України сприймалася найближчими західними сусідами: Польщею, Словаччиною, Румунією, Угорщиною. Для посткомуністичних країн Центральної та Південно-Східної Європи незалежна Україна відокремлювала їх від Росії та забезпечувала умови стабільності для суспільно-

економічних змін, необхідних для інтеграції до Євросоюзу і НАТО. Відповідним в 1990-х – на початку 2000-х років було ставлення США до України. Забезпечення суб'єктності України в цей час здійснювалось за рахунок багатовекторного зовнішньополітичного курсу. Рівновіддаленість й/рівнонаближеність до США і РФ залишало поле для зовнішньополітичного маневру, але залишало Україну у стратегічній «сірій зоні» між Заходом і Сходом.

Політологія стверджує, що якість суб'єктності держави залежить від спроможності політичної, економічної, культурної еліти забезпечити сприятливі умови суспільно-історичного розвитку. Критеріями суб'єктності є включення національної економіки у міжнародних розподіл праці на самодостатніх умовах (з відтворенням продуктивних сил, забезпеченням науково-технічних інновацій в економіку і політику, функціонуванням політичної системи країни на засадах консолідованої політичної нації). Однак президентська виборча кампанія 2004 р. спровокувала з міркувань політичної технології поділ українського суспільства на «прозахідний» Захід і «проросійський» Схід. Кремль фактично взяв на озброєння ідеї «консервативного євразійства», орієнтовані на поетапну територіальну «деконструкцію» України. Була обрана політика плекання «проросійської» політичної та економічної еліти в Україні. Однак на той час більша частина суб'єктів великого капіталу в Україні, виходячи зі своїх стратегічних інтересів, вбачала перспективу в європейській, а не євразійській інтеграції (забезпечення прозорих прав власності, верховенство права, демократичні політичні процедури).

За президентства В. Ющенка (2005-2010) Росія зайнялася створенням інфраструктури та ресурсної бази, які мали забезпечити перехоплення стратегічного вектору цивілізаційного вибору України із європейського на євразійський. В ідеологічному сенсі Кремль цілеспрямовано здійснював політику дискредитації проукраїнської еліти та прозахідного зовнішньополітичного курсу України. Президентство В. Януковича (2010-2013) мало забезпечити стратегічний розворот України від Європейського Союзу до Євразійського економічного союзу. Цей час став іспитом на спроможність політичних, культурних та економічних еліт України захистити національну суб'єктність. Важливу роль у цьому процесі відіграли неурядові громадські організації, які стали ядром громадянського суспільства. Тут виявились переваги західної стратегії над російською. Колективний Захід з 1991 р. був орієнтований на грантову підтримку народжуваних структур громадянського суспільства в незалежній Україні.

РФ до 2004 р. була орієнтована на офіційні зв'язки з політичними та економічними елітами України замість створення орієнтованих на РФ неурядових організацій.

Після 2004 р. курс було змінено на прями зв'язки з місцевими елітами в південно-східних областях України та субсидювання інститутів «руського мира», чи діяльність спрямована на цивілізаційний розкол українського суспільства та перешкоджання формуванню української політичної нації. Хиби цієї російської стратегії проявили себе під час Революції Гідності та особливо анексії Криму і гібридної війни на Донбасі. Зокрема, потенціал підтримки проекту «Новоросія» обмежувався пострадянським кластером українського суспільства, який за критерієм ідентичності самоізолювався від української політичної нації.

Станом на 2019 р. Кремль де-факто обрав стратегію «замороження» конфлікту на Донбасі, проведення політики здійснених фактів щодо визнання анексії Криму (стимулювання відвідань півострову маргінальними представниками субсидійованих РФ європейських політиків, спроби створення в Криму офшорної зони, але цей проект суперечить військовій стратегії РФ, спрямованій на перетворення Криму на «не потопуючий російський авіаносець»). Також гібридна війна РФ проти України обмежила суб'єктність України у питанні вступу до НАТО (на перешкоді цьому може бути неврегульований збройний конфлікт країни, яка претендує на вступ у Північноатлантичний альянс).

Внутрішньополітичною проблемою України є неефективна робота соціальних ліфтів, які мають забезпечувати відтворення та спадковість політики національної еліти. Фактично не функціонує партійно-ідеологічний механізм політичної соціалізації національної еліти. Дискредитованими виглядають «класичні» ліберально-консервативні, національно-демократичні, соціал-демократичні партійні проекти. За два десятиліття XXI століття зникла суб'єктність лівого руху, який так і не спромігся переорієнтуватись на європейські соціал-демократичні цінності свободи, демократії, солідарності. Проти «праворадикальних націоналістичних угруповань» з боку РФ ведеться перманентна інформаційна війна, спрямована на обмеження їхнього електорального потенціалу.

Зазначені тенденції перешкоджають формуванню функціонально спроможного корпусу національної політичної еліти з повноцінним різновекторним ідеологічним спектром, орієнтованим не на фізичне нищення один одного, а на створення цивілізованих правил політичної діяльності владної еліти і контр-

еліти, здатної ефективно контролювати владу та за результатами виборів змінювати її без революцій і політичних катастроф.

За цих обставин Кремль, швидше за все, обере гібридну стратегію щодо суб'єктності України. Вона полягає у всебічній дискредитації України в міжнародному інформаційному просторі, формування образу України як «failed state», здешевлення для РФ вартості конфлікту на Донбасі шляхом його «замороження» та продовження політики економічного виснаження України, спрямованої на політичне відродження «проросійських» сегментів української економічної і політичної еліт. Не можна виключати «аварійного сценарію» хаотизації внутрішньополітичного процесу в РФ і переходу до відчайдушного силового тиску на Україну.

Епохальне підписання Угоди про асоціацію і Угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС стало найбільш резонансним проявом суб'єктності України, починаючи з 1991 року. В середині українського суспільства ще далеко до завершення політичної дискусії з приводу доцільності саме підписаної редакції тексту обох угод. Нагадаємо, що другий референдум у Нідерландах щодо ратифікації Угоди про асоціацію став можливий завдяки письмовій гарантії того, що Україна ніколи не наполягатиме на повноцінному вступі до ЄС, а також не претендуватиме на отримання коштів зі структурних фондів ЄС.

Претензії до угоди про всеохоплюючу зону вільної торгівлі пов'язані зі збереженням у тексті зазначеної угоди дискримінаційних квотних обмежень на більшість українських (промислових та аграрних) товарів і послуг. Фактично Україні обидві угоди пропонують асиметричний розвиток вітчизняної економіки за рахунок експорту непереробленої сировини та робочої сили. Впродовж 2014-2020 рр. Україна так і не отримала належної допомоги ЄС заради подолання технологічної прірви у стандартах і усунення нетарифних форм обмеження експорту.

Пандемія коронавірусу завдала удару по чотирьом європейським свободам: свободі пересування товарів, капіталів, робочої сили і послуг. Карантинні заходи паралізували Спільний ринок ЄС. Євросоюз фактично опинився перед викликами ре-націоналізації внутрішньої політики країн-членів. Це є нагодою для України повноцінно відновити свою суб'єктність у відносинах з ЄС та наполягати на пошуку симетричного варіанту торговельних преференцій, які мають дати можливість для відновлення економіки України після пандемії шляхом реіндустріалізації, а не тільки перетворення України на велику аграрну державу. Додаткові виклики суб'єктності України створює імплементація закону про відкриття внутрішнього ринку обігу зе-

мель сільськогосподарського призначення. З точки зору національної продовольчої безпеки неприйнятним є сценарій монополізації ринку обігу земель транснаціональним капіталом та її експлуатація не в національних інтересах.

Втратити суб'єктність та перетворитись на «failed state» дуже легко. Аби відновити суб'єктність, потрібно попередньо досягнути національного консенсусу щодо стратегії розвитку. Час після пандемії коронавірусу найкращий з точки зору переосмислення становища та не імітаційної, а реальної адаптації до нового світу, який вже ніколи не буде таким, до якого ми звикли за останні тридцять років. Суб'єктність і статус національної держави тепер залежатиме від її власної спроможності та реальної політики, а не імітації життя ідеологічними міфами. Саме такий підхід є домінуючим у науковій творчій лабораторії Степана Васильовича Віднянського.

Головне для нього це самореалізація у професії, родині, серед друзів. Зі Степаном Васильовичем дуже приємно працювати. Багато хто з його учнів мало що зробив би без його допомоги, терпіння й уміння. Як історик, він присвячує багато годин дослідженню і перевірці фактів, виконуючи суперякісну роботу як науковий редактор і навіть коректор. Багато хто зловживає його готовністю дозволити експлуатувати свій академічний мозок.

Розуміння людських потреб сприяє високо розвинутий емоційний інтелект Степана Васильовича, який допомагає йому користуватись емоціями, щоб інформувати мислення, і використовувати мислення, аби розуміти та управляти емоціями. Його емоційний інтелект – це харизматичне вміння увімкнути позитив, котрий завжди приносить оточуючим правильну мотивацію, підтримку, впевненість у своїх силах та натхнення.

Andrii Martynov

**STEPAN VIDNYANSKYI: PATRIOTISM, HONESTY,
PROFESSIONALISM – CREDO OF UKRAINIAN HISTORIAN**

The article is a presentation of the life and professional work of the historian Stepan Vasylovych Vidnianskyi in the context of the author's reflections about the role and significance of Ukraine in the history of Europe. The author emphasized the main turning points in the history of Ukraine. Considerable attention is paid to modern problems of globalization, identity crisis, European integration of Ukraine, the Russian threat, domestic political life of our state, formation of elite's consciousness and social and cultural problems of consolidation of Ukrainian society.

Key words: S.V. Vidnianskyi, scientific works, socialist countries, Ukraine, Europe, integration, identity, globalization, elite, consolidation.

Отримано: 22.12.2020

Оксана Іваненко

(Київ)

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НА ТЛІ ПРОЦЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

(огляд публікацій наукового збірника «Міжнародні зв'язки
України: наукові пошуки і знахідки» за 2009-2020 рр.)

У статті представлено огляд 12 випусків наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», головним редактором якого є С.В. Віднянський. Предметом аналізу стали статті, присвячені міжнародним відносинам сучасності та ролі України у сучасній європейській геополітиці. Автори статей зверталися до проблем євроінтеграційного курсу нашої держави, становлення європейської свідомості та ідентичності українців.

Ключові слова: науковий збірник, С.В. Віднянський, стаття, міжнародні відносини, європейська безпека, Україна, інтеграція, ЄС, НАТО.

Зі здобуттям незалежності України 1991 року у вітчизняній соціогуманітаристиці започатковано процес активної розбудови системи періодичних видань, що стали важливим інструментом формування комунікаційно-інформаційного простору як базового елементу розвитку й популяризації наукової думки. Першим у незалежній Україні спеціалізованим періодичним виданням зі всесвітньої історії став заснований 1991 року в Інституті історії України НАН України міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки».

Одним із ініціаторів заснування нового збірника був член-кореспондент НАН України Павло Степанович Сохань. Співзвучною тематичному спрямуванню щорічника й дедалі актуальнішою стає сформульована П.С. Соханем 1990 року на сторінках колективної монографії «Культурные и общественные связи Украины со странами Европы» думка про те, що в історії міжнародних зв'язків України чимало яскравих сторінок, утім упродовж тривалого часу вони не знаходили належного висвітлення в історіографії, водночас у підручниках з історії традиційно акцентувалася увага на збройних конфліктах, перемогах російської армії у війнах з європейськими країнами, а історія громадсько-політичних і культурних взаємовпливів різних народів залишалася за кадром формування історичної пам'яті¹.

Згаданий щорічник, як правонаступник збірника «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн» (1975-1989), за-

безпечує координацію досліджень представників сформованої у відділі школи «Української історичної європеїстики», фундаторами якої є члени-кореспонденти Національної академії наук України Ф.П. Шевченко (1914–1995), І.М. Мельникова (1918–2010) та П.С. Сохань (1926–2013), а з 1991 р. її очолює завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин (з 2012 року – відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України), член-кореспондент НАН України С.В. Віднянський. Діяльність згаданої наукової школи розвивається за наступними напрямками:

- розробка теорії і методології вивчення європейської історії;
- історія та сучасні проблеми європейських міжнародних відносин і зовнішньої політики;
- історія міжнародних зв'язків України й українського народу, зокрема висвітлення української присутності в геополітичному просторі Центрально-Східної Європи та культурно-цивілізаційному просторі Європи загалом;
- зовнішня політика України після здобуття незалежності, обґрунтування європейського вибору України й вивчення практики її участі в європейському інтеграційному процесі та проблем формування іміджу України у світі, зокрема в країнах-членах Європейського Союзу;
- новітня історія та досвід європейської інтеграції зарубіжних європейських держав, зокрема західних країн-сусідів України².

На сторінках збірника висвітлюються актуальні проблеми всесвітньої історії, насамперед Центрально-Східної Європи, міжнародних відносин, теорії і методології історії, джерелознавства й історіографії. Центральне місце серед проблематики щорічника посідають міжнародні зв'язки України у всесвітньо-історичному контексті, участь Української держави в сучасній системі міжнародних відносин.

Оскільки зміст перших 17 випусків збірника за 1991–2008 рр. стали предметом аналізу в статтях Г.П. Докашенко (вип. 1–14)³ та І.Ф. Чернікова (вип. 14–17)⁴, метою цієї публікації є огляд його матеріалів за останні 12 років, присвячених історії Європейського Союзу та його співпраці з Україною. За цей час відбулося розширення міжнародної співпраці й утвердження в європейському інформаційному просторі згаданого збірника, зокрема, завдяки створенню його вебсайту та включенню до європейських баз даних: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół

Polskich); ERIH PLUS; The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied). Розширено склад і географічне охоплення редколегії, до складу якої входять учені Інституту історії України НАН України, а також Білоруського державного університету (Республіка Білорусь), Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», ДВНЗ «Прикарпатський національний університет», ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Західноукраїнського національного університету, Інституту суспільних наук Словацької академії наук (Словацька Республіка), Карлового університету (Чеська Республіка), Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Пряшівського університету (Словацька Республіка), Університету Матея Бела (Словацька Республіка), Університету Миколая Коперника (Республіка Польща), Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Відповідно до Наказу МОН України № 1188 від 24.09.2020 р. збірник включено до «Переліку наукових фахових видань України» («Історичні науки», категорія «Б»).

Перу відповідального редактора збірника, члена-кореспондента НАН України С.В. Віднянського належить цикл публікацій, у яких порушуються методологічні проблеми, окреслюються концептуальні засади історії європейських міжнародних відносин і участі в них України. В опублікованому у **18-му випуску** збірника тексти доповіді «Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції», виголошеної С.В. Віднянським на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 січня 2009 року, акцентується увага на проблемах і перспективах утвердження України як суб'єкта міжнародних відносин в умовах подолання наслідків «холодної війни», поглиблення глобалізаційних процесів, формування нового світового порядку, трансформації від біполярного до багатополярного світовлаштування. Наголошується на актуальності питань імагології у відносинах Україна-ЄС, складного й суперечливого процесу формування образу України на Заході, бачення її місця й ролі в геополітичному просторі Європи і світу. Фокусується увага на важливості аналізу соціокультурної складової міжнародних відносин, дослідження історії України як «...етногеографічного простору у центрі Європейського континенту, місця зіткнення й суперництва, але й водночас – взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот»⁵. З огляду на новітні тен-

денції історії дипломатії, демократизацію політичних процесів, посилення впливу громадськості на міжнародні відносини й ухвалення зовнішньополітичних рішень, С.В. Віднянський акцентує на важливості звернення України до досвіду європейських країн, насамперед наших західних сусідів (зокрема і щодо синхронізації вступу до ЄС і НАТО), а також значимості досягнення українською владою та наукою відповідальності перед власним народом на шляху самоусвідомлення України «в якісно новому просторі всесвітньої історії» і головне – збереження власної національної ідентичності в умовах глобалізації, досягнення збалансованої взаємодії національного і всесвітньоісторичного вимірів соціокультурного розвитку.

Автор чітко визначив місце та роль євроінтеграційної проблематики у структурі стратегічних зовнішньополітичних інтересів Української держави, окресливши значення реалізації на державному рівні інформаційної політики, спрямованої на популяризацію європейських цінностей, прищеплення європейської громадянської відповідальності як запобіжника проти різноманітних медійних маніпуляцій із історичною свідомістю й ідентичністю. З'ясовано ключові проблеми, що гальмували реалізацію євроінтеграційної стратегії України, зокрема, відсутність політичної волі щодо впровадження в життя напрацьованої спільно з ЄС нормативно-правової бази, балансування між декларацією «європейського вибору» та євразійського вектора зовнішньої політики, запекла внутрішньополітична боротьба, відсутність консолідації демократичних сил, загальносуспільного консенсусу щодо розуміння сутності патріотизму, національних інтересів, пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики, що призвело до втрати дорогоцінного часу, послаблення позицій на міжнародній арені й посилення європесимістичних настроїв усередині країни. І сьогодні зберігає свою актуальність висловлена С.В. Віднянським 2009 року теза: «Україна повинна мати не лише час, ресурси і зовнішню підтримку для відповідних перетворень, але й необхідну державницьку, національну гідність на цьому складному шляху, які дозволяють говорити про органічну належність нашої держави до об'єднаної демократичної Європи»⁶.

У рубриці «Сучасні міжнародні відносини» 18-го випуску збірника представлено низку праць з актуальних питань історії європейської і євроатлантичної інтеграції. А.Ю. Мартинов у статті «Еволюція балканської політики Європейського Союзу (1989-2009 рр.)» порушив питання формування політичної позиції країн ЄС щодо розв'язання проблеми нестабільності на Балканах, пошуку дієвих механізмів запобігання про-

цесам, що суперечать базовим гуманістичним і демократичним цінностям – системоутворюючим чинникам євроінтеграційних процесів. Автор акцентує на взаємозалежності специфіки балканської політики ЄС та процесів європейської інтеграції, розширення та вироблення спільної зовнішньої і оборонної політики ЄС.

Еволюцію торговельних відносин ЄС із країнами Середземномор'я впродовж 1995-2005 рр. (від підписання Барселонської декларації 1995 р. до ювілейної Євро-Середземноморської конференції у Барселоні 2005 р.) висвітлили у своїй розвідці І.В. Грицьких та С.С. Левченко. Наголошувється на значенні поглиблення співпраці ЄС із країнами Південного і Східного берегів Середземного моря для їхньої інтеграції до європейського економічного простору, розв'язання соціальних проблем задля зменшення міграційного тиску на Європу.

Л.В. Янчук проаналізувала основні етапи, нормативно-правову базу, ключові явища й тенденції, специфіку євроатлантичної інтеграції Словацької Республіки (до квітня 2004 року), відзначивши цінність для України досвіду країн Вишеградської четвірки у реалізації посткомуністичної суспільно-політичної трансформації, адаптації законодавства до правових норм країн-членів НАТО, здійсненні реформ у сфері економіки, безпеки й оборони, послідовній і злагодженій співпраці законодавчої і виконавчої гілок влади в реалізації зовнішньополітичної стратегії держави.

Особливості й чинники євроатлантичної інтеграції країн Вишеградської четвірки розглядаються і у статті Є.В. Магди «Концептуальні засади розширення НАТО: сучасний вимір». Автор, зокрема, наводить далекоглядну й украй актуальну на сьогодні аргументацію Президента Чехії В. Гавела з приводу того, що «...позбавлення від радянської імперії та комунізму в 1989 році, а отже і від імовірності європейської та світової війни визначило прагнення країн регіону долучитися до НАТО»⁷.

Історію становлення й розвитку Вишеградського блоку та його роль у зовнішньополітичній діяльності Словацької Республіки Л.В. Янчук висвітлює в наступному, **19-му випуску**, збірника.

Вплив стратегічного підходу на розвиток міжрегіональної і транскордонної співпраці в контексті євроінтеграції України проаналізовано В.В. Гарагоничем. У статті акцентується увага на значенні програми ЄС «Східне партнерство» для реалізації зовнішньополітичних пріоритетів України на регіональному рівні.

На сторінках 19-го випуску збірника знайшли висвітлення питання двосторонніх відносин України з країнами

Європейського Союзу. У спеціальних статтях висвітлено місце та роль України у зовнішній політиці Франції упродовж 1991-2009 рр. (Є.В. Донченко) та Великої Британії у 2005-2009 рр. (А.М. Грубінко).

Є.В. Магда опублікував статтю, присвячену ролі Європейського Союзу у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту на початку ХХІ ст., впливу різних позицій та інтересів європейських країн на вироблення спільної зовнішньополітичної стратегії ЄС на Близькому Сході.

У розвідці «Політика ЄС щодо Південно-Східної Азії: співпраця у рамках АСЕАМ» Н.П. Чабала висвітлила передумови й перебіг налагодження діалогу між ЄС і країнами Південно-Східної Азії упродовж другої половини ХХ ст., історичне значення утворення АСЕАМ у результаті першого азієсько-європейського Саміту вищого рівня (1-2 березня 1996 р., Бангкок), основні засади, здобутки й перспективи діяльності організації.

У статтях методологічного характеру розглянуто питання взаємодії європейської колективної пам'яті й ідентичності (А.Ю. Мартинов) та співвідношення етноцентризму й антропоцентризму в євроінтеграції України (О.М. Горенко).

У **20-му** випуску збірника представлено спеціальну рубрику «Зовнішньополітична діяльність України: до 20-ліття української незалежності». Її відкриває стаття С.В. Віднянського, присвячена особливостям становлення зовнішньої політики незалежної України, у якій зазначається, що процеси розбудови української державності відбувалися паралельно з ухваленням рішень щодо участі в інтеграційних процесах на міжнародному рівні, адже перед Україною поставали проблеми, на розв'язання яких Європі знадобилися століття. Здійснюючи огляд наукових дискусій щодо стратегії зовнішньої політики України, у центрі яких перебувають проблеми європейської і євроатлантичної інтеграції, учений наголошує на помилковості тези про Україну як «запасного гравця Європи».

Специфіку зовнішньополітичного менталітету України, різні концептуальні підходи до його аналізу й інтерпретації висвітлено у статті А.Ю. Мартинова. У статті «Українська версія європейської ідентичності та інтеграційний досвід Центрально-Східної Європи» О.М. Горенко порушив питання впливу самоідентифікації громадян на європейські міжнародні відносини.

Праця В.Г. Ціватого присвячена аналізу стратегії зовнішньої культурної політики України 1991-2011 рр., принципам і формам діяльності культурно-інформаційних центрів у скла-

ді закордонних дипломатичних установ. З огляду на євроінтеграційні прагнення України, автор відзначає заходи МЗС щодо розширення української присутності в європейському культурному просторі.

У статті Т.Г. Рендюка «Українсько-румунська співпраця з питань національних меншин: еволюція нормативно-правової бази» акцентується на додаткових можливостях захисту прав етнічних українців у Румунії, що з'явилися внаслідок вступу цієї країни до Європейського Союзу (2007).

На сторінках **21-го випуску** збірника Г.М. Чубай-Федоренко розкрила проблеми й перспективи транскордонного співробітництва України після розширення Європейського Союзу 2004–2007 рр., наголосивши на його ролі для виходу на новий рівень відносин нашої країни із західними сусідами та поглиблення участі в європейських інтеграційних процесах.

Взаємозв'язок атлантизму та європеїзму в зовнішній політиці Італії (1992–2001 рр.) став предметом аналізу В.А. Вдовиченко, яка зауважує, що в означений період часу головною тенденцією публічної діяльності італійського політичного істеблїшменту було підкреслення нерозривного зв'язку національної італійської і загальноєвропейської ідентичності.

І.О. Нечаюк висвітлила причини й обставини посилення євроскептицизму у країнах ЄС упродовж світової фінансової кризи 2008–2010 рр., А.Ю. Мартинов порушив питання впливу європейської колективної ідентичності на українське суспільство, О.М. Горенко розглянув процеси трансформації пострадянської історичної свідомості в Україні у світлі європейських цінностей.

Історіографічні аспекти становлення взаємовідносин Ірландської Республіки та Європейського Економічного Співтовариства наприкінці 1950-х – у 1980-х рр. знайшли висвітлення у статті О.С. Черевко та А.С. Наюк.

У **22-му випуску** збірника А.В. Павлишин у своїй розвідці проаналізувала основні етапи інтеграції Чеської Республіки до Європейського Союзу впродовж 1993–2004 рр., вплив внутрішньополітичних чинників на формування зовнішньополітичного курсу країни, основні механізми й інструменти ЄС щодо реалізації розширення на Схід.

У праці В.І. Андрейка «Проблеми координації чесько-словацьких міждержавних відносин у контексті євроатлантичної інтеграції» розглянуто процес формування договірно-правової бази, становлення міждержавних і міжурядових структур, специфіку зовнішньої політики Чеської Республіки

і Словацької Республіки в контексті європейської і євроатлантичної інтеграції.

У контексті вироблення механізмів урегулювання міждержавних і міжнаціональних відносин у сучасному глобалізованому світі актуалізується здійснене С.В. Віднянським дослідження специфіки етнополітичної взаємодії країн Вишеградської групи з сусідніми державами, забезпечення в цій сфері базових європейських цінностей демократії і захисту прав людини.

Вплив процесів європейської інтеграції, зокрема імплементації Маастрихтського договору, на суспільно-політичні й економічні трансформації у Італії знайшов висвітлення у статті В.А. Вдовиченко. Питання формування європейської історичної пам'яті, її структури і специфіки порушено у праці А.Ю. Мартинова.

У **23-му випуску** збірника А.Ю. Мартинов опублікував статтю, присвячену аналізу зовнішньої політики ФРН періоду правління другої «великої коаліції», у якій окреслив здобутки німецької і російської історіографії у розробці цієї проблеми, розглянув механізми й підходи до ухвалення зовнішньополітичних рішень ФРН, основні положення Лісабонського договору, що набув чинності 2009 р., специфіку відносин ФРН із США, Францією, Росією, країнами Близького Сходу. Характеризуючи східноєвропейську політику ФРН, автор акцентує увагу на розвитку українсько-німецьких двосторонніх відносин: міжпарламентській взаємодії, робочому (2006) і офіційному (2007) візитах Президента України В.А. Ющенка до Німеччини. Загалом А.Ю. Мартинов робить висновок, що міжнародно-політична діяльність другої «великої коаліції» позначена посиленням політичної і мінімізацією військової активності ФРН, що в означений період часу продовжувала курс на зміцнення власних позицій у Європі та світі.

Українську історіографію східноєвропейської політики ФРН, насамперед українсько-німецьких міждержавних відносин, розглянуто у статті Г.О. Харлан.

О.М. Горенко у праці «Комунікативна стратегія ЄС і проблеми української європеїзації» наголошує на ролі комунікації у сучасному суспільстві як запобіжника нестабільності й конфліктів, засобу координації зовнішньої і внутрішньої політики, забезпечення впливу громадськості на ухвалення політичних рішень, здійснення державного управління.

У статті «Особливості становлення зовнішньої політики посткомуністичної Румунії», опублікованій у **24-му випуску** збірника, О.М. Златін висвітлив специфіку формування зов-

нішньої політики Румунії, насамперед її проєвропейського вектора, у контексті міжнародних відносин і внутрішньополітичного розвитку країни впродовж 1990-х рр. Автор акцентує на тому, що непростий шлях Румунії до ЄС і НАТО увінчався успіхом завдяки консолідації суспільства і скоординованим діям державних інститутів.

А.В. Грубінко у своїй праці проаналізував особливості політики Великої Британії щодо євроінтеграції, європейської системи безпеки та нових загроз відновлення блоково-цивілізаційного протистояння, порушення базових норм міжнародного права. Висвітлено позицію офіційного Лондона щодо воєнної агресії РФ проти України.

Специфіку міграційної політики Італії у контексті зовнішньополітичної стратегії ЄС розкрито у статті В.А. Вдовиченко. Авторка наводить періодизацію імміграції у Італії упродовж ХХ ст., аналізує міжнародно-правові документи й законодавчу базу Італійської Республіки в галузі регулювання трудової міграції, обмеження нелегального переміщення осіб, дискусії італійської громадськості щодо принципу мультикультуралізму.

Є.В. Сафар'янс у статті «Трансформація австрійського нейтралітету в умовах зміни європейської системи безпеки (1990-ті – початок ХХІ ст.)» наголошує на можливостях участі нейтральних держав у налагодженні діалогу культур і цивілізацій, вирішенні безпекових питань, зауважуючи водночас, що нейтральний статус не може вважатися універсальною моделлю розв'язання міжнародних проблем.

Уявлення німецької політичної еліти щодо Східної Європи (1990–2014), трансформацію поглядів на географічні межі цього регіону, його місце і роль у європейському геополітичному просторі, реакцію німецького політичного істеблшменту і громадськості на події Помаранчевої революції і Революції Гідності розглянуто у статті Г.О. Харлан.

У праці «Особливості процесу інтеграції Республіки Хорватія до Європейського Союзу» І.Г. Боровець проаналізувала історичні передумови, специфіку, систему внутрішніх і зовнішніх чинників відносин офіційного Загреба та ЄС. Авторка з'ясувала ключові питання і проблеми, особливості перебігу переговорів щодо вступу країни до Євросоюзу, розкрила основні тенденції євроінтеграційного процесу крізь призму унікального досвіду набуття Хорватією членства в ЄС.

Присвячену 25-й річниці незалежної України рубрику **25-го ювілейного випуску** збірника «Україна в глобалізованому світі» відкриває стаття С.В. Віднянського «Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реаліза-

ції». У ній учений акцентує увагу на сукупності історичних, геополітичних, культурно-цивілізаційних чинників європейського вектора зовнішньої політики України, насамперед на проблемі цивілізаційної ідентичності, адаптації європейських цінностей і стандартів в українському суспільстві. Наголошується на історичному значенні Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і реалізації європейського вибору в контексті завдань захисту державної незалежності й територіальної цілісності України, утвердження принципів демократії і верховенства права. С.В. Віднянський здійснив періодизацію, аналіз нормативно-правової бази, основних етапів, еволюції, суперечностей, проблем і перспектив відносин України та ЄС. Зрештою, підбиваючи підсумки реалізації європейського вибору України, автор зауважує: «...впродовж 25 років нашої незалежності частото європейська інтеграція залишалася в нас поняттям декларативним, використовувалася як інструмент у політичній боротьбі і не була усвідомленим стратегічним пріоритетом. Попри декларації про геополітичну значимість орієнтації на європейські держави й структури, Україна протягом тривалого часу не мала життєздатної стратегії європейської інтеграції як на основі двосторонніх зв'язків, так й інституційної»⁸.

У статті Н.М. Чорної «Україна – Польща: генеза стратегічного партнерства крізь призму президентського чинника» висвітлюються концептуальні засади та роль українсько-польських відносин в утвердженні Української держави на міжнародній арені, реалізації її євроінтеграційних прагнень. Охарактеризовано основні етапи співпраці України та Польщі в контексті політики президентів обох країн.

Питання про місце та роль України у східноєвропейській політиці ФРН (2005-2015) порушено у розвідці Г.О. Харлан, а впливу на українсько-австрійські відносини кризи європейської системи безпеки 2014 р. – у статті Є.В. Сафар'янса.

Вплив ЄС і НАТО на формування політики балканських країн щодо визначення статусу Косово розкрив у своїй праці О.С. Павленко. У статті «Еволюція суспільної думки в Республіці Хорватія щодо європейської інтеграції упродовж 2000-2013 рр.» І.Г. Боровець висвітлила роль підтримки населення, підготовленої потужною інформаційно-роз'яснювальною роботою, як одного з вирішальних чинників набуття членства в ЄС. О.М. Златін проаналізував вплив російської агресії проти України на зовнішню й оборонну політику Румунії у контексті завдань посилення її позицій на східному фланзі НАТО та ЄС.

На сторінках **26-го випуску** збірника О.М. Горенко презентував авторську рефлексію Національної доповіді «Цивілі-

заційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» (2016), підготовленої провідними вченими НАН України. Автор акцентує на значенні європейських соціальних стандартів у процесі трансформації пострадянського суспільства й реалізації європейського цивілізаційного вибору України.

Основні проблеми, тенденції і виклики українсько-польських міждержавних відносин упродовж 2015-2017 рр. проаналізовано у статті Н.М. Чорної. Вибір верхньої хронологічної межі розвідки зумовлено обранням Президентом Республіки Польща А. Дуди й перемогою на парламентських виборах політичної партії «Право і справедливість». Авторка наголошує, що попри проблеми у відносинах двох сторін, зокрема пов'язаних із трактуванням чутливих сторінок історії, стратегічне партнерство Польщі й України зберігає свою актуальність.

О.М. Златін у своїй праці дослідив еволюцію українсько-румунських відносин від 1991 року, акцентуючи на їхніх проблемних аспектах. Значну увагу приділено аналізу трансформації двосторонніх взаємин у контексті російської агресії проти України. Наголошується на зростанні підтримки України в ЄС і НАТО з боку Румунії з огляду на усвідомлення нею загрози власній безпеці, зумовленої зміною балансу сил унаслідок окупації Росією Криму й агресією проти України.

Стаття В.А. Вдовиченко «Еволюція позиції Італійської Республіки щодо України в процесі реалізації європейської політики сусідства» базується на ґрунтовному аналізі італомовних джерел і літератури. Вагоме місце в ній посідає з'ясування впливу агресії РФ проти України на офіційну позицію Італії щодо Східного партнерства та Європейської політики сусідства, а також стратегію безпекової політики ЄС.

Позицію Австрійської Республіки щодо співпраці України з ЄС та вплив на неї російського чинника висвітлено у розвідці Є.В. Сафар'янса. Автор розкриває причини погіршення ставлення Австрії до євроінтеграційних устремлень України після 2004 р., пов'язані насамперед із російською пропагандистською діяльністю, націленою на активізацію євроскептицизму й дискредитацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

У статті Г.О. Харлан розглядаються відображені у програмних документах підходи щодо реалізації східноєвропейської політики основних коаліційних об'єднань і політичних партій ФРН: ХДС/ХСС, СДПН, ВДП, «Союз 90/Зелені», «Ліві», «Альтернатива для Німеччини» (2005-2017).

На ролі ООН, ЄС, НАТО в забезпеченні міжнародної підтримки, стабільності, формуванні державних інституцій і політичних сил Косово упродовж 1999-2017 рр. акцентується

увага в розвідці О.С. Павленка «Розвиток внутрішньополітичних процесів у Косово (1999-2017 рр.)».

На сторінках **27-го випуску** збірника Г.О. Харлан у статті «Нова Східна Європа» в суспільно-політичному дискурсі ФРН (2004-2017 рр.)» акцентувала на трансформації поняття «Східна Європа» в уявленнях німецького істеблішменту та громадськості від часів «холодної війни», коли географічно воно охоплювало європейські країни соцтабору, до 1990-х рр., коли було покладено початок кристалізації терміну «Нова Східна Європа», до якої нині здебільшого відносять країни СНД. Авторка наголошує на змінах у німецькому суспільно-політичному дискурсі, спричинених подіями Революції Гідності й підписанням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, які засвідчили роль Української держави як геополітичного центру «Нової Східної Європи». Висвітлюється участь німецької дипломатії у врегулюванні російсько-українського збройного конфлікту на Донбасі.

У 28-му випуску збірника А.В. Тертична порушила питання про роль публічної дипломатії у міжнародних відносинах на прикладі внеску українських організацій у Республіці Болгарія в розвиток українсько-болгарських взаємин упродовж 1991-2018 рр. у напрямі популяризації української історії та культури, утвердження позитивного іміджу України у Європі, захисту державного суверенітету й територіальної цілісності України, протистояння російській збройній агресії. Окреслюючи перспективи українсько-болгарської співпраці у культурно-гуманітарній сфері, авторка наголошує на важливому значенні планованого відкриття Українського культурно-інформаційного центру в Софії.

А.В. Грубінко у статті «Регіон пострадянської Східної Європи в зовнішній політиці Великої Британії у контексті європейської інтеграції (1999-ті – 2010-ті рр.)» висвітлює специфіку східноєвропейської політики ЄС, націленої на забезпечення стабільності в регіоні з урахуванням зміни геополітичних реалій, та водночас акцентує на впливі на її формування російського чинника. Автор наголошує на недостатній увазі з боку ЄС і Великої Британії до стратегічного значення Східної Європи, негативно оцінюючи потенційні наслідки для євроінтеграційних планів країн регіону, спричинені «Brexit». Водночас А.В. Грубінко відзначає стійку тенденцію до посилення ролі США й НАТО в забезпеченні безпеки на східному кордоні ЄС.

Роль ФРН у реалізації Європейської політики сусідства та програми «Східне партнерство» ЄС щодо України (2004-2019) висвітлено в розвідці Г.О. Харлан, яка наголошує на необхід-

ності концептуального переосмислення та наповнення якісно новим змістом українсько-німецьких відносин у контексті східної політики ЄС.

А.Б. Соловійова у статті «Європейська політика країн Бенілюксу (1945-2014): до історіографії питання» дійшла висновку, що основний масив праць присвячено аналізу зовнішньої політики окремих країн, що входять до цього регіонального союзу. Авторка акцентувала увагу на студіях, у яких проаналізовано еволюцію механізмів реалізації зовнішньої політики країн Бенілюксу, їхню взаємодію на міжнародній арені, а також співпрацю з ЄС. У вітчизняній історіографії вагомим місцем належить дослідженням, присвяченим двостороннім відносинам України та країн Бенілюксу.

У **29-му випуску** збірника А.Ю. Мартинов опублікував статтю «М'яка сила» як політичний інструмент Європейського Союзу (1990-ті – 20-ті рр. ХХІ ст.), у якій наголосив, що її використання у формуванні зовнішньополітичної стратегії ЄС передбачено Маастрихтським і Амстердамським договорами. Автор розкриває чинники, що гальмують ефективне використання механізмів «м'якої сили». Серед викликів, що постають перед європейською громадськістю, виділяється проблема інтеграції емігрантських громад до європейських суспільств, сприйняття ними європейських цінностей, від розв'язання якої залежить нейтралізація праворадикальних настроїв, запобігання розпалюванню конфліктів між ісламськими фундаменталістами та правими екстремістами й розхитуванню ситуації у Європі.

А.Б. Соловійова у своїй розвідці проаналізувала роль російського чинника у формуванні політики країн Бенілюксу щодо України впродовж 2014 – 2019 рр. Авторка наголошує, що визначальною рисою зовнішньої політики Бельгії, Нідерландів і Люксембургу є прагматизм, несприйняття повного розриву економічних відносин з РФ. Нідерланди посідають найактивнішу позицію щодо російсько-українського збройного конфлікту серед цих трьох країн, які загалом підтримують політику санкцій ЄС проти Росії.

Актуальні проблеми ядерної зброї і гонки озброєнь на сучасному етапі порушено у статті О.Г. Цветкова. Акцентується на зростанні глобальних загроз і викликів у зв'язку із загостренням міжнародних конфліктів у багатополюсному світі та нарощуванням змагань між різними державами-акторами в накопиченні усіх форм ядерних озброєнь. «На відміну від умов попереднього біполярного світу, – зауважує учений, – в наш час до такої гонки неминуче підключається ціла низка інших країн із їхніми власними амбіціями і проблемами та відповід-

ною ескалацією локальних напружень на весь світ. Очевидно, що поєднання таких двох складових може спричинити своєрідну синергію глобальних і регіональних ризиків і привести їх до масштабів *всесвітньої катастрофи*⁹. О.Г. Цветков наголошує, що усвідомлення цих глобальних загроз та принципу неподільності нашого світу й миру у світі є передумовою стимулювання міжнародного діалогу.

У рецензії на монографію «Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси». (за ред. чл-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ, 2020 с.) І.І. Боровець та С.А. Копилов зауважили, що ця праця є вагомим внеском у наукове обґрунтування історії України як невід’ємної і нерозривної складової європейського цивілізаційного простору. Водночас рецензенти наголосили, що за складних умов протистояння російській агресії за останні сім років найбільшим здобутком стало утвердження європейського вектора як домінуючої тенденції державно-політичного поступу.

Загалом, серед широкого спектру проблематики, що порушується на сторінках щорічника «Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки», чільне місце належить різноманітним аспектам, зокрема теоретико-методологічним, комплексної теми «Україна в історії Європи», а саме: українсько-європейським історичним зв’язкам і взаємовпливам, основним етапам, напрямам і результатам співпраці України та Європейського Союзу в контексті процесів глобалізації. Акцентується увага на ключових питаннях історії європейської інтеграції, ідейним фундаментом якої, на етапі її становлення по завершенні Другої світової війни, стало досягнення миру на довгострокову перспективу, вироблення дієвих механізмів запобігання міжнародним конфліктам, утвердження демократичних цінностей, забезпечення економічного поступу й соціального консенсусу.

Примітки:

1. Сохань П.С. Взаимообращение народов – важнейшая тенденция и закономерность исторического процесса. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев, 1990. С. 15.
2. Див.: URL: <https://mzu44.webnode.com.ua>; URL: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU>
3. Докашенко Г.П. Міжнародні зв’язки України в доробку сучасних вітчизняних істориків. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 166-173.
4. Черніков І. Шляхом набуття зрілості та подальшого творчого зростання. Історіографічний огляд. *Міжнародні зв’язки Ук-*

- раїни: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України. Випуски 14-17, 2005-2008. С. 301-317.
5. Віднянський С. Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції. (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 січня 2009 р.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2009. Вип. 18. С. 248.
 6. Там само. С. 252.
 7. Магда Є. Концептуальні засади розширення НАТО: сучасний вимір. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2009. Вип. 18. С. 127.
 8. Віднянський С. Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2016. Вип. 25. С. 18.
 9. Цветков О. Загрози та виклики гонки ядерних озброєнь на сучасному етапі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2020. Вип. 29. С. 162.

Oksana Ivanenko

**MODERN HISTORY OF UKRAINE ON THE BACKGROUND
OF PROCESSES EUROPEAN INTEGRATION
(review of publications of the scientific collection «International
Relations of Ukraine: Scientific Researches and Findings», 2009-2020)**

The author of the article presented a review of 12 issues of the scientific collection «International Relations of Ukraine: Scientific Research and Findings». S.V. Vidnianskyi is its editor-in-chief. International relations of modernity and the role of Ukraine in modern European geopolitics became the subject of analysis in articles of numeral authors. They are pointed out problems of the European integration course of our state, the formation of European consciousness and the identity of Ukrainians.

Key words: *scientific collection, S.V. Vidnianskyi, article, international relations, European security, Ukraine, integration, EU, NATO.*

Отримано: 16.03.2021

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(437.3:430)“1254/1255”:725.963+27-763(437.3:430)“1254/1255”
DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.91-107

Ігор Ліхтей
(Ужгород)

«...SIGNO CRUCIS ASSINCTUS»¹: ПЕРШИЙ ПОХІД ЧЕСЬКОГО ПРАВИТЕЛЯ ПРШЕМИСЛА ОТАКАРА II НА ПРУССІЮ НА ЗЛАМІ 1254–1255 РОКІВ

У статті висвітлено передумови, перебіг та наслідки першого походу чеського правителя Пршемисла Отакара II на Пруссію, який відбувся взимку 1254–1255 рр. Збройна виправа завершилася християнізацією самбів і заснуванням фортеці Кенігсберг, на будівництво якої чеський правитель виділив чималі кошти. Цим походом Пршемисл Отакар II продемонстрував могутність Чеського королівства, утвердив свій вплив на північному сході Балтійського регіону та здобув реноме активного і ревного оборонця християнства.

Ключові слова. Чеське королівство, Тевтонський орден, Пршемисл Отакар II, великий магістр Поппо фон Остерна, Пруссія, півострів Самбія, Кенігсберг.

У середині XIII ст. Чеське королівство стало відігравати дедалі вагомішу роль у суспільно-політичному житті Центральної Європи. Восени 1253 р. повновладним чеським правителем став Пршемисл Отакар II. Щоправда, аж до королівської коронації, яка відбулася на Різдво 1261 р., він послуговувався титулом «спадкоємець і володар королівства Чеського, герцог Австрії і Штирії і маркграф Моравії» (*heres et dominus regni Boemiae, dux Austriae et Styriae ac Moraviae marchio*)², або ж – «володар королівства Чеського, герцог Австрії і Штирії і маркграф Моравії» (*dominus regni Boemiae, dux Austriae et Styriae et marchio Moraviae*)³. За час правління Пршемисла Отакара II (1253–1278) суттєво зріс авторитет Чеської держави та посилилася її могутність на міжнародній арені.

В умовах послаблення Священної Римської імперії цей чеський володар намагався активно реалізовувати ідею створення універсальної монархії, яка мала об'єднати під його скіпетром території деяких сусідніх держав. Ще 1251 р., після того, як у Австрійському герцогстві вимерла чоловіча частина

династії Бабенбергів, Пршемислові Отакарові II вдалося здобути це «осиротіле» територіальне князівство. Своє панування в Австрійському герцогстві він легітимізував завдяки шлюбу (укладеному заднім числом) з останньою представницею династії Бабенбергів – Маргаритою. Шоправда, з цим не бажав миритися угорський король Бела IV (1235–1270).

У 1253 р., ще за життя Пршемислового батька Вацлава I (1230 – 1253), Бела IV організував коаліцію у складі галицько-волинського правителя Данила Романовича (1205–1264), баварського герцога Оттона II Віттельсбаха (1231–1253), краківського князя Болеслава V Сором'язливого (1226–1279) та опольсько-рацибозького володаря Владислава (1246–1281/1282). Союзники напали на Чеське королівство з кількох боків. Так, наприкінці весни – на початку літа 1253 р. Данило Романович із сином Левом, Болеслав V Сором'язливий і Владислав Опольський спустошили Опавський край. Натомість Бела IV з військом, у складі якого були не тільки угорці, а й кумани, вторгся у центральну Моравію.

Задля припинення ворожнечі у справу втрутився папа Іннокентій IV (1243–1254), який зобов'язав свого легата Бернарда виступити посередником у справі укладення миру між Чеською й Угорською державами. Остаточні основні мирні положення було узгоджено 3 квітня 1254 р. в Буді й підтверджено 1 травня того ж року під час зустрічі Пршемисла Отакара II та Бели IV в Пожоні (Братиславі). За умовами договору чеський та угорський володарі поділили між собою спадщину Бабенбергів. Позаяк право Пршемисла Отакара II на Австрію не підлягало сумніву, то перемовини велися щодо Штирії. В результаті, Бела IV отримав більшу частину Штирії, а Пршемисл Отакар II – решту⁴.

Папа поспішив домогтися примирення, позаяк війна з Белою IV забирала у Пршемисла Отакара II чимало зусиль і часу. А чеський правитель потрібен був Апостольській Столиці для важливої акції в балтійському регіоні, зокрема у Пруссії. В результаті, цей регіон став одним із напрямків зовнішньої політики Пршемисла Отакара II. Чеський володар здійснив у Пруссію два хрестові походи, які мали різну мету та наслідки. Перший із них було організовано взимку на зламі 1254–1255 років.

На той час у Пруссії активно утверджував своє панування духовно-рицарський Тевтонський (Німецький) орден. Він був заснований у 1190 р. як госпіталь (статус Ордена отримав у 1198 р.) на Святій Землі та поєднував традиційні чернечі обітничі бідності, непорочності й послуху з обов'язками військової охорони паломників і боротьби проти язичників.

Очоловав Тевтонський орден великий магістр, а рицарями були переважно представники німецьких аристократичних родин. Важливу роль у розбудові Ордену відіграв великий магістр Герман фон Зальца (1210–1239). У 1226 р. з його ініціативи імператор Фрідріх II Штауфен (1212–1250) видав «Золоту буллу Ріміні», згідно з якою Ордену передавалися землі в басейні нижньої течії Вісли, де селилися язичники-пруси, з метою поширення там християнства і правом володарювати на захоплених територіях⁵.

У 1231 р. рицарі Тевтонського ордену вторглися в Пруссію і упродовж двох наступних десятиліть зуміли підкорити її західний регіон. Після об'єднання в 1237 р. з Орденом мечоносців під контроль тевтонських великих магістрів потрапила й Лівонія⁶. У відповідь на успіхи Тевтонського ордену посилювалася завойовницька діяльність литовського правителя Міндовга (бл. 1240–1263), галицько-волинського володаря Данила Романовича, князів Казимира I Куявського (1233–1267) та його брата Земовіта I Мазовецького (1248–1262). Тевтонський орден зміцнював свої позиції в землях на правобережжі Вісли, засновуючи тут міста, проте лише частково зумів проникнути на територію півострова Самбія, що на півночі Пруссії. Тут проживали самби, які були одним із найбільш значних пруських племен. Можливо, саме самби були ядром усього об'єднання і власне «пруссами» у первісному значенні цього етноніма⁷.

У середині XIII ст. Бартоломео Англійський так писав про Самбію та її жителів: «Самбія – земля з родючими ґрунтами і щедрими плодами, земля болотиста й лісиста, оточена багатьма озерами та річками. Народ (її), в порівнянні з іншими варварами, гарний тілом, відважний духом, перевершує всі сусідні народи талантом, мистецтвом і ремеслами»⁸. Підкорення Самбії дозволило б Тевтонському ордену об'єднати лівонські та пруські землі і облаштувати морську базу навпроти гданського узбережжя. У 1253 р. німецькі рицарі здійснили першу спробу підкорити Самбію, але зазнали невдачі. При цьому загинув і комтур (керівник адміністративної одиниці в складі ордену) Христбурга Генріх Штанге (*Henricus Stange*). Тоді папа Іннокентій IV, який рвено переймався справами Ордену, звернувся до Пршемисла Отакара II і, як відомо, доклав зусиль для його примирення з Белою IV. Так було усунуто останню серйозну перешкоду для організації хрестового походу чеського правителя⁹.

Слід відзначити, що в Чеському королівстві до Тевтонського ордену ставилися досить доброзичливо. Так, чеський

король Пршемисл Отакар I (1197–1230) прийняв рицарів під свою опіку, щедро обдарував їх маєтками та надав їм значні привілеї. Його спадкоємець Вацлав I звільнив Орден від усіх податків¹⁰. Тепер свою прихильність до Тевтонського ордену належало засвідчити Пршемислові Отакарові II.

На думку історика В. Ванічека, мотиви організації першого пруського походу пов'язані з такими чинниками: 1) зростанням могутності Чеської держави, яка здобула репрезентативне становище в рамках Священної Римської імперії і могла ініціювати «новий рицарський хрестоносний рух»; 2) посиленням амбіцій чеського монарха в імперії, що було зумовлене його престижним статусом; 3) прагненням продемонструвати папству, що без чеської сили східна політика не матиме успіху, що Пршемисл Отакар II стає опорою церкви, за що може вимагати від курії підтримки у вирішенні інших питань; 4) намаганням Пршемисла Отакара II втрутитися у польське середовище, щоб послабити там вплив Угорщини і Галицько-Волинської держави й таким чином запобігти новому нападу П'ястовичів на Чеське королівство; 5) необхідністю консолідувати традиційний «північний» чеський союзний регіон за участі Бранденбурзького маркграфства й Силезії, який послужив би опорою для подальшої «південної» політики Пршемисла Отакара II; 6) важливістю зміцнити позиції Пршемисла Отакара II у своїх володіннях, утвердити почуття взаємності серед чеської та австрійської еліти¹¹.

Походу передували зустрічі чільних представників Тевтонського ордену з Пршемислом Отакаром II та його довіреними особами. Наприкінці 1253 р. у Моравії побував Ансельм фон Мейсен, перший єпископ Вармії (1250–1278), який належав до числа братів Тевтонського ордену. Відтак у вересні 1254 р. до Пршемисла Отакара II здійснив візит великий магістр Тевтонського ордену Поппо фон Остерна (1252–1256). Як відомо, Орден мав маєтки в Чехії й Моравії. Інші його посілості знаходилися в альпійських землях, звідки походила частина рицарів. Тож, крім підкорення Самбії, керівництво Ордену було зацікавлене і в тому, щоб зміцнити становище на важливих торгових шляхах між італійськими та пруськими землями. А участь Пршемисла Отакара II привернула б увагу шляхти з Центральної Європи до Балтійського регіону¹².

У сфері інтересів Тевтонського ордену опинилися ще два великі регіони: Ятвязький край на сході, який межував із Галицько-Волинською державою, та болотиста Галіндія на півдні, розташована по сусідству з Мазовією. Неабиякі плани щодо цих земель виношував і очільник Апостольського пре-

столу. Так, папа Іннокентій IV підпорядкував своїй безпосередній владі новозасноване Литовське єпископство. Він вважав, що на окраїнах католицького світу повинні існувати держави, пов'язані путами вірності з папською курією. Важливе значення задля реалізації такої політики мали королівські корони, які в 1253 р. папа надав литовському князеві Міндовгу та галицько-волинському володареві Данилові Романовичу¹³.

У 1254 р. між цими двома королями було укладено мирну угоду, яка завершила тривалу суперечку за Чорну Русь¹⁴. Від імені Міндовга це зробив його син Войшелк. Як повідомляє «Галицько-Волинський літопис», «Войшелк створи миръ с Даниломъ и выда дочерь Миндогдовоу за Шварна сестроу своєю»¹⁵. Отже, договір було скріплено шлюбом Шварна (сина Данила Романовича) з донькою Міндовга. В якості литовського весільного посагу Міндовг надав Шварнові у володіння Полоцьку землю. Примирення Міндовга й Данила Романовича було бажаним і для Апостольського Престолу, позаяк дозволяло використати їхні бойові дружини для навернення у християнство язичників.

До боротьби за північні поганські землі приєднався також куявський князь Казимир I. Десь на початку 1254 р. він поінформував папу Іннокентія IV про те, що вожді пруської землі (*Polexia*) виявили бажання прийняти християнство, але тільки під його (Казимировим) захистом. Звернення Казимира I до Іннокентія IV з проханням дозволити експансію у цей край підтримав і краківський князь Болеслав V Сором'язливий. Папа своєю буллою від 19 травня 1254 р. підтвердив таку ініціативу, але із застереженням, аби не було завдано шкоди інтересам Тевтонського ордену, тобто тим територіям, якими управляють рицарі. На завойованих Казимиром I землях папський легат Опізо повинен був заснувати християнську місію й підпорядкувати її навколишнім єпископам¹⁶.

Насправді йшлося про систематичне захоплення Казимиром I тих частин Ятвязького краю, якими не встиг заволодіти Тевтонський орден, хоча Куявське князівство з цими землями не межувало. Реакція ятвягів на такі наміри Казимира I невідома. Натомість Орден відповів військовою активністю в Ятвязьких землях і дипломатичними зусиллями в Римі. Однак папський легат не підтримав вторгнення німецьких рицарів у Ятвязький край на протидію Казимирові I й піддав ландмейстра (магістра) Тевтонського ордену в Пруссії та його чільних рицарів анафемі.

Спільні дії сусідів проти Ордену могли мати серйозні наслідки. Про усвідомлення німецькими рицарями небез-

пеки з приводу такої ситуації свідчить угода, яку було укладено, очевидно, наприкінці листопада 1254 р. в Рацьонжі (польськ. *Racisz*, Мазовія) віце-магістром Тевтонського ордену Буркгардом фон Горнгаузенем з королем Данилом Романовичем і його зятем князем Земовітом I. Тевтонський орден запропонував обом володарям третину Ятвязької землі, за що вони повинні були надавати йому військову допомогу. Договір було спрямовано на те, щоб вивести з гри Казимира I Куявського. Але Казимир I напав на свого брата Земовіта I й ув'язнив його разом з дружиною Переславою, донькою короля Данила Романовича¹⁷.

У цьому контексті слід згадати також про прикордонний бій, який 1254 р. вів оломоуцький єпископ Бруно (1245 – 1281) з опольським князем Владиславом. Князь підкорився, й у винагороду за збитки, спричинені під час нападу на Опаву в 1253 р., був змушений поступитися чотирма силезькими селами. Вони дісталися Оломоуцькому костелу, а де-факто – васалам Бруно: єпископському стольникові Гербортові та маршалкові Гелембертові де Туррі¹⁸.

Сучасний чеський історик Й. Жемлічка припускає, що саме оломоуцький єпископ Бруно був ініціатором організації першого пруського походу Пршемисла Отакара II. Цей церковний ієрарх походив із північнонімецького роду графів фон Шауенбург, ціла генерація яких воювала з данцями і полабськими слов'янами-ободритами¹⁹. Батьком єпископа Бруна був граф Адольф III фон Шауенбург, який брав участь у Третьому хрестовому поході і був одним із засновників Тевтонського ордену. Відтак Адольф III Шауенбург протидіяв експансії данського короля Вальдемара II, але потрапив до нього в полон і за два звітні поступився Шлезвігом. Інтерес Бруна до збройної виправи у Пруссію, очевидно, був обумовлений прагненням домогтися для Оломоуцького єпископства статусу архієпископства, правочинність якого поширювалася б аж на віддалені литовські землі. Єпископ Бруно активно допомагав Тевтонському ордену тим, що відправляв як адміністраторів приходів у його володіння своїх священників, і в такий спосіб сприяв формуванню розгалуженої сітки парафій²⁰.

Разом з Пршемислом Отакаром II у першому поході на Пруссію взяло участь і чимало представників еліти, що проживали на теренах його володінь. Імена деяких із них фігурують у привілеї німецьким рицарям, який 17 січня 1255 р. видав чеський правитель у м. Ельблонг (нині – Польща). У ньому Пршемисл Отакар II підтверджує великому магістрові Поппо фон Остерну всі мастки, які він наділив Ордену у своїх зем-

лях, у т.ч. і в Австрійському герцогстві, а також усі ті посілости, що надали його попередники та всі інші, дуже багаті й менш заможні, мужі. В якості свідків тут занотовано імена таких осіб, як оломоуцький єпископ Бруно, граф Отто з Гардека (*Oto z Hardeka*), Алберто з Куенрінгу (*Alberto z Kuenringu*), Вітек з Градця (*Vitek z Hradce*), Бореш (*Boreš z Rýzmburka*), празький «каштелян» Ярош (*Jaroš ze Slivna*), Вок (*Vok z Rožmberka*), Сміл з Ліхтенбурга (*Smil z Lichtenburka*), Бочек та Куно з Обржан (*Boček a Kuno z Obřan*), Сміл з Білкова (*Smil z Bílkova*), Єнеш і Гартлеб (*Jeneš a Hartleb z Deblína*), камердинер Маркварт (*Markvart z Dunajovic*), Ідік (*Idík zrodu Svábenických*), столярник Андрій (*Ondřej z Všechrom*), Бенеш (*Beneš ze Cvilína*) та інших²¹.

Про перебіг і характер першого хрестового походу знаходимо свідчення у наративних джерелах. Так, у «Чеських літописах...» повідомляється, що Пршемисл Отакар II і маркграф Бранденбурзький вторглися в Пруссію, сплюндрували землю зброєю, вогнем і грабунками та багатьох людей повбивали, незважаючи на стать і вік²². Тобто похід потрактовано як розбійницьку акцію. Натомість таке джерело, як «*Annales Otacariani*» («Діяння Пршемисла Отакара II»), відзначається більшою поінформованістю щодо цієї події. Про її початковий етап тут, зокрема, читаємо: «1254, в XIX день перед січневими календами [14 грудня] Пршемисл, син короля Вацлава, вирушив у Пруссію, огорнутий знаком хреста (*signo crucis accinctus*), щоб воювати проти пруссів, і супроводжувала його велика кількість родовитих чеських, моравських, австрійських та інших, менш знатних, вояків. Прибувши до Вроцлава, святкував тут Різдво, та з великою пошаною його вітали польські князі й шляхта, а також вроцлавський єпископ, і упродовж кількох днів його гостинно приймали зі всім військом. Поки він перебував у Вроцлаві, до нього приєднався бранденбурзький маркграф зі своїм військом, і обидва разом рухалися у Пруссію, ведучи з собою численний люд»²³.

Наближення бойових підрозділів Пршемисла Отакара II та бранденбурзького маркграфа Оттона, як і загроза нападу Данила Романовича, призвели до змін у політиці куявського князя Казимира I. Великий магістр Поппо фон Остерна особисто побував у Казимира I в Іновроцлаві й домігся третейського суду за співучасті Влоцлавського та Любуського єпископів і провінціала міноратів Ерборта. Інформацію про ці перемовини повинні були безпосередньо отримати чеський володар та наближені до нього особи, у т.ч. й оломоуцький єпископ Бруно. Наприкінці 1254 р. куявський князь Казимир I при укладанні угоди з очільниками Ордену зобов'язався відмови-

тися від претензій на Галіндію та Ятвязький край. В якості компенсації за ці території він отримав від Тевтонського ордену одну третину і так малої за розміром Любавської землі (Між Галіндією і Мазовією). У березні 1255 р. законність цих домовленостей підтвердив папа Олександр IV (1254–1261). Відтак Казимир I звільнив з ув'язнення свого брата, мазовецького князя Земовіта I²⁴.

Швидким наступом збройні сили під проводом Пршемисла Отакара II досягли балтійського узбережжя і, як можна судити з досить численних, хоча й пізніших, повідомлень, здолали пруссів та сприяли поширенню серед них християнства, а отже, допомогли німецьким рицарям завладіти Самбією. Так, автор продовження «Ламбахських анналів» лаконічно інформує, що чеський правитель «з потужним військом вступив у землю пруссів та, підкоривши її християнській вірі, повернувся додому»²⁵.

Більш детальні свідчення щодо перебігу походу містяться у так зв. «Старшій Олівській хроніці», яку було остаточно оформлено в першій чверті XIV ст. в цистерціанському монастирі в Оліві (нині – територія Гданська). Найдавнішим ядром джерела є матеріал під назвою «*Exordium ordinis cruciferorum*» («Початок ордену хрестоносців»). Перший видавець хроніки Теодор Гірш вважав, що цей текст було написано ще до 1260 р. Його погляди поділяв і польський дослідник Войцех Кентшинський, який опублікував цю пам'ятку у VI томі «*Monumenta Poloniae Historica*». Цей учений також доводив, що автором «*Exordium ordinis cruciferorum*» був поляк, можливо, домініканець із монастиря у Гданську²⁶. Про учасників походу згадане джерело, зокрема, повідомляє: «Самби були впертими у своїх забобонах. Однак Бог, який хотів, щоб вони пізнали світло істинної віри, послав року Господнього 1254 у Пруссію славного короля Богемії Отакара, якого супроводжували Оттон, маркграф Бранденбурзький, герцог Австрії і маркграф Моравії, а також багато інших знатних людей з долини Рейну, з Мейсена та інших країв, графи й герцоги, кількість яких сягала більш ніж 50 тисяч ...»²⁷.

У наведеному уривку титули Пршемисла Отакара II приписано аж трьом особам, що дає підстави сумніватися в обізнаності автора з тогочасними реаліями центральноєвропейського регіону. Адже саме Пршемисл Отакар II був і чеським правителем, і моравським маркграфом, і австрійським герцогом. До того ж, Пршемисла Отакара названо королем, тоді як чеські хроністи, висвітлюючи його діяльність до 1261 р., послуговуються титулом «принцепс» (*princeps*). Такої ж поми-

ки припустився у своїй «Хроніці землі Пруської» і Петр фон Дусбург, який при її написанні, очевидно, використовував «*Echordium ordinis cruciferorum*». Та попри це, у «Хроніці землі Пруської» зустрічаємо досить докладний опис хрестового походу, до участі в якому зголосилося багато «паломників» зі Саксонії, Тюрингії, Мейсена, Австрії, з долини Рейну та інших куточків Німеччини (*Alemanie partibus*) і всі вони горіли бажанням помститися за муки Господа на хресті. Це військо, як пише Петр фон Дусбург, було таким великим, що число вояків перевищувало 60 тисяч²⁸.

Як випливає з джерел, у поході брало участь 50-60 тис. вояків, що, однак, є суттєвим перебільшенням. Утім російський історик В. Ковальов зауважує, що навіть якщо зменшити ці цифри в десять разів, то залишиться не так вже й мало²⁹. Німецько-австрійський учений Оттокар Лоренц, який дотримувався античеських позицій, висловив довільне припущення, що військовий контингент Пршемисла Отакара II налічував десь 20 тис. осіб³⁰. Попри свідчення джерел, він намагався довести, що це військо, яке і справді було численним, але здебільшого пішим, не спромоглося здійснити виснажливий похід від чеських рубежів до Пруссії. Звідси запрошувався висновок про те, що Пршемисл Отакар II не зміг вчасно прибути на місце бойових дій і всі твердження про його успіхи є абсолютною вигадкою. Такий підхід щодо оцінки О. Лоренцом дій Пршемисла Отакара II різко (і цілком слушно – *I.L.*) розкритикував відомий чеський історик Йозеф Шуста³¹. На думку ж В. Новотного, повідомлення джерел про 60 тис. люду є завищеними і їм не можна довіряти, але хрестоносне військо все ж таки не було нечисленним³².

Слід відзначити, що версію О. Лоренца про чисельність війська Пршемисла Отакара II, але без упередженого ставлення до участі чеського володаря в поході, поділяє і російський богеміст українського походження Антон Ясинський. Він, зокрема, писав, що кількість усього війська сягала 60 тис., з яких третина, можливо, походила з володінь Отакара II³³. Крім того, А. Ясинський доводив, що саме завдяки заповзятості сприянню чехів та їхніх правителів Тевтонський орден досяг значних військових та дипломатичних успіхів в утвердженні свого панування на берегах Балтійського моря. Однак багато чеських істориків сприйняло публікацію А. Ясинського з окресленої проблематики досить критично. Вони звинуватили його в необ'єктивності й недоброзичливому ставленні до чехів. Тоді за А. Ясинського заступився авторитетний чеський історик Ярослав Голл. Учений зауважив, що підтрим-

кою Тевтонського ордену чехи і справді сприяли просуванню Тевтонського ордену у Балтику і тут не варто нічого доводити, бо до А. Ясинського про це він (Ярослав Голл – *I.L.*) писав і сам, а до нього про це знали й інші³⁴.

У XIX ст. французький історик Ернест Лавісс ще більш критично поставився до повідомлення Петера фон Дусбурга про кількість учасників походу. На думку вченого, коли хроніст «стверджує, що чеський король Отакар пройшов углиб Самбії з армією, що налічувала 60 000 осіб – такої масі там, зрозуміло, неможливо було ані рухатися, ані харчуватися, – то треба вважати, що він додає два зайвих нулі»³⁵. Отже, Е. Лавісс вважає, що чеський правитель мав у своєму розпорядженні всього 600 вояків, що, на наш погляд, є вже суттєвим применшенням. Навіть дружина Пршемисла Отакара II налічувала, очевидно, значно більше вояків. А в поході разом з ним, як відомо, було чимало представників знаті, і кожний – зі своїм збройним супроводом.

Хроніст Петр фон Дусбург також повідомляє, що «багата й численна Самбія могла мати 4 тис. кінноти і 40 тис. піхоти»³⁶. Схожі цифри наведено і в т.зв. «Старшій Лівонській рифмованій хроніці» анонімного автора, написаній наприкінці XIII ст. Тут, зокрема, самбам приписано слова про те, що для протистояння німецьким рицарям вони зберуть 40 тис. щитів³⁷. Очевидно, саме це повідомлення має на увазі Е. Лавісс, коли критикує наведені цифри, апелюючи до однієї Лівонської хроніки. Він, зокрема, пише, що свідчення про 40 тис. війська самбів перебільшено до неможливого, бо вся їхня країна «займала не більше 1700 кв. верст і була густо вкрита лісами, де водилися бобри, ведмеді й зубри; важко при цьому допустити, щоб в ній могло проживати більше, ніж 20 жителів на квадратну версту; таким чином, все населення Самбії може складати хіба 34 тис. Отже, завоювання Пруссії, населення якої не повинно було перевищувати тоді 200 тис. душ, було справою незначної кількості рицарів; при цьому їм допомагали ще нечисельні ополчення хрестоносців і колоністи, що зналися на військовій справі»³⁸.

Отже, Е. Лавісс критично ставився до повідомлень нарративних джерел про кількість війська. Ба більше, він упереджено висловлюється про успіхи Пршемисла Отакара II і зневажливо – про слов'ян. Чеський правитель, пише Е. Лавісс, «розповідав потім про себе, що хрестив цілий народ і посунув кордони своєї держави до Балтики; але це була тільки словесна бравада, що загалом була притаманна гамірливим, але ледачим середньовічним слов'янам. Зате рицарі, активно залучаючи підмогу, що до них приходила, здійснювали завоювання найбільш напо-

легливим і серйозним чином»³⁹. З приводу наведеної в наративних джерелах завищеної кількості учасників походу та самбів сперечатися годі, проте характеристика Е. Лавіссом середньовічних слов'ян, як і досягнень Пршемисла Отакара II на ниві християнізації регіону, є надто поверховою.

До речі, сучасний російський археолог Володимир Кулаков вважає, що на середину XIII ст. загальна кількість війська Самбії становила приблизно 300 осіб. Якщо навіть врахувати участь у битвах озброєної челяді, то навряд чи можна припускати, що пруське ополчення перевищувало 1000 вояків. Це не відповідає явно перебільшеним цифрам, які наводить Петер фон Дусбург. Учений наголошує, що, як у добу Античності, так і в ранньому Середньовіччі, письмові джерела не раз завищували кількість своїх супротивників у десятки, і навіть у сотні, разів. Водночас, В. Кулаков акцентує на тому, що прусси Самбії не були готові до боротьби з Тевтонським орденом, хоча їхня жрецька адміністрація знала про загрозу вторгнення. Попри це, пруське народне ополчення не було зосереджене в зручному для битви місці на південно-західному узбережжі півострова⁴⁰.

Історики досить важко робити якісь припущення й враховувати кількість учасників бойових дій. Зрозуміло, що повідомлення хроністів про число хрестоносців та самбів гіперболізовані. Але, на нашу думку, цілком справедливим є твердження В. Новотного про те, що військо чеського правителя все-таки було численним. Інакше самби, якщо навіть їх і не було так багато, чинили б опір. Адже в 1253 р. вони зустріли німецьких рицарів з боєм і змусили їх відступити. А тепер, як повідомляють джерела, самби під натиском сили готові були прийняти християнство.

У середині січня 1255 р. в м. Ельблонг бойові підрозділи Пршемисла Отакара II об'єдналися з іншою військовою колоною, і великий магістр Поппо фон Остерна передав загальне командування всіма збройними силами чеському правителю, який привів найбільше вояків. Відтак 17 січня 1255 р. Пршемисл Отакар II і надав німецьким рицарям привілей, згідно з яким підтвердив усі їхні права на земельні володіння і взяв Орден під свій захист. Як відомо, свідками цього стало чимало представників знаті. Перелік їхніх імен, який уже було наведено, демонструє прагнення чесько-моравської та австрійської еліти стати під корогви Пршемисла Отакара II.

Хроніст Петр фон Дусбург розповідає, що Пршемисл Отакар II «увійшов з військом у Самбію поблизу волості Меден і, спопеливши все, що могло бути спалено вогнем, і захопивши в полон та вбивши багатьох людей, там же заночував. На

другий день він прийшов у волость Рудов і там потужним наступом захопив замок, і таке було вчинено там побиття народу самбійського, що місцева знать запропонувала йому своїх представників як заручників, просячи, щоб він надав їм честь милостиво прийняти їх і не знищив весь народ». Після цього Пршемисл Отакар II прийшов у інші волості та, щоб не вчинив їм таке ж побоїще, як досі іншим, кожен знатний самбієць віддав синів своїх у заручники, зобов'язуючись під страхом смертної кари смиренно коритися вимогам віри і братів (тобто, німецьких рицарів – І.А.)⁴¹.

Подальші події, принаймні, як описано в «Annales Otacariani», є красномовною характеристикою благочестивого християнського правителя, тобто Пршемисла Отакара II. До його війська прибула делегація знатних пруссів, які заявили про свій намір охреститися, що в даному контексті означало підкоритися чеському володареві. Обряд хрещення здійснював єпископ Бруно разом з іншими єпископами. Одного з найбільш могутніх пруссів зі святої купелі прийняв чеський правитель і дав йому своє ім'я – Отакар. Так само вчинив і бранденбурзький маркграф Оттон з іншим, теж знатним, самбом. Обидва новонавернені отримали в подарунок коштовний одяг⁴². У цьому контексті заслуговує на увагу і трактат другої половини XIII ст. «Опис земель», анонімний автор якого повідомляє про свою присутність на хрестинах одного прусського вождя, де хресним батьком був Пршемисл Отакар II⁴³.

Отже, під час першого походу на Пруссію чеський володар не лише воював із поганами, плюндрував їхні землі, але й сприяв поширенню тут християнства. Під враженням від власних успіхів Пршемисл Отакар II навіть вважав себе «пруським хрестоносцем», Божим воїном, про що свідчить оздоблення його церемоніальних мечів. Водночас він пов'язував свою збройну виправу до Самбії із патронатом св. Станіслава, краківського єпископа-мученика, якого 1253 р. було канонізовано. У жовтні того ж року, тобто більш ніж за тринадцять місяців до походу на Пруссію, чеський правитель отримав від краківського єпископа Прендота в подарунок мошці руки св. Станіслава – «коштовніші за золото й топаз» (*supera iurmet topaxi on pretio sum*)⁴⁴. Можливо, це свідчить про зростання культу нового святого та про загравання чеського правителя з польськими князями.

Стратегічною опорою Тевтонського ордену в Балтійському регіоні мала стати нова фортеця. На знак пошани до чеського володаря її було названо Королівська кріпость (нім. Кенігсбург; чеськ. Кралевець). Щоправда, сам Пршемисл Отакар I не брав

особистої участі в церемонії заснування фортеці, бо поспішав додому, але виділив для її зведення чималі кошти. Згодом навколо фортеці виросло місто, за яким утвердилася назва Кенігсберг (після Другої світової війни відійшов до Радянського Союзу і був перейменований на Калінінград; нині знаходиться в складі Росії)⁴⁵. Німецько-австрійський історик О. Лоренц у притаманному йому античеському тоні стверджує, що оскільки Пршемисла Отакара II на той час ще не було короновано, то в назві Кенігсберг не міг фігурувати його титул⁴⁶.

Чеський правитель затримався в Пруссії недовго. Залишити Балтійський регіон його, мабуть, спонукала звістка про смерть папи Іннокентія IV, який помер ще 7 грудня 1254 р. Після від'їзду Пршемисла Отакара II з Пруссії чеські підрозділи залишалися тут, очевидно, ще на цілий рік. Упродовж 1255 р. у пруських землях перебував також оломоуцький єпископ Бруно. Вражає швидкість, з якою Пршемисл Отакар II повертався додому. Так, 6 лютого 1255 року він був в Опаві, а вже 18 лютого – у Брні, де видав привілей для домініканського монастиря, що в Оломоуці⁴⁷. Перший хрестовий похід чеського володаря на Пруссію завершився.

Таким чином, Пршемисл Отакар II здійснив військову експедицію на Пруссію з волі папи, який традиційно опікувався цим регіоном і шукав гідну й сильну особистість для боротьби з язичниками та схизматиками. Усі доступні джерела оцінюють похід як переможний: завдяки участі чеського правителя німецькі рицарі зуміли завоювати й християнізувати Самбію. Водночас Пршемисл Отакар II продемонстрував силу й міць Чеського королівства та довів польським князям, які перебували в союзі з Белою IV, що він спроможний досить швидко зібрати численне військо та за короткий проміжок часу перемістити його на значну відстань, а отже, з ним слід рахуватися. До того ж, похід на Пруссію сприяв згуртуванню чеської та австрійської еліти, утвердженню позицій Пршемисла Отакара II у справі захисту інтересів церкви, що в умовах послаблення Священної Римської імперії могло відкрити йому шлях і до здобуття німецької корони.

Примітки:

1. «... signo crucis accinctus» – з латини «... огорнутий знаком хреста».
2. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae; Opera Josephi Emler. Praha, 1882. Pars II. Annorum 1253–1310. Num. 1. P 1.
3. Ibid. Num. 2. P 1.

4. Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*. Praha, 1874. Tom II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). P. 289–292; Druhé pokračování Kosmovy kroniky. *Pokračovatelé Kosmovi*. Praha, 1974. S. 111–114; Continuatio Garstensis a. 1182–1257 / Ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Hannoverae, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 600; Continuatio Sancrucensis II. a. 1234–1266 / Ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Hannoverae, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 643; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253). Praha. S. 842–851; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). Praha, 1937. S. 15–17; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. S. 46–47, 95–96; Полное собрание русских летописей. Издание второе. Санкт-Петербург, 1908. Томъ второй. Ипатьевская летопись. Стб. 820–825.
5. Брокгауз. История Немеццины у світлинах / пер. з нім. Київ, 2010. С. 56; Машке Э. Немецкий орден / пер. с нем. Соловьевой Веры. Санкт-Петербург, 2003. С. 17–22, 37–53, 101–148; Бокман Х. Немецкий орден: Двенадцать глав из его истории / пер. с нем. В.И. Матузовой. Москва, 2004. С. 13–77; Ясинский А.Н. Содействие чехов успехам германизации на берегах Балтийского моря. Юрьев, 1898. С. 7–9.
6. Ясинский А.Н. Содействие чехов успехам германизации на берегах Балтийского моря... С. 9–12; Машке Э. Немецкий орден... С. 54–57, 141–143; Бокман Х. Немецкий орден: Двенадцать глав из его истории... С. 78.
7. Кулаков В.И. Древности пруссов. VI–XIII вв. Москва, 1990. С. 44; Кулаков В. И. История Пруссии до 1283 г. Москва, 2003. С. 116–125; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. S. 65.
8. Бартоломей Английский (первая половина XIII века) «О свойствах вещей». Bartholomaeus Angliscus «De proprietatibus rerum» Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, пер., коммент. Москва, 1979. С. 77, 85.
9. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae / Ed. M. Töppen. *Scriptores rerum Prussicarum: die Geschichte squellender Preussischen Vorzeitbisz um Untergangeder Ordensherrschaft / herausge geben von Theodor Hirsch, Max Töppen und Ernst Strehle. Ersterband*. Leipzig, 1861. P. 89; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / изд. подгот. В.И Матузова. Москва, 1997. С. 83, 293; Šusta J. První výprava Přemysla II. Otakara do Prus. *Z dějin východní Evropy a Slovanstva: sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi profesoru Karlovy university k šedesátým narozeninám*. Praha, 1928. S. 226; Włodarski Br. Polska i Czechy

- w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306). Lwów, 1931. S. 20; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. S. 65.
10. Ясинский А.Н. Содействие чехов успехам германизации на берегах Балтийского моря... С. 3; Adam P. Řád německých rytířů a jeho působení v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha, 2005. S. 80–81.
 11. Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 65.
 12. Goll J. Čechy a Prusy ve středověku. Praha, 1897. S. 20; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 65, 67.
 13. Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи. *Александрович В.С., Войтович Л.В. Король Данило Романович*. Біла Церква, 2013. С. 151; Бумблаускас А., Ейдингас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. Історія Литви кожному / перекл. з литов. В. Кулініч. Київ, 2018. С. 72; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. S. 67.
 14. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. С. 288.
 15. Полное собрание русских летописей. Издание второе. Томь второй. Ипатьевская летопись. Стб. 830.
 16. Biskup M., Labuda G. Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia. Gdańsk, 1988. S. 150; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 67.
 17. Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung. Bd. I: Die Bildung des Ordensstaates (1140-1309). Königsbergi. Pr, 1882. Nr. 298. P. 221–222; Договір вище-магістра Тевтонського ордену в Пруссії Бурхарда фон Хорнхаузена з Данилом Галицьким і Земовитом Мазовецьким. 1254 г. *Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносці у Русь. Кінець XII в. – 1270 г.: Тексти, переклад, коментарії*. Москва, 2002. С. 364–368; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 67–68.
 18. Ibidem.
 19. Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 98.
 20. Maybaum H. Adolf III., Graf von Holstein. *Neue deutsche Biographie. 1. Band*. Aachen-Behaim. Berlin, 1953. S. 78; Adam P. Řád německých rytířů a jeho působení v Čechách, na Moravě a ve Slezsku... S. 39.
 21. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Pragae, 1974. Tomi V, fasciculus primus, Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI. Num. 39. P. 81–83: «Bruno Olomucensis episcopus, Otto comes de Hardekke, Alberonem de Chunringen, Witegode Noua Doma, Borso, Ieroschius castellanus Pragensis, Wokko, Zmilo de Luthenburch, Bosco et fratressui, Zmilo de Belkove, Ianzo, Hartlibus, Marquardus camerarius, Ydik, Andreasdapifer, Benescius».
 22. Letopisy České o droku 1196 do roku 1278... P. 293. Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 114.

23. Příběhy krále Přemysla Otakara II. *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*. Praha, 1874. Tom II. (Díl II). Fasc. 1. P. 308–309; Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 114.
24. Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S.70.
25. Continuatio Lambacensis a. 1197–1348. (Tab. III) / Ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Hannoverae, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 559.
26. Fontes Olivenses / Wydał V. Kętrzyński. *Monumenta Poloniae historica: Pomniki dziejowe Polski*. Tom VI. Kraków, 1893. P. 257–287.
27. De prima fundatione monasterii Olivae / Ed. Theodor Hirsch. *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichte squellender Preussischen Vorzeit bisz um Untergange der Ordensherrschaft*. Ersterband. Leipzig, 1861. P. 684–685; Щодо кількості учасників походу, то в публікації В. Кентшинського фігурує цифра понад 60 тис. (supra LX milia) вояків. Див.: Fontes Olivenses... P. 307.
28. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae / Ed. M. Töppen. P. 90–91; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской ... С. 84.
29. Ковалев В.Н. Балтийские земли в политике короля Чехии Пршемысла Оттакара II. (Крестовые походы в Пруссию в освещении анналов и хроник XIII–XIV вв.). *Вестник Московского университета*. Сер. 8. История. 1998. № 6. С. 99.
30. Lorenz O. Geschichte König Ottokars II. Von Böhmen und seiner Zeit. Wien, 1866. S. 129.
31. Šusta J. První výprava Přemysla II. Otakara do Prus... S. 224.
32. Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271). S. 24.
33. Ясинский А.Н. Содействие чехов успехам германизации на берегах Балтийского моря... С. 13.
34. Goll Jar. Rec.: А.Н. Ясинский. Содѣйствие Чеховъ успѣхамъ Германизации на берегах Балтійскаго моря. Jurjev, 1898. *Český časopis historický*. 1899. Ročník V. S. 190–191; Krofta K. A. N. Jasinskij. Praha, 1935. S. 28; Лаптева Л.П. Жизненный путь и творческая деятельность историка-слависта А.Н. Ясинского. *Славянский альманах: 2008*. Москва, 2009. С. 129–131.
35. Лависсъ Э. Очерки по истории Пруссии / пер. А. Тимофеевой. 2-е изд. Москва, 1915. С. 95–96.
36. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae... P. 52; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 50.
37. Livländische Reim chronik. Mit Anmerkungen, Namen verzeichnis und Glossar / Hrsg. Von Leo Meyer. Paderborn, 1876. P. 88 (вірш 3810).
38. Лависсъ Э. Очерки по истории Пруссии... С. 96.
39. Там же. С. 100.
40. Кулаков В.И. История Пруссии до 1283 г... С. 124.

41. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae... P. 91; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С.85.
42. Příběhy krále Přemysla Otakara II... P. 309; Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 114–115.
43. Чекин Л.С. «Описание земель», анонимный географический трактат второй половины XIII в. Средние века. Москва, 1993. Вып. 56. С. 213, 218.
44. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / Opera Josephi Emler. Praha, 1882. Pars II. Annorum 1253–1310. Num. 71. P. 27–28; Letopisy České o droku 1196 do roku 1278... P. 291–292; Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 113; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. ... S. 27–28; Włodarski Br. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)... S. 20; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 70–71.
45. Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae... P. 91–92; Перп из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С.85; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 99–100; Машке Э. Немецкий орден... С.60.
46. Lorenz O. Geschichte König Ottokars II. Von Böhmen und einer Zeit. S. 133.
47. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomi V, fasciculus primus, Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI. Num. 40. S. 83–84; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české... S. 70–71; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 100.

Ihor Likhtei

THE FIRST CAMPAIGN OF THE CZECH RULER PRZEMYSŁ OTAKAR II TO PRUSSIA AT THE BREAK OF 1254 – 1255

The article highlights the preconditions, course and consequences of the first campaign of the Czech ruler Przemysl Otakar II to Prussia, which took place in winter of 1254 – 1255. The armed campaign ended with the Christianization of samba and foundation of the Koenigsberg fortress, for the construction of which the Czech ruler allocated considerable funds. By that campaign Przemysl Otakar II demonstrated the strength of the Czech kingdom, established his influence in the north-east of Baltic region and gained the reputation of the active and zealous defender of Christianity.

Key words: Czech Kingdom, Teutonic Order, Przemysl Otakar II, Grand Master Poppo von Osterna, Prussia, Peninsula of Sambia, Koenigsberg.

Отримано: 3.04.2021

**Валерій Степанков,
Віталій Степанков**
(Кам'янець-Подільський)

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 РОКУ: ЧИННИКИ ПОНОВЛЕННЯ ВОЄННИХ ДІЙ ТА ПРОБЛЕМИ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЇЇ МІСЦЯ Й РОЗТАШУВАННЯ ТАБОРІВ УКРАЇНСЬКОГО І ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬК*

У статті розглядається три взаємопов'язаних проблеми, з'ясування яких дозволяє не тільки прояснити низку спірних положень у витвореному історіографічному образі Пилявецької битви, але й спростувати неаргументовані аналізом джерел судження, а відтак посприяти його трансформації у більш адекватний історичній реальності. Зокрема, вияснено причини поновлення воєнних дій та доведено наукову неспроможність концепту, спрямованого поставити під сумнів усталений погляд на місце проведення битви. Внесено корективи у з'ясування причин пасивності воєнних дій Б. Хмельницького упродовж серпня – першої половини вересня та обрання ним місцевості для розташування табору на берегах р. Іква (Пилявки) біля м. Пилявці. Уточнено локалізацію місць розташування українського та польського таборів та їхню конфігурацію.

Ключові слова: *Пилявецька битва, локалізація, Пилявці, Іква, гребля, табір, Б. Хмельницький, переправа.*

Постановка проблеми. Хоча Пилявецька битва не стала предметом спеціального монографічного дослідження ні в українській, ні в зарубіжній історіографії, їй присвячено низку статей й чимало сторінок у загальних працях, які торкаються висвітлення мілітарно-політичних аспектів революції XVII ст. Цілком справедливо основна увага в них приділялася показу перебігу битви. Проте з середини 90-х рр. XX ст. викристалізувалася необхідність поглибленого дослідження як факторів поновлення воєнних дій, так і локалізації місць власне самої битви і розташованих таборів українського і польського військ. Без їх більш-менш точного встановлення неможливо реконструювати об'єктивну панораму перебігу цієї визначної події української домодерної історії доби боротьби за незалежність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексне вивчення проблем, які стосуються локалізації згаданих місць на основі археологічних обстежень 1990 – 1991 рр. місцевості у районі сучасних сіл Пилява і Олексіївка вперше в історіографії здійснила Л. Виногородська, результати якої оприлюднила

* Стаття є скороченим варіантом підрозділу рукопису монографії «Пилявецька битва: воєнний тріумф та його політичне фіаско».

у декількох публікаціях¹. У фундаментальній статті «Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви)» довела її проведення поблизу тогочасного містечка Пилявці, в цілому точно визначила місце розташування головного табору українського війська на правому березі Ікви, окреслила орієнтири пошуку локалізації лівобережного табору М. Кривоноса та запропонувала достовірну версію місця знаходження польського². На жаль, обґрунтовані авторкою положення, ігноруються або свідомо, або через їх незнання деякими сучасними науковцями. Інакше б не ставили під сумнів очевидний факт місця зіткнення противників саме біля м. Пилявці³ й не конструювали спотворених картин розташування військ, а відтак і перебігу битви⁴. І. Стороженко запропонував свою схему розташування таборів і перебігу боїв 21–23 вересня, але також не позбавленої істотних вад⁵. Окремих аспектів впливу соціально-політичних чинників на поновлення воєнних дій торкалися у своїх працях як українські, так і польські дослідники⁶.

Формулювання мети. Вона передбачає виявлення чинників, які обумовили поновлення воєнних дій, спростування спроб поставити під сумнів утверджений в історіографії погляд на місце битви та уточнення локалізації українського та польського таборів.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1648 р. національно-визвольна, соціальна і конфесійна боротьба досягає кульмінації й переростає у Національну революцію. Повстале поспільство, масово покозачуючись, створювало сотні загонів, які винищували шляхту (частіше всього незалежно від етнічного походження й конфесійної приналежності), поляків, католицьке духовенство, євреїв тощо. Джерела засвідчують їх прагнення знищити польське панування і домогтися незалежності Русі від Корони Польської. Не випадково їх автори підкреслювали масовий характер «повстання русинів (Русі)» та їх цікавиту підтримку дій козацтва, очолюваного Б. Хмельницьким. Як зауважував Я. Єліцкий на початку вересня, піддані тортурам повстанці заявили, що «не хочуть утихомиритися аж до Вісли. І не дивно, бо їм ніхто не вчиняє опору, всюди ідуть, куди хочуть, фортеці й міста захоплюють, бо їм саме хлопство і міщани повсюди відчиняють і зрадою наповнюють (?)»⁷. Львів'яни у листі до королевича Кароля (середина вересня) констатували: «Вже повстання Руське і сприягла з поганими хлопська потолоч, опанувавши всю Україну, Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське воеводства і більшу частину Волинського, всі міста, замки і фортеці ... більше через зраду хлопську, ніж зброєю

і силою ворожою, захоплені... Без зупинки уже упродовж трьох місяців у день і в ночі проливається кров...»⁸. Польський дослідник М.Р. Дроздовскій, аналізуючи різноманітні джерела, переконливо довів, що сучасники подій з польської сторони досить таки добре усвідомлювали прагнення повсталих русинів «позбутися зненавиджених ляхів», «мечем і вогнем Польщу кинути собі під ноги» тощо⁹. На переконання автора «Римованої хроніки» (Є. Ярмолінського (?)) – шляхтича з м. Ярмолинець), їх гаслом було: «Бий, забий, винищуй лядську кров, нехай в Руських краях доценту зникне і пам'ять про неї; щоб її духу русинський ніс і не чув»¹⁰. В силу чого їх очільники – новопосталі старшини – масово поповнювали лави радикально налаштованих козацьких старшин із запорозького, nereєстрового й частково реєстрового козацтва й разом еволюціонували у політичну еліту Української держави, що формувалася на звільнених теренах. Вони рішуче виступали проти будь-яких перемовин з Річчю Посполитою й укладення з нею перемир'я.

Показово: повстанці та їх очільники розглядали свої дії невід'ємною складовою боротьби за звільнення Русі від польського поневолення («звільнити Руські землі»). На думку сучасника подій, варшавського каноніка, історика Я.-В. Рудавського, «Русь тріумфувала начебто з повернення до давніх своїх володінь і відсунення кордонів Польщі аж до Вісли»¹¹. Починаючи з кінця травня, вони вбачали у Б. Хмельницькому її «Рятівника». За даними львівського синдика, православне населення з радістю зустрічало повстанців, «*вважаючи його новим Мойсеєм, котрий звільнить їх від лядської неволі* (виділено нами – авт.)»¹². Як зазначав шляхтич Пеславський, поспільство, повстаючи проти панів, називало гетьмана «*батьком Батьківщини і Спасителем* (виділено нами – авт.)»¹³.

А відтак постає запитання: чи виступав він влітку-восени 1648 р. наравду «новим Мойсеєм» русинів й «батьком Батьківщини», намагаючись розгромити Річ Посполиту й домогтися незалежності Русі? На превеликий жаль, ні! Як і більшість старшини реєстрового козацтва, продовжував перебувати в полоні стереотипів «козацького автономізму», розглядати Річ Посполиту / Корону Польську своєю «Вітчизною», а короля – легітимним володарем Війська Запорозького. Тому домагався не визволення України / Русі, а скасування «Ординації» 1638 р., збільшення козацького реєстру до 12 тис. осіб, надання йому станової автономії у межах козацького регіону, права козакам на проживання у Наддніпрянщині, збереження прав і свобод православної Церкви тощо¹⁴. Навіть, на відміну від вимог гетьмана І. Петражицького під час безкоролів'я 1632 р.,

не порушував перед Варшавою клопотань про те, аби «наш руський народ ні в чому не зазнавав найменшого приниження», а новообраний король (у Речі Посполитій влітку–восени 1648 р. також мало місце міжкоролів'я) присягнув на збереженні його «прав і вольностей». При чому, досягнення поставленої мети Б. Хмельницький та його оточення пов'язували не зі застосуванням воєнної сили, а шляхом пошуку порозуміння за допомогою мирних перемовин¹⁵.

Нами цілком свідомо приділено стільки уваги виясненню цих аспектів, які начебто й не мають жодного стосунку до з'ясування локалізації місць Пилявецької битви і розташування українського і польського таборів. Але це тільки на перший погляд! Розглядаючи українсько-польські воєнні дії 1648 р., науковці чомусь цілком ігнорують вплив на мілітарні плани гетьмана наступних важливих чинників. **По-перше**, він й старшини, у руках котрих зосередилося керівництво повстанням й утвореним військом, розглядали свій виступ не більше і не менше як «невільним гріхом», спрямованим проти зловживань і насильств як з боку державців і шляхти, так і полковників, які призначалися Варшавою у Війську Запорозькому та спроби великого коронного гетьмана М. Потоцького «... ім'я наше козацьке безвинно знищити», а не повстанням проти короля й Речі Посполитої¹⁶. Вони і гадки не мали наступати на неї та вести воєнні дії з метою її розгрому. А власне до битв (Жовтоводської й Корсунської) вдавалися лише з метою самозахисту, бо М. Потоцький «... на Запоріжжя напав, і Україну сплюндрував»¹⁷. Тому безпідставними є спроби окремих авторів приписувати Б. Хмельницькому розробку під час Пилявецької кампанії стратегічних планів розгрому польської армії відразу ж чи поетапно і по-частинах до її об'єднання і появи татар, чи за допомогою тактики «виснажування (вимотування) ворога» («гальмуючої війни»)¹⁸. Ще раз відзначимо: наступальних операцій у цей час він ще не планував.

По-друге, в історіографії поширена думка про легковажне ставлення гетьмана та його оточення до переговорів з польським урядом (конвокаційний сейм наприкінці липня утворив для їх ведення спеціальну комісію, очолювану брацлавським воєводою А. Кисілем). Мовляв, вони погодилися на них лише з метою виграшу часу для завершення підготовки до воєнних дій та прибуття татар. Мало цього, гетьман намагався навіть загострити відносини серед знаті й шляхти між прихильниками пошуку замирення з Військом Запорозьким чи його розгрому¹⁹. Проте все було далеко не так! Б. Хмельницький хотів сподіватися на мирне розв'язання «козаць-

кої проблеми». Тому, з'явившись наприкінці першої декади серпня під Старокостянтиновим, швидко погодився (десь 16–19 серпня) на перенесення перемовин з нею з Києва до його околиць за умови, «... щоб обидва війська стояли здалека одне від одного». Зазначав: «Власне я під Костянтиновим найбільше хотів би зустрітися, де зблизька ми порадимося і домовимося між собою, як все найкраще має бути, з чого Господь Бог нехай буде прославлений. А ми як раніше, так і тепер залишаємося вірними слугами і підданими Речі Посполитої»²⁰.

Децю раніше (у листі до князя В.-Д. Заславського від 30 липня) висловив наступну думку, важливу для розуміння його політики: *«І якщо з листів їх м-тей нн. сенаторів і всієї Речі Посполитої я зрозумію, що ви хочете миру (виділено нами – авт.), то сам з усім військом повернуся і орді накажу повернутися, щоб більше по крові християнській не бродила, а своїх від наїздів і шарапанини не чим іншим, тільки мечем приборкую, щоб вже більше це не повторилося (виділено нами – авт.)»*²¹. Ось тут, у цьому одному реченні, водночас ховається і заковка до розуміння особливостей політики гетьмана у стосунках із Варшавою, і ключ до його розгадки. Адже успішне завершення переговорів ставилося у безпосередню залежність від наявності у неї щирих намірів порозумітися з Військом Запорозьким. Але саме цього він і не бачив, оскільки в останній декаді червня князь І. Вишневецький вторгнувся у Правобережжя і розпочав по ньому кривавий рейд, жорстоко розправляючись з повстанцями, допоки наказний гетьман М. Кривоніс у боях 26–28 липня під Старокостянтиновом не змусив його відступити, а відтак створити сприятливі умови розгортання революційної боротьби у Південно-Східній Волині та у центральній частині Подільського воєводства. Тому Б. Хмельницький слушно вбачав у його діях порушення Білоцерківського перемир'я (укладеного 12 червня). У листі до хотмизького воєводи С. Болховского від 8 серпня підкреслював, що «ляхи» до нас присилають о мир просячи, але ми їм доконца не вірим, яко хитрим людем, бо вони нас так миром і присягою своєю не раз зражають. Стоймо Войском своїм Запорозьким под Константиновом, а ожидаєм їх с комісією. Поглядимо, якую комісією схотят з нами міти: там от тул, с Пулці пишут до нас, просячи о мир і о вгдоу, а тут по ближних городох, де наша Ру справославній християни живуть, імаючи стинають і розмаїтії муки задають і попув, духовних наших, на паль збивають, чого нехай тилко сам бог се вжалует. *І не сподіваємся, жеби за таким їх ділом муг бити мир межи нами...*»²². Цю ж думку повторив 19 серпня у листуванні з А. Кисілем, наголошуючи, що І. Вишневецький «нерозумно і не-

розважно напав на нас...»²³. І нарешті 28 серпня у листі до комісарів, констатувавши факт атаки корогвами князя Острога, поставив вимогу покарати їх, «щоб більше кровопролиття не було...», й наполягав на приїзді до Старокостянтинова²⁴. Проте, внаслідок нового наїзду жовнірів І. Вишневецького на українські сотні в місті, призупиняє перемовини, які у першій декаді вересня остаточно провалилися²⁵.

Існував ще один чинник впливу як на перебіг переговорів, так і на воєнні плани гетьмана, про який майже нічого не говориться в історіографії. Йдеться про непростий характер його взаємин з радикально налаштованими старшинами і покозаченими масами, котрі частіше всього діяли самостійно і рішуче виступали проти укладення угоди з Варшавою. Саме дякуючи їм, на середину серпня було звільнено більшу частину території Правобережжя, а їхній неформальний очільник М. Кривоніс, ігноруючи розпорядження Б. Хмельницького, почав засвідчувати претензії на булаву. Тому гетьман відкликав його з найближчими соратниками до табору і бл. 7–8 серпня розпорядився покарати: М. Кривоноса з 4 полковниками наказав прикувати до гармат (воно не ганьбило козацької гідності – авт.), а понад сотню інших (вочевидь, полкових і сотенних старшин) – стратити або ув'язнити. Наступного дня наказний гетьман з полковниками були звільнені (чи то були взяті на поруки, чи заплатили викуп)²⁶. Показово, що М. Кривоніс зберіг свою посаду й продовжував керувати частиною війська. Припускаємо, що другий конфлікт стався на початку вересня уже в таборі Б. Хмельницького. Значна частина вояків виступала проти укладання миру («чернь не дозволяє вести переговорів»). За визнанням 10 вересня обозного коронного, «Дуже б були раді сам Хмельницький (як уже знаємо, що не зовсім так – авт.) зі старшиною і реєстровим козацтвом учинити мир, але чернь на то не хоче дати і слова промовити, одне лише битися...». Заворушення були притлумлені, хоча ходили погоски, що бунтівники хотіли обрати гетьманом М. Кривоноса й убити Б. Хмельницького²⁷.

За таких непростих обставин останній обрав єдино вірний стратегічний курс. По-перше, не ухилившись від переговорів з посольством А. Кисіля, основну увагу почав приділяти підготовці до воєнних дій. Насамперед вирішив підпорядкувати своїй владі звільнений регіон Волині й Поділля до умовної лінії Остріг – Чорний Острів – Красилів – Меджибіж. Його легітимация як складової Війська Запорозького дозволяла б під час роботи старокостянтинівської комісії домагатися від польської сторони гарантій, що її війська відмовляться від

намірів переходу через неї. Тому з другої декади серпня у цих містах почалося зміцнення залог²⁸. Одночасно у такий спосіб утверджував в очах повсталих мас та їх проводирів безсумнівність непохитності власної гетьманської влади. Поділяємо міркування М. Грушевського, що «кінець кінцем Хмельницький мусів відчутти непевність своєї позиції: йому небезпечно було і гамувати се повстаннє, що в таким разі могло б обернути ся проти нього самого, і ніяк було пускати його ватажків самопас, не даючи відчувати своєї руки і контролю: вони могли б також вирости по-над голову гетьманови – як се вже мабуть і помічалось у Кривоноса. Не добре було давати їм тріумфувати без гетьмана над польськими військами та виростати на великих вождів, а не на руку було б, коли б і погромили сі передові ватаги Поляки і набрали з того відваги та незгідливости на козацькі домагання. І от Хмельницький рішається покінчити з своїм пасивним вичікуваннєм, опанувати західній театр повстання і взяти його в свої руки»²⁹.

По-друге, повернувшись десь на початку другої декади серпня з-під Старокостянтинова до табору, розташованому на Скаржинецькому полі, дійшов висновку про необхідність його переміщення ближче до місця майбутніх переговорів чи воєнних дій. Його шлях вірогідно пролягав через Маркуші, Укладники (укладачі збірки «Документи Богдана Хмельницького, 1648–1657» цю назву помилково перейменували в Укладівку; 19 серпня) й Куманівці (28 серпня). Поволі рухаючись, десь наприкінці серпня – на початку вересня зупинився у Паплинцях³¹. Водночас розіслав підрозділи, очолювані досвідченими старшинами, для пошуку місця проведення можливої битви, рельєф якої зводив би нанівець наступальні операції польського війська. Командний склад останнього отримував інформацію про наближення до Старокостянтинова українців. Так, М. Собескій 31 серпня повідомив дружині М. Потоцького, що вони залишили Гончариху і просунулися до міста на 2 милі (бл. 14 км)³².

Децю раніше, 24 серпня, шляхтич Жван сповістив батька про отримані новини від полонених козаків з Красилова: «... Хмельницький з Кривоносом стоять у Пилявцях, а Ганджа у Меджибожі з полком»³³. Звичайно – це поголоска; гетьмана там не було. Ймовірніше всього підґрунтям дая її поширення став факт появи тут одного з його численних розвідувальних підрозділів. Отримавши від них інформацію, він обрав Пилявці. Маємо про це повідомлення С. Мужилівського, що, відіславши його з М. Кривоносом для зустрічі єрусалимського патріарха, Б. Хмельницький «... сам до Пилявець міл бил помкнути-

ся (виділено нами – авт.).³⁴ Отже, розташування українського війська саме у цьому містечку та його околицях і не випадкове, і не планувалося заздалегідь, а стало плодом як збігу згаданих вище обставин, так і феноменальної інтуїції та військового таланту володаря булави. Вони й породили блискучий стратегічний план, сутність якого полягала в уникненні лобового зіткнення з противником на полі бою з власної чи ворожої ініціативи, яке, за умови відсутності численної вишколеної кінноти, неминуче завершилось би воєнною катастрофою. В силу чого й обрав тактику його ведення: на перших порах (до прибуття татар) – активної оборони у місцевості зі зарослими чагарниками ярами, балками, пагорбами, заболоченими струмками долинами, які б максимально ускладнювали використання противником масованих атак кіннотою, пізніше – опісля появи союзників (татар) – завдати потужного контрудару. Вона була віднайдена в околицях Пилявець, куди український обоз з'явився бл. 8–9 вересня. З метою дезінформації польського командування щодо власних задумів поширив серед вояків інформацію про наміри зайняти позиції для оборони в районі Россолівецької переправи через р. Ікопоть, Старокостянтинова та його околицях. 12 вересня від шести захоплених до полону козаків польське командування довідалося, що «Хмельницький хоче наступати з військом до Константинова і захищати переправу під Россолівцями»³⁵. Вона мала спонукати його до активізації наступальних дій, щоб у перспективі заманити у пастку під Пилявцями.

Сам же Б. Хмельницький зайнявся її підготовкою. Аби глибше збагнути її суть, вияснити особливості локації місця майбутньої битви. Насамперед з'ясуємо біля яких власне Пилявець (у цьому регіоні таку назву мали три поселення) почав розбудовуватися український табір? Традиційно в історіографії абсолютно панує погляд, що ними було містечко, розташоване на правому березі річки Ікви (Пилявки), на якому височів невеликий замок. Одначе, з ним не погоджується краєзнавець О. Погорілець (очільник Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж» і громадської «Постійно діючої археологічної експедиції Меджибіж-2000»). Провівши у 2005–2008 рр. ретельне обстеження (за допомогою аерофотозйомки) бл. 50 кв. км території в районі Пиляви, Пилявки й найближчих сіл³⁶, на сьогоднішній день опублікував 6 статей, намагаючись, якщо не спростувати його, то хоча б поставити під сумнів. На його переконання, «... питання локалізації місця Пилявецької битви залишається відкритим. Щоб вирішити цю проблему, необхідно провести широкомасштабні дослі-

дження не тільки в районі Пиляви та Пилявки, а й розширити пошук на десятки кілометрів»³⁷.

На користь запропонованого концепту наводить кілька міркувань. Охарактеризуємо головніші з них, які дозволяють глибше збагнути логіку роздумів автора та обґрунтованість зроблених ним висновків. Ось вони:

По-перше, визнаючи цінність писемних джерел, О. Погорілець все ж відводить їм другорядну роль, бо «... *єдиним джерелом, яке може довести факт битви та реконструювати реальний хід її подій, можуть стати археологічно-топографічні дослідження на місцевості, де колись проходили військові дії* (виділено нами – авт.)».

По-друге, здійснене археологічно-топографічне дослідження «... не дало позитивних результатів, не виявило залишків ровів, які могли вказати місце козацького та польського таборів, шанців (окопів) в районі греблі через річку Ікву та річечку Пилявку». А були сподівання, що, враховуючи велику кількість вояків українського війська (до 100 тис. осіб, «... переважно піхотинців, озброєних рушницями, більше ста гармат і велика кількість гаківниць, а сутички відбувалися в кількох місцях на великих територіях, то виглядає реальним, що саме тут буде знайдено величезну кількість куль та картечі. Місця ж розташування таборів, особливо основного козацького, мають бути окреслені ровами та знахідками багатьох побутових предметів – залишками погрому польського табору».

По-третє, автор стверджує наступне: «На сьогоднішній день нез'ясованим залишається той факт, про які саме Пилявці говориться в діаріушах та реляціях польських учасників битви. Ніхто не звернув увагу і на те, що в діаріушах польських учасників подій згадується «замочок», «курятник» – власність пана Анжея Черненського (шляхтича Черменського), а не домініканців. Яким саме селом на той час володів Черменський, поки що встановити не вдалося». При цьому засвідчив, що «вивчивши всю існуючу доступну літературу (посилання саме на яку не зроблене – авт.), можна припустити наступне розташування населених пунктів із назвою Пилявці у XVII ст., котрі були на відстані за три милі від «Констентинова»:

1. Старі Пилявці (Pilawce stare) – сучасне село Пилявка;
2. Нижні Пилявці (Pilawce niżni nad rz. Ikaw) – сучасне село Олексіївна (помилка, слід читати Олексіївка – авт.);
3. Середні Пилявці (Pilawce srednie) – залишки поселення XVI – першої половини XVII ст. під с. Вишневе.

Сучасне село Пилявка в той час було містечком, мало укріплення та замок, воно знаходилося поблизу старої дороги

із Меджибожа до Старокостянтинова. Село домінує над усією територією, його церкву видно за десяток кілометрів, саме тут Сіцінський описує залишки замчища». І робить висновок: «Питання локалізації Пилявець середини XVII ст. залишається відкритим (виділено нами – авт.)».

По-четверте, наголошує, «Цікавим є і той факт, що учасники тих подій лише раз згадують річку Ікавку, через яку встигла частина табору перебраться під час маршу під Пилявці (йдеться про польський – авт.), а річку Пилявку як таку, що протікає між ворогуючими сторонами, згадує в своєму листі лише воєвода брацлавський Адам Кисіль. Чи називали сучасну річку Ікву тоді Пилявкою, чи то була інша, річка, на якій знаходилась гребля і за яку велись бої – це ще один напрямок досліджень, який допоможе знайти поле бою (виділено нами – авт.)»³⁸.

Тепер розглянемо в якій мірі інформація тогочасних джерел підтверджує чи спростовує сформульовані судження дослідника. Всі учасники і сучасники битви називають поселення, під яким вона відбулася, Пилявцями, а коли вдавалися до визначення його статусу, то йменували лише містечком і жодного разу – селом. Наведемо кілька прикладів. Так, 17 вересня чеховський каштелян повідомляв коронному підскарбю, що Б. Хмельницький «... зупинився під Пилявцями між болотами ...»³⁹. Шляхтич А. Жолкевській 19 вересня у листі до Коріцького стверджував, що в суботу (19 вересня) «... певне рушимо до Пилявців»...⁴⁰. Цього ж дня анонім сповіщав, що «... завтра думаємо наступати на ворога, котрий під Пилявцями підготувався до нашого прибуття ...»⁴¹. У цей же час чашник черський Пенцлавський констатував, що козацький гетьман «тільки у півтора милі (10-11 км – авт.) від нас лежить на пилявецьких полях ...»⁴². У «новині» з польського табору від 20 вересня читаємо: «... Хмельницький своїм табором стоїть під містечком Пилявцями, що у трьох милях (бл. 21 км – авт.) від Костянтинова ...»⁴³. Анонімний автор «Пилявецького щоденника» зазначав, що «... ми йдемо під Пилявці в день святого Матвія»⁴⁴. Підкоморій львівський В. М'яковський у листі до белзкого воєводи К. Конєцпольского наголошував, що «... Хмельницький закрився було у Пилявцях ...»⁴⁵. Анонімний автор (можливо Є. Ярмолинський), котрий взяв участь у битві, підкреслював:

«А ляхи ще йдуть під Пилявці, до господаря
Пилявецького замку, а тоді – й самого містечка,
Бо Хміль поставив там свій бунчук (?) і свій табір»⁴⁶.

Сучасник подій, воїн і поет, відомий тогочасний польський історик С. Твардовський у праці «Війна домова ...» подав вельми цінну інформацію такого змісту: коли вирушили з-під Човганського Каменя від Червінського першою надійшла звістка, «Що Хмельницький потугою всією вже підійшов під його Пилявці»⁴⁷ (справжнє прізвище Чермінський; М. Крикун встановив, що згідно подимного реєстру 1629 р., воно налічувало 144 дими і ним володіли брати Станіслав і Ян Чермінські⁴⁸).

Джерела фіксують існування у містечку замку, обраного гетьманом своєю ставкою. Знову ж таки наведемо кілька їхніх даних. Зокрема, згадуваний чашник черський стверджував, що Б. Хмельницький у пилявецькому «замку тріумфує начебто уже з виграної битви»⁴⁹. У «Відомостях з обозу» від 18 вересня знаходимо інформацію, що він «перебуває у замочку в Пилявцях, військо ж – по полях пилявецьких ...»⁵⁰. За даними В. М'яковського, гетьман засів «у поганому маленькому замку п. Андрія Черненського ...»⁵¹. Інформація такого ж змісту є й у «Новинах» «з обозу генерального» від 20 вересня: Хмельницький знаходиться під Пилявцями, де «є оборонний замочок» і перебуває у ньому⁵². Шляхтич Вільгоставський 23 вересня повідомив В. М'яковському про присутність гетьмана зі старшиною «... у тамтешньому пилявецькому замку»⁵³. А 2 жовтня вже цей адресат дав знати К. Конєцпольському, що гетьман перебуває у «... поганенькому замку, отаборившись ...»⁵⁴.

Прикметною ознакою саме цих, а не інших Пилявців, було їх розташування на правому березі р. Ікви (Пилявки), неподалік від переправи через неї. І маємо про це не тільки одну згадку. 18 вересня регіментар польського війська М. Острог проінформував коронного підканцлера, що «... ворог переправився через ріку, що називається Ікавою ...»⁵⁵. В іншій копії цього листа знаходимо наступне речення: «... ворог переправився через річку Ікаву і там при доброму фортелі (хитрощах? – авт.) став ...»⁵⁶. А. Кисіль, описуючи 29 вересня у листі до примаса Польщі битву, звертав його увагу на те, що «... на річці Пилявці тричі брали і втрачали одну греблю ...»⁵⁷. Маємо інформацію, що, залишивши 17 вересня Старокостянтинів, польський табір, рухаючись до Пилявць, переправлявся через р. Ікавку (на лівий берег – авт.)⁵⁸, яка нижче за течією протікала повз Пилявці. Анонімний автор «Щоденника помилок їх мм. пп. регіментарів під Пилявцями» зауважував наступне: «Коли ми у понеділок прибули під Пилявці, ми захотіли захопити одну з переправ ...»⁵⁹. Головнокомандуючий польського війська В.-Д. Заславський теж засвідчував у своїй «реляції»

факт боротьби за неї під Пилявцями⁶⁰. Ротмістр Заборовській у листі до невідомого ґрунтовно описав бій за греблю 21 вересня, у котрій особисто брав участь⁶¹. У «Пилявецькому діаріуші» аноніма знаходимо інформацію про її захоплення поляками⁶². 25 вересня львівський райця С. Кушевич у листі до невідомого адресата зазначав, що українські підрозділи у ніч на 15 вересня залишили Старокостянтинів і подалися до Б. Хмельницького, «... який стояв табором над річкою Викавою (Ікавою – авт.) ...»⁶³. Автор «Спогадів про війни козацькі за Хмельницького» констатував: гетьман «... з усім військом розташувався обозом біля річки Пилявки на рівнині ...»⁶⁴. С. Твардовський стверджував, що «замок там був мурований, Пилявцями від річки Пилявки названим»⁶⁵. У розпорядженні науковців є кілька джерел, що характеризують саму річку. Так, згадуваний вище автор відзначав вузькість («щупаість») і повільність її течії та заболоченість⁶⁶. Подібну оцінку давав Ікві й В. Коховський: «невелика річка, але болотиста і з багновищами у дощову осінь»⁶⁷.

Тепер в'яснимо: чи мав рацію О. Погорілець, стверджуючи, що саме «сучасне село Пилявка в той час було містечком, мало укріплення та замок ...»⁶⁸. Адже добре відомо, що найкращий знавець історії поселень Подільського воєводства XVI–XVII ст. М. Крикун, на основі вивчення актових книг, подав істотно відмінну локалізацію поселень «Пилявці» й еволюцію їх назв. Аргументовано довів, що **містечко Пилявці** середини XVII ст. у джерелах трактується містечком із кінця XVI ст. і до кінця XVIII ст. (за винятком 1678 р.) (у цьому статусі перебувало в XIX і початку XX ст., а в 1913 р. владні структури поділили його на два поселення: лівобережна частина зберегла назву «**Пилява**», а правобережна – тобто, де існувало власне містечко Пилявці, перейменовується в **Олексіївку** – авт.). **Пилявці Середні (Нижні)** (сучасне с. Пилявка) **жодного разу у документах** XVI–XVIII ст. не йменувалося **містечком**. Щодо **Пилявців Старих**, то упродовж XVI–XVII ст. лише у 1678 і 1681 р. документи трактують їх містечком, а всі інші – селом. З кінця XVIII ст. згадок про них не виявлено⁶⁹.

Важливим додатком до сказаного слугує цінна інформація «З топографічного і камерального опису м. Літина та сіл Літинського повіту» початку XIX ст., віднайденого В. Дячком. У ньому читаємо, що село Пилявка «Розташоване частково по пагорбах, частково по крутих косогорах, а частково на пологих берегах безіменного струмка (маленької річечки Пилявки, що через 5-6 км впадала до Ікви – авт.) ... Це поселення оточується з 3-х сторін дрібним лісом, а з четвертої орним по-

лем (виділено нами – авт.)». А власне «Містечко Пилявка ... розташоване на обох сторонах річки Ікви (виділено нами – авт.), частково на низьких берегах цієї річки, частково на крутих і частково на пологих косогорах. Оточується з трьох сторін орними полями, а з четвертої, високою кам'яною горою ... До самого виїзду (можливо, в'їзду – авт.) у це містечко за стрімкістю пагорбів його не видно, в цьому містечку є кам'яний панський дім, обнесений крутою кам'яною стіною і називається за місцевим звичаєм замком (виділено нами – авт.)»⁷⁰.

Отже, версія О. Погорільця про ототожнення сучасного села Пилявка й містечка Пилявці середини XVII – початку XX ст. цілком безпідставна. Адже, як зазначила ще у 1997 р. А. Виногородська, по-перше, с. Пилявка «знаходиться занадто далеко від р. Ікви, по-друге, місцевість навколо села не відповідає історичним описам місця битви»⁷¹. Й додамо від себе – ніколи не мала замку, а в джерелах не маркувалася містечком. А відтак не існує жодного аргументу, аби поставити під сумнів місце локалізації битви – вона відбулася біля містечка *Пилявці на обох берегах р. Ікви*.

Значно складнішим залишається з'ясування проблеми локалізації українського і польського таборів. Зробимо спробу окреслити їх лише в основних контурах (через брак українських джерел), використовуючи інформацію писемних джерел (опублікованих й архівних) та археологічних матеріалів, віднайдених А. Виногородською. Почнемо з українського. Зайнявши Пилявці, Б. Хмельницький взявся за одночасне розв'язання кількох, як на його погляд, важливих завдань для реалізації стратегічного плану. По-перше, розіслав розпорядження полковникам, котрі діяли на Волині й Поділлі, негайно збиратися до його табору; по-друге, наказав полковнику Д. Нечаю, що контролював район Красилова – Россолівців – Старокостянтинова, не вступати в бої з наступаючими польськими підрозділами, а відступати, спонукаючи регіментарів до активних дій, а відтак і походу до Пилявців; по-третє, вивчаючи місцевість, обмірковував оптимальний варіант розташування війська, чисельність якого до кінця другої декади вересня зросла до 100-110 тис. осіб⁷².

Немає таємниць, що гетьман залишав для противника місцевість, яка простягалася від плотини (греблі) через Ікву й далі вгору проти течії на 6-8 км. Її рельєф формували узгір'я і горби, долини, балки, яри й улоговини, часто порослі чагарниками й деревами, внизу яких нерідко струменіла вода, що стікала до річки. Остання розливалася тут широкими, мілкими і дуже багнистими ставами, які перетворювали береги у трясовину. Тому важко було знайти через неї брід для перекидання

регіментарями полків чи корогв на правий берег. Постає питання: чому Б. Хмельницький відмовився облаштувати табір тут же – біля греблі і нижче неї, де місцевість була помітно рівніша і сухіша? Як на наш погляд, по-перше, вважав вкрай небезпечним дозволити полякам зайняти вищий правий беріг, включаючи замок і височину «Бутову». Адже у такому випадку вони, блокуючи український обоз, отримували б можливість обстрілювати його з 80-100 гармат⁷³, й, по-друге, відрізали б від прибуття до нього татар, розбивши їх при наближенні.

В силу чого бл. 7-9 вересня переправляє основні сили армії через греблю на правий берег, залишивши на лівому 20-30 тисяч з'єднання під проводом М. Кривоноса. Обравши замок резиденцією, розпорядився облаштувати табір й зміцнити традиційними козацькими укріпленнями. Сучасники маркували його «поганим», «маленьким», «поганеньким», а інколи й зневажливо «курником»⁷⁴. Справді був маленьким (як встановив Ю. Сіцінський, розміром всього 50x50 м, займаючи площу 0,25 га⁷⁵) і збудований на місці «великого замчища» XIII-XIV ст. площею 140x140 м у його північно-західній частині⁷⁶. Вважаємо слушним навести виїмку з першого (відомого дослідникам) опису замку, зробленого 5 березня 1870 р. у рапорті Літинського поліцейного управління Подільському губернському правлінню, бо він дозволяє скласти повніше уявлення про нього, зокрема внести уточнення у план, запропонований Ю. Сіцінським. «Замок цей перебуває на березі, за течією річки Ікви біля ставу на високому місці, – зазначав автор – народний переказ і сліди, що залишилися, доводять, що він був оточений глибоким ровом, який при обороні наповнювався водою. До цього часу від Заходу зберігся рів до 5 сажнів (2,13 м. – авт.) глибиною і шириною. Займає простір з оборонними стінами зі Сходу – 13, від Заходу – 26, з Півночі – 20 і з Півдня – 20 сажнів; зі західного боку на обох кутах збереглися чотирьохповерхові башти, в яких на кожному поверсі по одній кімнаті з коридорчиком, а від однієї до іншої башти – житлові кімнати з коридорчиками... З північної сторони стоїть ціла кам'яна, у три сажні висотою, мало зіпсована стіна з отворами, вочевидь були зроблені для стрільби. З південної сторони стоїть така ж стіна зруйнована на третину, а зі Сходу стіна й бувші, як пояснює Черемис (старожил Пляяви – авт.), по кутах башти зруйнувалися ...⁷⁷. Як випливає з його змісту, замок не був квадратним, а становив собою чотирикутник з розмірами сторін: західна – 53,48 м, північна – 42,6 м, східна – 27,69 м й південна 42,6 м й оточувався ровом глибиною й шириною у 10,65 м; висота кам'яних стін сягала 6,39 м.

Проведені А. Виногородською дослідження замку підтвердили існування з північно-західної сторони замку глибокого рову й засвідчили протікання по його дну річечки, що на тепер пересохла. Доведена слушність міркувань Ю. Сіцінського та В. Гульдмана, що «... з боку подвір'я у проїзді ще були помітні ходи в засипані підвали будинку, а на подвір'ї зберігся хід з кам'янистими сходами в підземелля. Ці ходи вели до річки і в поле ... проїзд, як і ходи у підвальні приміщення, мав кам'яне склепіння»⁷⁸. Ще один вельми значущий аспект дослідження авторки. У свій час Ю. Сіцінський спостеріг наступне: «Пилявський замок містився на правому південному боці річки Ікави або Ікви, що розливається тут наче довгим ставом і ділить поселення на дві частини (виділено нами – авт.)». Тут же на зробленому плані показує його причину: неподалік від замку (нижче за течією) фіксує греблю, яка й перетворила Ікву на «довгий став», після якої вона увійшла у своє звичне вузьке русло. Показова у цьому плані світлина замку зі сходу, «з греблі» (виділено нами – авт.) зроблена 1900 р.⁷⁹. Так ось А. Виногородська не тільки стверджує, що «біля місця, де стояв Пилявський замок, знаходиться ще одна гребля, яка разом з попередньою створюють Пилявський став, води якого підходять під саме замчище». Їй робить припущення: «Ймовірно, ця гребля існувала і в ті часи»⁸⁰, значимість якого важко переоцінити.

Нами не випадково стільки уваги приділено висвітленню замку та його розташування. Дарма науковці зводять все лише до нього, як важливого спостережливого пункту, з якого добре проглядалися навколишні терени по обох берегах Ікви, а відтак відкривалася перспектива з висоти башт проглядати перебіг битви. Але існували й інші не менш вагомі фактори, що визначили в очах Б. Хмельницького його стратегічну цінність. Адже саме біля стін замку пролягав шлях від Старокостянтинова до Меджибожа, з боку якого очікував прибуття бл. 5-6 тис. добруджських татар, котрих очолювали рідний брат знаменитого Кантеміра Антемір-мурза та Аджамет-мурза. Вони рухались звичним для себе Кучманським шляхом й у районі Бара мали звернути з нього і попрямувати до Меджибожа, а звідтіля – до українського табору⁸¹.

Й, нарешті, чи не найголовніше! Науковці, вивчаючи перебіг битви, всю увагу звертали на висвітлення боїв 21 вересня за греблю та 23 вересня на лівому березі – північніше табору М. Кривоноса. При цьому не шукали відповіді на логічне питання: а яким чином на ранок 23 вересня у ньому з'явилися надіслані Б. Хмельницьким щонайменше половина татар й 20 тис. українців, які спільно з вояками наказного

гетьмана спромоглися не лише стримати удар польського війська, але й змусити його відступити? І.С. Стороженко стверджував, що ранком цього ж дня татари мали «...при підтримці козацької піхоти форсувати Ікву через брід вище греблі і атакувати центр та правий фланг ворога»⁸². Цю версію підтримав І. Гаврилюк⁸³, не задумуючись над тим, як взагалі можна було здійснити таку операцію? Адже 30 польських короїв ще 21 вересня, переправившись у 7-8 км північніше греблі, завдали поразки українським сотням, котрі залишили її і відступили до табору. З цього часу під контролем поляків (для посилення оборони захопленої переправи В.-Д. Заславським було розташовано на ній 1200 піхотинців з кількома гармати, а з її правобережного боку – 2 полки кінноти) перебувала вся правобережна місцевість, що прилягала до греблі і північніше неї на декілька кілометрів, а сам польський обоз перемістився на відстань 2-3 км від українського табору («на добрий постріл з гармати»)⁸⁴. У свій час В. Смолій та В. Степанков висловили гіпотетичне міркування, що окрім цієї греблі існували й інші, що дозволяло українському командуванню «... підтримувати зв'язки з Кривоносом та перекидати свої підрозділи на лівий берег Ікви»⁸⁵. У зв'язку з чим фіксація згаданими вище науковцями факту наявності Пилявецького ставу й греблі за нею, які могли існувати і в час битви, значно прояснює проблему місця переправи татар й українців до табору М. Кривоноса. З одним правда уточненням: кілька десятків тисяч вояків не могли встигнути переправитися до ранку через вузьку греблю навіть за умови, якби не розбили її дощенту своїми ногами та кінськими копитами вершників, тому неминуче поряд неї чи уздовж десь 1 км вниз мав бути ще *брід через Ікву*.

Саме його наявність, завчасно виявлена службою обозного (можливо, І. Чорноти), й вчинила визначальний вплив на формування Б. Хмельницьким концепту розбудови табору. Адже виявилось, що майже ідеальна місцевість, обрана для ведення боїв від оборони, мала істотну ваду, що таїла небезпеку вразливості для його тильної сторони. І він відразу ж збагнув, що не зміцнивши її, військо, розташоване у ньому, піддавалося б смертельній небезпеці потужного удару поляків саме тут, а не з боку фронту. Розпочавши бої біля переправи, і прикувавши до них увагу гетьмана, не так важко було б їхній кінноті обійти українські позиції лівобережного табору й раптово атакувати. Аби уникнути подібного сценарію розвитку подій, Б. Хмельницький відповідним чином розмістив табори. На правому боці річки основним осередком обрав, на що чи не першим звернув увагу Ю. Тисс-Крохмалюк, «горбкувату око-

лицю» Пилявець⁸⁶. Л. Виногородська встановила, що це була височина «Бутова», де за місцевою легендою й перебував табір Б. Хмельницького. Вона домінувала над місцевістю правого і лівого берегів Ікви, знаходилася від замку у південно-західному напрямку на відстані 1,5–1,8 км й відокремлювалася від нього «глибокою балкою», а з протилежного боку – «широкою долиною «Богданівка». Від греблі височина була віддалена, за її даними (у різних роботах авторки вони різняться), на 1-2 км.⁸⁷ Як видно зі запропонованої дослідницею схеми розташування українського і польського військ, вона обмежила український табір лише територією височини, не включаючи до нього горбистої місцевості, що прилягала до неї з півночі, замку й дороги до Меджибожа.⁸⁸ І. Стороженко дотримується такої ж моделі розбудови табору, щоправда, маркуючи її не «Бутовою», а «висотою 346». На його переконання, «... кожна сторона чотирикутного табору мала довжину не менше кілометра»⁸⁹.

На наш погляд, конфігурація правобережного табору виглядала істотно іншою – становила собою не чотирикутник, а трикутник, вершина якого сягала перетину крайньої межі південної частини височини «Бутової» й долини «Богданівка». Зробимо спробу в дуже загальних рисах окреслити його контури й розміри (виключно орієнтовного характеру) на основі сучасного плану місцевості битви, розробленого Л. Виногородською⁹⁰. Ще раз наголошуємо, що вони дуже умовні і вимагають подальшого уточнення. Зрозуміло, що до нього не входило містечко, яке вочевидь, розташовувалося уздовж берега Ікви від замку в напрямку вгору за течією до переправи на відстані бл. 1,5 км. Основою трикутника слугувала оборонна лінія табору, що простягалася, ймовірно всього, починаючи від умовної точки на пагорбі (нагадаємо, розташованого північніше «Бутової») на віддалі бл. 1 км від переправи, й далі вздовж околиці містечка, включаючи замок, дорогу до Меджибожа, греблю й брід – довжиною бл. 3,5 км. Його ліва сторона прямувала від броду в південно-західному напрямі, до вершини трикутника, розташованої у південно-західній точці «Бутової» (бл. 3 км). Права – тягнулася бл. 2 км від останньої й далі на північний захід західною стороною «Бутової», що межувала з долиною «Богданівка», й частково через верхню частину пагорба, розташованого північніше «Бутової», до уже згадуваної названої умовної точки цього ж пагорбу. Отже, розміри табору складали бл. 3,5x3x2 км. Принагідно зазначимо, що відмовилися від спокуси включити до нього виявлені Літинським поліцейським правлінням (березень 1870 р.), залишки земляних укріплень на правому боці Ікви в 3 км за її течією від зам-

ку, а на лівому боці – в 4 км, бо їхня конструкція не відповідає тогочасному козацькому військовому мистецтву (вочевидь були збудовані XV–XVI ст. для оборони від татар)⁹¹.

Інформація джерел про лівобережний табір М. Кривоноса надзвичайно скупа. Вона стверджує тільки про його дислокацію навпроти замку. Так, маємо наступне свідчення В.-Д. Заславського: 23 вересня йому повідомили, «що орда й піхота з табору козацького в поле висипаються *на обох сторонах: як за переправою від табору Хмельницького, так і тут, з цієї сторони, від табору Кривоноса* (виділено нами – авт.) вивели військо в поле»⁹². С. Твардовський, описуючи розташування українського війська у таборах, підкреслював, що «не подібно до наших, Хмельницький, маючи пильних шпигунів, опанував обидва береги річки. Той – там з того боку – взяв собі, а інший, тут, від нашого боку, *відразу ж навпроти замку на рівнині дав Кривоносу, нашим же залишив самі пагорби і долини* (виділено нами – авт.)»⁹³. Учасник битви 23 вересня Подостажа (?) також констатував, що цього дня козаки і татари «дали битву на двох полях (виділено нами – авт.), як збоку нашого табору, так і за переправою»⁹⁴.

Важко збагнути, чому науковці обійшли мовчанкою питання виявлення причин його локалізації навпроти замку, розташованого, нагадаємо, бл. 2,5 км нижче за течією Ікви від переправи? Чому не біля останньої, аби захистити її, чи навіть вище, не допускаючи до неї противника й водночас мати змогу постійно отримувати допомогу, дякуючи їй, з лівого берега від гетьмана? Так як джерел, спроможних пролити хоча б децицію світла на відповідь на це запитання не вдалося виявити, дозволимо собі висловити наступне припущення. По-перше, Б. Хмельницький, як з'ясовано в історіографії, намагався будь-що уникнути лобового зіткнення з ворогом, тому вирішив пожертвувати переправою, приковуючи до її захоплення увагу польського командування, що дозволяло б виграти час до прибуття татар, котрі поспішали до нього. По-друге, його дислокація «навпроти замку» запобігала появі тут польських підрозділів й артилерії й унеможливувала захоплення ними греблі через річку, що знаходилася поряд зі замком, та броду, що існував, як здогадуємося, не нижче 1 км від нього. В силу цього табір мав форму прямокутника, який простягався з півночі на південь вздовж лівого берега річки, починаючи десь з 1 км вище замку й до 1 км нижче нього. Себто його довжина сягала бл. 2 км; а ширина, враховуючи чисельність вояків, бл. 1 км. Чимала його частина вкривалася заростями «березняку»⁹⁵.

Відзначимо добре укріплення обох таборів й високу дисципліну вояків, котрі знаходилися у них. Про це маємо інформацію кількох польських учасників і сучасників даної події. Першим з них у хронологічному ряду є визнання сокальського старости від 13 вересня: «Так ворог все своє військо в окопі закрав, що до цього часу не могли дістати з цього війська реєстровика, окрім хлопства і бунтівників та однієї особи з Канівського полку ...»⁹⁶. 20 вересня з польського обозу повідомляли, що Б. Хмельницький перебуває у замочку, «укріпив його, маючи сто гармат і все необхідне, військо не має сто і кількадесят тисяч»⁹⁷. А. М'яковський звертав увагу у листі до бельзького воєводи на використанні ним возів для укріплення обозу⁹⁸. Точнішу інформацію знаходимо у «Реляції Д. Заславського»: неприятель «стояв у хорошу місці і табір свій зміцнив як окопом, так і возами, розмістивши їх у шість рядів»⁹⁹.

Не варто недооцінювати й значимість в організації оборони таборів створення польових укріплень на теренах, які прилягали до них, слушно названих Ю. Тисс-Крохмалюком «бойовим передпіллям»¹⁰⁰. Зокрема В. Коховський зазначав, що «козаки перекопали греблю, водою залили сіножаті» й «мали мистецтво копати ями й рови, щоб, вдаючи втечу, заманити переслідувача і тоді шкодити тому ворогу». Також розташовували «В густих хащах самопальників, які ховалися в гущавині» тощо¹⁰¹. За свідченнями згаданого раніше Заборовського, котрий брав участь у бою за греблю 21 вересня на правому боці Ікви, козаки мали перед нею викопані шанці й «гармати над самою переправою»¹⁰².

Незважаючи на порівняно значну кількість джерел польського походження про Пилявецьку кампанію, їх явно не вистачає для ґрунтового дослідження локалізації місця розташування табору жовнірів. В силу чого їхній аналіз дозволив окреслити його лише вельми приблизно. Формальним початком відліку наступу польської армії проти українського війська вважаємо 11 вересня, коли відбулося возз'єднання підрозділів І. Вишневецького з полками, призначеного головнокомандуючим, В.-Д. Заславського в околиці Човганського Каменя й військова нарада ухвалила: «вирушати проти ворогів і, не відкладаючи, дати йому битву»¹⁰³. Через день вона попрямувала до Староколястинова. Зупинившись на нічліг на Корчівському полі, 14 вересня О. Конєцпольський на чолі 5 тис. жовнірів вирушив до Россолівецької переправи через болотисту ікопоть, аби не допустити її захоплення Б. Хмельницьким, бо у такому випадку перекрився б єдиний шлях до міста. Проте вона виявилася вільною. Зайнявши її, корон-

ний хорунжий зробив спробу оволодіти Старокостянтинівим. Наштовхнувшись на спротив, уночі відступив до табору. Зранку 15 вересня реґіментарі довідалися про залишення козаками міста. В.-Д. Заславський розпорядився негайно захопити його. За його словами, «Господь Бог, дякуючи винятковому щастю, передав нам до рук Константинів, внаслідок того, що козаки в ночі його залишили»¹⁰⁴. Не приховував радості й М. Остророг тим, що «Пан Бог всемогутній напустив в очі ворогу такого страху, що в ночі з такої міцної фортеці втекли, залишивши нам вільними всі переправи і місто при цьому, біля якого напевне були б забавки, втративши багато крові і часу, коли б неприятель хотів оборонятися»¹⁰⁵.

16 вересня, переправившись через Случ, військо зупинилося табором неподалік міста. Цього ж чи наступного дня В.-Д. Заславський зібрав військову раду з комісарами й деякими полковниками для обговорення й затвердження стратегічного плану проведення майбутньої битви. Значення її ухвали важко переоцінити, бо від обраної тактики дій у значній мірі залежала власне доля кампанії кожної з обох сторін. Напередодні неї, вочевидь, разом з досвідченим офіцером (полковником), обозним Великого князівства Литовського, очільником королівської гвардії С. Осінським він оглянув навколишню місцевість. Той висловив пораду «розташувати табір між річкою Случ і болотами, маючи Костянтинів в тилу». Прислухавшись до неї, головнокомандуючий запропонував зупинитися тут, «уфортифікувати обоз», «який з двох сторін сама природа непогано зміцнювала болотами, що підступали», й очікувати на противника, бо «ми уже були попереджені щодо наближення орди». Цей план підтримали А. Кисіль, коронний мечник, краківський староста й ін.¹⁰⁶. Як згодом зазначав брацлавський воєвода, «... ми хотіли, зважаючи на ворожу потугу і хитрощі його, та побоюючись орди, за краще на свої фортелі наводити неприятеля, ніж на нього нападати»¹⁰⁷.

Проте більшість присутніх (київський воєвода Я. Тишкевич, берестейський воєвода Я.Ш. Щавінський, староста лележинський Радзівєвський та ін.) «... вперто наполягали, щоб обов'язково вирушати до табору Хмельницького, – підкреслював В.-Д. Заславський, – бо з таким зволіканням, говорили, *ви не заженете противника за Дніпро* (виділено нами – авт.). Інші їх мм. говорили вони, що слід ворога випередити, допоки татарські підкріплення з ним не об'єдналися. А все рицарство обвинувачувало нас у якійсь боязні і погрожували бунтом, відходом, відмовою від несення служби, обранням нових гетьманів». Окрім цього на раді, з ініціативи очільника війська, А. Кисіль

зачитав пропонованого листа до Б. Хмельницького, в якому лунав заклик до нього схаменутися і «... допоки ще не розпочалися воєнні дії» засвідчити покірність й «дотримуватися термінів комісії». Його зміст викликав глибоке обурення з боку не тільки комісарів і полковників, але й від осіб «підліших (низького походження – авт.)». Вони почали кричати, вимагаючи, «аби по-швидше вирушати до ворога. А якщо тхір оволодів гетьманами нашими, то інших собі оберемо». Бо, мовляв, «комісія вже завершилася, слід зробити спробу (діяти) зброєю». Тому, за визнанням В.-Д. Заславського, «довелося поступитися більшості їх мм.» з огляду непослуху й рівного (з моїм) авторитету їхніх мм». Як повідомляв згодом краківському воєводі «... я такими голосами змушений був дозволити посунути обоз до ворога»¹⁰⁸.

Щоправда, анонімний автор «Щоденника помилок мм. пп. регіментарів під Пилявцями» подає іншу причину залишення військом околиць Старокостянтинова: «й.м.п. гетьман (В.-Д. Заславський – авт.) боявся, щоб цей маєток не був спустошений (був його власністю – авт.), бо навіть упродовж цих двох чи трьох днів, коли табір знаходився біля Костянтинова, постійно перебувала охорона біля усіх сіл, аби не можна було взяти найменшого снопа на корм для коней і кожного, хто що-небудь узяв, неминуче брали під варту і позбавляли свободи (виділено нами – авт.)»¹⁰⁹. Не сумніваємося в тому, що цей фактор відіграв немаловажну роль у прийнятті головнокомандуючим плану наступальних дій, але не вирішальну. На переконання окремих осіб, ухвала про наступ мала негативні наслідки. Так, А. Кисіль не сумнівався в тому, що вона стала «початком теперішнього занепаду, який настав»¹¹⁰. А на думку анонімного автора «Щоденника Пилявецької битви»: «Настала не мужність, а безумство і це змусило гетьмана рушити, а відповідно пришвидшило загибель Вітчизни»¹¹¹.

17 вересня польське військо розпочало просування до Пилявець і його авангард зупинився «у добрій півмилі за Костянтинівим (виділено нами – авт.; під нею, вочевидь, розумілася велика польська миля, що складала тоді 7,8 км)» – десь бл. 4 км. Наступного дня воно перебувало на місці, очікуючи завершення переправи возів, яких налічувалося щонайменше 50-60 тис. Нарешті 19 вересня, повільно рухаючись, зупинилося від українського табору в милі (7 км – авт.)¹¹², десь північніше сучасного села Деркачі. Саме ж військо було величезним (більшим за польсько-литовське у Хотинській кампанії 1621 р.), як підкреслював В. Мясковський, воно «зібралось дуже добре і в порядку, так що сміливо могло б поборотися вже з оттоманським цісарем ...»¹¹³.

В історіографії уже відзначалося, що його чисельність становила, за одними даними 30 тис., а за іншими – 40 тис. професійних вояків і шляхтичів¹¹⁴. Схиляємося до сприйняття інформації останніх і вважаємо, що із 40 тис. жовнірів «і у вогні, і в залізі» 30 тис. були кіннотники, а 10 тис. – піхотинці. У жодному разі не можна ігнорувати й численної кількості обозних слуг, кухарів, візників («люжною челяді»). З цього приводу С. Твардовський стверджував, що останніх «... при возах важких, незліченних (у наших тут обозах старожитним способом), яких втричі було більше (за вояків – авт.), а також мали мушкети і зброю ручну ...»¹¹⁵. Папський нунцій І. Торрес, добре обізнаний з внутрішньополітичним і військовим становищем Польщі середини XVII ст., 26 вересня 1648 р. повідомляв до Ватикану, що наших вояків «... лише 30 тисяч, не рахуючи одначе челяді (servitori), число якої в усякому випадку вдвічі більше і котра також зазвичай вся озброєна і разом зі своїми панами (виділено нами – авт.) бере участь у всіх військових операціях»¹¹⁶. Проаналізувавши різні джерела, польський історик Р. Сікора вивів своєрідну формулу визначення кількості «люжною челяді»: слід чисельність кіннотників помножити на 2¹¹⁷. Зробивши відповідний підрахунок, встановили, що в обозі налічувалося окрім 40 тис. жовнірів ще 60 тис. вояків, а всього військо нараховувало 100 тис. осіб. Встановлення цього факту дозволило нам адекватніше реконструювати розміри табору.

Зібрана 19 вересня рада ухвалила перенести розташування обозу поближче до противника, доручивши коронному підчашому М. Остророгу «вибрати місце для табору». Наступного дня той, обстеживши місцевість, віднайшов його. 21 вересня військо вирушило до нього. Відомо, що коли далеко не всі його підрозділи розташувалися там, Я. Тишкевич наступом на переправу започаткував Пилявецьку битву. І навіть упродовж дня формування табору тут ще не завершилося¹¹⁸. За свідченням учасника битви Подостажі, він знаходився «на добрий постріл з гармати (виділено нами – авт.)»¹¹⁹ від українського. У даному випадку важко збагнути, що він мав на увазі, повідомляючи аноніму про «добрий постріл». Якщо це був постріл з 6-тифунтової гармати, ядро пролітало до 2 км, якщо ж з 12-тифунтової – то до 2,8 км.¹²⁰ Отже, маємо підстави стверджувати, що він знаходився у 2-3-х км від позицій війська Б. Хмельницького. Тобто підтверджується припущення Л. Виноградської про його розташування в районі сучасного села Кантівки, хоча зроблене на помилковому тлумаченні довжини тогочасної польської милі (середньої): замість 7 км потракувала її сучасним розміром у 1,6 км.¹²¹ Додамо тільки незначне уточнення: дещо південніше від нього.

Всі без винятку джерела засвідчують, що обрана локація місця була для війська вкрай несприятливою до проведення наступальних операцій силами кінноти (саме на це й розраховував, як пам'ятаємо, Б. Хмельницький). Як нарікав С. Кушевич, воно виявилось не обстеженим «нашими» та «жоден з тих, хто наказав розбити табір» його «не знав»¹²². У «Щоденнику помилок їх мм. пп. регіментарів під Пилявцями» аноніма читаємо: «Підійшли з табором близько до противника. Не передбачено було належного місця, і табір до того ж безладно розташувався, що знаходився на шести горах і захищати його було неможливо»¹²³. Чому? Інформація інших джерел дозволяє відповісти на це запитання. По-перше, через рельєф місцевості. Як визнавав А. Кисіль, не знайшли належного «місця для обозу, тільки у («рукаш»? (можливо помилка, а йдеться про «р'ікі» – прискалки – авт.) і хащах обоз мусів ставати ...»¹²⁴. С. Кушевич наголошував: «Табір оточували різні долини, переправи, стави й подібне, що не давало можливості окопатись, сприяючи нападам досвідчених ворогів»¹²⁵. Подостажа висловлював подібне судження, вважаючи, що стали нерозважливо у поганому місці «... по пагорбах і поміж пагорбів, в якому не було можливості захиститися, якщо б наступало військо в кілька десятків тисяч [жовнірів]»¹²⁶. За даними С. Твардовського, «... вози безкінечні були розкидані по пагорбах і вертепах, до яких важко було доступитися»¹²⁷. В силу чого вже 22 вересня В.-Д. Заславський зробив наступний висновок: «... під табір визначено дуже погане місце», а відтак «вирішив перенести його в інше місце й окопатися»¹²⁸.

По-друге, панування в таборі хаосу, породженого амбіціями регіментарів, воєвод, каштелянів тощо, браку послуху полковників регіментарям, ротмістрів полковникам, жовнірів ротмістрам, що вкрай негативно позначалося на його оборондатності. За визнанням одного з анонімних авторів «реляцій» про Пилявецький погром, «... протягом кількох тижнів уповноважені Речі Посполитої нічого не робили в таборі, тільки сперечалися про свою першість»¹²⁹. С. Кушевич наступним чином охарактеризував їхні взаємини: «Троє регіментарів наказували кожен на свій розсуд, більше того, діяли наперекір один одному і з взаємними перебільшеннями, що, звичайно, буває при численних вождях, а зокрема, в наших польських сміливців ... Повітові хоруги не хотіли коритися наказам регіментарів, а кожен полк слухав свого полковника. Через невиконання наказів не було ні необхідної варті, ні путньої розвідки»¹³⁰. Навіть під час бою 23 вересня, «... кожен панок хотів бути гетьманом і не ставав там, де йому було наказано, а тіль-

ки там, де йому подобалося»¹³¹. Внаслідок чого «...затиснули Хмельницького не суцільними таборами, а де окопами, де сторожею, де гарматами, як якому полковнику забাগнулося»¹³². Врешті-решт маємо визнання самого головнокомандуючого: «Прокляте честолюбство ганебно підвело, бо кожен товариш (так називалися у польському війську жовніри шляхетського походження – авт.) хотів бути ротмістром, ротмістр – полковником, а полковник – гетьманом»¹³³.

Отже, складнощі рельєфу місцевості помножені на бездіяльність командування й стали головною причиною відсутності належних укріплень табору. Тому не без підстав ротмістр Заборовський докоряв командуванню за те, «що прийшовши так близько до ворога, ми не мали укріпленого табору, а це все занастало славу, а погані й безчесні регіментарі призвели до втечі і вважає загинелі всієї Речі Посполитої ...»¹³⁴. Автор «Щоденника помилок ...» теж вважав, що «... велика помилка полягала і в тому, що не звели хорошого валу, а лише [викопали] звичайні рови»¹³⁵. Саме враховуючи відсутність укріплень табору, В.-Д. Заславський змушений був спонукати військо у ніч з 21 на 22 вересня «стояти в шикі на обох берегах плотины», побоюючись атаки противника¹³⁶.

Місце табору мало, окрім названих, ще одну значну ваду, про яку традиційно не згадують (за винятком Ю. Тисс-Крохмалюка¹³⁷) – це гостра нестача питної води, яку можна було дістати лише у річці. Одним з перших учасників битви, хто звернув увагу на неї, був А. Кисіль, котрий засвідчив факт боротьби за воду: «... не знайшли місця потрібного під обоз ... і обоз мусів стати і відразу ж за воду йти боротися («... o wodęza łebchodzić»)¹³⁸. За цю інформацію І. Гаврилюк піддав його вбивчій критиці: «...(був то абсурд, бо коронні жовніри і без здобуття греблі мали доступ до води) ...»¹³⁹. Проте, В.-Д. Заславський у листі від 8 жовтня до краківського воеводи підтвердив твердження брацлавського воеводи: жовніри Я. Тишкевича подалися «... до непотрібної гребельки, яка нас відгороджувала від води (*wodu bronila*)» (виділено нами – авт.)¹⁴⁰. Як на перший погляд, то насправду ці зауваги польських очільників сприймаються якимось непорозумінням. Адже води у ставах і річці було чимало! Але якої? Йдеться про питну! Не забуваймо про наявність принаймні 100 тис. жовнів і десятків тисяч коней. Адже застоювана вода у заболочених ставах, мала, зрозуміло, неприємний запах і смак. Тим паче, як з'ясувала Л. Виногородська, саме у місці розташування табору знаходилися відомі ікавські болота (3–3,5 км від переправи вверх проти течії), в яких у ХХ ст. видобували торф»¹⁴¹. А

торфові води відзначаються коричневим кольором і високою окислюваністю, а відтак є малоприсадними / непридатними для вживання людьми й тваринами.

Відсутність належної джерельної інформації не дозволяє визначити розміри табору. Маємо дані тільки двох джерел. Так, С. Кушевич стверджував, що «... табір зайняв місце округністю у польську милю ...»¹⁴² (7 км). Швидше всього, якщо він розташовувався у формі прямокутника, то його сторони могли мати 2x1,5 км або 2,5x1 км. Враховуючи чисельність війська, кількість коней і возів, то вони виглядають замалими. Проте є й інша інформація, яку подає анонім: «*Наш обоз розтягнувся на добру милю ...* (виділено нами – авт.)»,¹⁴³ вочевидь, під нею мав на увазі велику польську милю (7,8 км). Але ж «округність» і «розтяжність» – це різні поняття. Чи могла остання (себто довжина) сягати 7–7,8 км? Думаємо, що так, враховуючи розташування не на рівнині, а на пагорбах, у заболочених долинах, хащах та ін. У такому випадку його ширина мала становити щонайменше 1,5–2 км. Отже розміри табору швидше були 7-7,8 x 1,5-2 км.

Висновки:

- українсько-польські переговори упродовж липня – початку вересня про укладення угоди майже не мали шансів на успішне завершення. Проти неї рішуче виступала переважна більшість польської політичної еліти, магнатів і шляхти, неформальним очільником яких був князь І. Вишневецький. Воно зробило ставку на придушення українського повстання «вогнем і мечем»;
- з українського боку безоглядним противником замирення була більшість нереєстрового козацтва й покозачене поспільство, котрі домагалися ліквідації польської влади аж «до Вісли». Їхнім очільником став наказний гетьман М. Кривоніс;
- Б. Хмельницький позитивно ставився до перемовин й не відкидав можливості укладення угоди за умови задоволення вимог Війська Запорозького й припинення утисків православному духовенству й населенню Русі, а також припинення репресій проти повсталого населення півдня Волині й півночі Поділля, й відсутності наступальних операцій з боку польських підрозділів;
- зважаючи на каральні акції І. Вишневецького й наближення ворожого війська до Човганського Каменя з одного боку, й настрої радикально налаштованих старшин і вояків з другого, водночас шукав місце для розташування військового табору. Знайшов його в околицях містечка Пилявці, роз-

ташованого на правому березі Ікви. Здійснений нами аналіз джерел повністю підтвердив істинність утвердженого в історіографії концепту локації місця битви й необґрунтованість спроби спростувати його;

- з метою реалізації стратегічного плану гетьмана українське військо розташувалося у 2-х таборах. Правобережний (в якому знаходилася переважна більшість вояків) становив собою трикутник (а не чотирикутник, як це подається в історіографії) розмірами 3,5х3х2 км, а не квадрат розміром 1х1 км. Він охоплював височину «Бутову», безіменне підвищення, розташоване північніше, замок, переправу і брід нижче нього тощо. Лівобережний, спрямований на захист доступу для основного табору, зокрема замку, греблі і броду, був прямокутним із розмірами 2х1 км;

- польський табір 19-20 – зранку 21 вересня перебував за 7 км. від українських позицій. До речі 21 вересня перемістився поближче до нього на відстань 2-3 км і розташувався у пересіченій місцевості (пагорби, балки, струмки, зарості та ін.), що перешкоджало ефективному використанню кінноти. Припускаємо, що становив собою прямокутник з розмірами бл. 7-7,8х1,5-2 км.

Примітки:

1. Виногородська Л.І. Археологічні дослідження у с. Пилява Хмельницької області Старосинявського району. *Пилявецька битва 1648 року в історії України*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. Стара Синява, 1995. С. 31-32; Її ж. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви). *Археологія. Публікації археологічних матеріалів. Нові відкриття і знахідки. Статті, рецензії, хроніка, пам'ять археології, дискусії. Археологія за рубежем. Охорона пам'яток археології*. 1997. № 1. С. 89-106; Її ж. Про локалізацію місця Пилявецької битви. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. Київ; Черкаси, 1995. С. 198-199.
2. Її ж. Історико-археологічні дослідження ... С. 89-106.
3. Погорілець О.Г. Археологічні розвідки місць битви під Пилявцями 1648 р. (2005-2008 рр.). *Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю Пилявецької битви* / під ред.: Вавринчука М.П. (голова) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008. С. 22-27; Його ж. До питання локаліза-

- ції населеного пункту Пилявці середини XVII ст. *Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 360-річчю ...* С. 102–106; Його ж. До проблеми пошуку місця битви під Пилявцями (11–13 вересня 1648 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. / [ред. кол.: Телегін Д.Я. (відп. ред.) та ін.]. Київ: ХІК, 2007. Вип. 16. С. 27–31; Його ж. Карти Гійома Левассера де Боплана середини XVII ст. як джерело дослідження подій битви під Пилявцями восени 1648 р. *Хмельницькі краєзнавчі студії*: Наук.-краєзн. зб. / [редкол. Баженов Л.В. (голова) та ін.]. Хмельницький, 2014. Вип. 1. С. 150–155; Його ж. Карти Гійома Левассера де Боплана середини XVII ст. як джерело дослідження подій Національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.). *Пилявецька битва. Зб. наук. ст. Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж»* / уклад. І. Западєнко. Житомир, 2020. С. 67–74; Його ж. Пилявці на картах Боплана середини XVII ст. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви* / [редкол.: Баженов Л.В. (голова) та ін.]. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. С. 75–79.
4. Gavryliuk I. *Niewygrana Wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648–1651*. Oświęcim: Napoleon V, 2019. S. 112–124, 368–370; Płowy D. *Od Konstantynowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku*. Zabrze – Tarnowskie Góry: Wydawnictwo inforteditions, 2012. S. 170–185.
 5. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. Кн. 1: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. С. 196–208.
 6. Gavryliuk I. *Op. cit.* S. 97–116; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. 3-є вид., допов. та перероб. Київ: Парламентське вид-во, 2020. С. 151–171; Стороженко І.С. Назв. пр. С. 190–196; Płowy D. *Op. cit.* S. 127–154; Serczyk W.A. *Napłonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny, 1648–1651*. Warszawa: Wydawnictwo «Książka i Wiedza», 1999. S. 106–134.
 7. Rawita-Gawroński F. *Sprawy i rzeczy ukraińskie do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*. Lwów, 1914. S. 113.
 8. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. С. 296.
 9. Drozdowski M. P. *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648–1659*. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2015. S. 87–98.

10. Мицик Ю. *Буремний 1648 рік* (добірка неопублікованих джерел). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (збірник статей)*. Київ: Генеза, 1998. С. 308.
11. Rudawski J.W. *Historia Polska*. Petersburg, 1855. Т. 1. S. 38.
12. Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. *Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв.* Днепропетровск: ДГУ, 1994. С. 51.
13. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* / упоряд. д. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Ю. Мицик. Київ, 2012. Т. 1: (1648–1649 рр.). С. 44.
14. Брехуненко В. *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст.* Київ: Темпора, 2014. С. 60–62; Костомаров Н.И. *Богдан Хмельницький*. Москва: Чарли, 1994. С. 212–218, 241, 250–256, 286, 294–295; Смолій В., Степанков В. Назв. пр. С. 122–132, 201–207; Томашівський С. *Межи Пилявцями і Замостем. Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1913. Т. VI. С. 1–13, 41, 65–66, 106–111; Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. 2-е вид., перероб. та розшир. Київ: Критика, 2005. С. 324; Serczyk W.A. *Op. cit.* S. 168.
15. *Документи Богдана Хмельницького, 1648–1657* / упоряд.: І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. С. 33–84; *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* / упоряд.: В. Брехуненко (відп. секр.), О. Заяць та ін. Київ, 2016. С. 347–367; Сас П.М. *Витоки українського націотворення*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 211–213.
16. *Документи Богдана Хмельницького ...* С. 39–53; Степанков В.С. *Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького)*. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2006. Вип. 6. С. 249–256.
17. *Документи Богдана Хмельницького ...* С. 35, 41, 43.
18. Петрів В. *Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років*. *Військо України*. 1993. № 7. С. 79–84; № 8. С. 99; Стороженко І.С. Назв. пр. С. 176–177, 192–199; Gavryliuk I. *Op. cit.* S. 97–98, 111–112.
19. Стороженко І.С. Назв. пр. С. 192–193; Gavryliuk I. *Op. cit.* S. 93, 97, 109–112; Płowy D. *Op. cit.* S. 163–166.
20. *Документи Богдана Хмельницького ...* С. 64–67; *Пам'ятники ...* Т. 1. С. 278–282; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 3. С. 59–60.
21. *Документи Богдана Хмельницького ...* С. 63.
22. Там само. С. 65.

23. Там само. С. 67.
24. Там само. С. 68.
25. Памятники ... Т. 1. С. 279–280, 283–285, 291–294; Грушевський М. Назв. пр. С. 61–65; Смолій В., Степанков В. Назв. пр. С. 160–161, 168–169; Serczyk W.A. Op. cit. S. 120–130.
26. Бібліотека музею Чорторийських (Краків). Спр. 142. Арк. 613: Бібліотека Національна (Варшава) (далі – БН). Відділ мікрофільмів (далі – ВМ). № 6713; Там само. Спр. 143. Арк. 518: БН. ВМ. № 6691; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 5. Спр. 225/11. Арк. 121зв. – 123; Архів ранньомодерної Української держави. Київ, 2019. Т. 3: Мартин Голінський. *Silva Regum: (1648–1665) /* упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. Ч. I: (1648–1649). С. 166; Памятники ... С. 279.
27. Архів національний у Кракові. Ф. 465. Спр. 41. Арк. 66; БМЧ. Спр. 143. Арк. 63–64; БН. ВМ. № 6691; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 26; Спр. 194. Арк. 17; Архив Юго-Западной России. Киев, 1914. Ч. 3. Т. VI. С. 27–28; Джерела ... Т. 1. С. 147.
28. Джерела ... Т. 1. С. 122, 124, 128, 138, 155; Памятники ... Т. 1. С. 295.
29. Грушевський М. Назв. пр. С. 49.
30. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / ред. кол.: П.П. Гудзенко и др. Киев: Из-во АН СССР, 1953. Т. 11: 1648–1651 годы. С. 129; Хмельницькая Летопись (1636–1650 г.). *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам /* под ред. О.И. Левицкого. Киев, 1878. С. 80.
31. Воссоединение... Т. 11. С. 129; Документи Богдана Хмельницького ... С. 66, 68, 664–665.
32. Джерела ... Т. 1. С. 145.
33. Так само. С. 138.
34. Воссоединение ... Т. II. С. 129.
35. Документы ... С. 113.
36. Погорілець О. Археологічні розвідки місць битви ... С. 26.
37. Так само.
38. Його ж. Археологічні розвідки ... С. 22–27; Його ж. До питання локалізації ... С. 102–106; Його ж. До проблеми пошуку ... С. 27–31; Його ж. Карти Гійома Левассера де Боплана середини XVII ст. як джерело дослідження подій битви під Пилявцями ... С. 150–155; Його ж. Карти Гійома Левассера де Боплана середини XVII ст. як джерело дослідження подій Національно-визвольної війни ... С. 67–74; Його ж. Пилявці на картах ... С. 75–79.
39. Документы ... С. 123.
40. Джерела ... С. 157.
41. Памятники ... Т. 1. С. 302.
42. Michałowski J. Op. cit. S. 195.
43. Джерела ... С. 159.

44. Так само. С. 169.
45. Michałowski J. Op. cit. S. 209.
46. Джерела ... С. 506.
47. Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwa, potym Szwedami, i z Węgry... Calissi, 1681. Cz. I. S. 27.
48. Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678–1679 років. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2015. С. 228.
49. Michałowski J. Op. cit. S. 195.
50. Ibidem. S. 198.
51. Документи ... С. 139.
52. Джерела ... С. 159.
53. Там само. С. 160.
54. Michałowski J. Op. cit. S. 209.
55. Ibidem. S. 197.
56. Памятники ... Т. 1. С. 302.
57. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
58. Документи ... С. 123.
59. Там же. С. 135.
60. Там же. С. 148.
61. Джерела ... С. 163.
62. Там само. С. 169.
63. Сварник І. Ів. «Листи зі Львова» та її автор. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 102.
64. Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego. Wrocław, 1840, S. 21.
65. Twardowski S. Op. cit. T. 1. S. 27.
66. Ibidem.
67. Kochowski W. Historya panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora. Poznan, 1840. T. 1. S. 11.
68. Погорілець О.Г. До питання локалізації ... С. 106.
69. Крикун М. Документи комісарського суду ... С. 129, 189, 228; Його ж. Подільське воєводство у XV – XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2011. С. 280–281.
70. Дячок В.В. Писемні джерела кінця XVIII – XIX ст. до встановлення місця Пилявецької битви. *Пилявецька битва 1648 року в історії України...* С. 74.
71. Виноградська А.І. Історико-археологічне дослідження ... С. 90.
72. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець ... С. 170–173.
73. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 570; Архів ранньомодерної Української держави ... С. 184; Воссоєдинение ... Т. II. С. 129; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець ... С. 169; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. Мюнхен: Видання Братство кол. воєнків I-ої Української Дивізії УНА, 1954. С. 91; Serczyk W.A.

- Narłonaŕej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny, 1648–1651, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza, 1999. S. 142.
74. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 570; Грушевський М. Назв. пр. С. 72.
75. Сіцинський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (історично-археологічні нариси). Київ, 1928. С. 87.
76. Виногородська Л. Історико-археологічне дослідження ... С. 95.
77. Дячок В.В. Назв. пр. С. 70–71.
78. Виногородська Л. Історико-археологічне дослідження ... С. 95–96.
79. Сіцинський Є. Назв. пр. С. 86, 88.
80. Виноградська Л. Історико-археологічне дослідження ... С. 93.
81. АННБ. ВР. ф. 5. Спр. 5769/III. Арк. 307; Джерела ... С. 170; Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець ... С. 176.
82. Стороженко І.С. Назв. пр. С. 203.
83. Gawryliuk I. Op. cit. S. 122.
84. Джерела ... С. 163; Документи ... С. 148; Степанков В.С., Степанков В.В. Пилявецька битва 1648 року: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам). *Проблеми дидактики історії*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 5. С. 67.
85. Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець ... С. 176.
86. Тисс-Крохмалюк Ю. Назв. пр. С. 94.
87. Виногородська Л.І. Археологічні дослідження ... С. 31; Її ж. Історико-археологічні дослідження ... С. 92; Її ж. Про локалізацію місця ... С. 198.
88. Її ж. Історико-археологічні дослідження ... С. 92.
89. Стороженко І.С. Назв. пр. С. 195.
90. Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження ... С. 92.
91. Дячок В.В. Назв. пр. С. 71–72.
92. Документи ... С. 149.
93. Twardowski S. Op. cit. S. 27–28.
94. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 127.
95. Джерела ... С. 169.
96. АННБ. ВР. ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 165 зв.
97. Джерела ... Т. I. С. 159.
98. Документи ... С. 139.
99. Там же. С. 149.
100. Тисс-Крохмалюк Ю. Назв. пр. С. 94.
101. Kochowski W. Op. cit. S. 11–12.
102. Джерела ... С. 162.
103. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 138; Michałowski J. Op. cit. S. 191.
104. Документи ... С. 147.
105. Michałowski J. Op. cit. S. 197.
106. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 176; Документи ... С. 147.

107. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
108. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 177; Документи ... С. 147.
109. Документи ... С. 134.
110. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
111. Джерела ... С. 169.
112. Там же. С. 115, 147.
113. Там же. С. 126.
114. Грушевський М. Назв. пр. С. 68; Gawryliuk I. Op. cit. S. 111.
115. Twardowski S. Op. cit. S. 26.
116. Донесения папского нунция Иоанна Торреса, архиеп. Адрианопольского, о событиях в Польши во время возстания Богдана Хмельницкого ... *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемой Киевской комиссией для разбора древних актов*. Киев, 1916. Вып. 2-й. С. 118.
117. Sikora R. Zapomnia na armia. *W kręgu Hadziacza A.D. 1658. Od Historii do Literatury* / Pod red. P. Borka. Kraków, 2008. S. 159.
118. Документи ... С. 147–148.
119. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 127.
120. Wimmer J. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. Wyd. drugie poszerzone. Oświęcim: Napoleon V, 2013. S. 313.
121. Виноградська Л.І. Історико-археологічні дослідження ... С. 90–93; Ї ж. Про локалізацію місця ... С. 199.
122. Кушевич С. Назв. пр. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 103.
123. Документи ... С. 135.
124. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
125. Кушевич С. Назв. пр. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 103.
126. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 127.
127. Twardowski S. Op. cit. S. 27.
128. Документи ... С. 148.
129. Там же. С. 119.
130. Кушевич С. Назв. пр. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 103.
131. Документи ... С. 120.
132. Там же. С. 139.
133. Там же. С. 150.
134. Джерела ... С. 163.
135. Документи ... С. 135.
136. Там же. С. 148.
137. Тисс-Крохмалюк Ю. Назв. пр. С. 101.
138. Michałowski J. Op. cit. S. 205.
139. Gawryliuk I. Op. cit. S. 121.
140. БМУ. ВР. Спр. 143. Арк. 177.
141. Виноградська Л. Археологічні дослідження ... С. 32; Ї ж. Історико-археологічні дослідження ... С. 93.
142. Кушевич С. Назв. пр. *Жовтень*. 1980. № 3. С. 103.
143. Архів ранньомодерної Української держави ... С. 184.

Valeriy Stepankov, Vitaliy Stepankov

BATTLE OF PYLIAVTSI IN 1648: THE FACTORS OF THE RESUMPTION OF HOSTILITIES AND, THE PROBLEMS OF ITS LOCALIZATION AND THE DISPOSAL OF CAMPS OF UKRAINIAN AND POLISH TROOPS

The articles consider three interrelated problems, the clarification of which allows not only studying out several controversial provisions in the created historiographical image of Battle of Pyliavtsi but also rejecting not argued by analysis of sources of judgment, and thus contribute to its transformation into a more adequate historical reality. In particular, the reasons for the resumption of hostilities were clarified, and the scientific insolvency of the concept aimed at questioning the established view of the location of the battle was proved. Adjustments were made to determine the reasons for the passivity of B. Khmelnytsky's military actions during August and the first half of September and choosing the area for the camp on the banks of Ikva River (Pyliavka) near the town of Pyliavtsi. The location of Ukrainian and Polish camps and their configuration had been clarified.

Key words: Battle of Pyliavtsi, localization, Pyliavtsi, Ikvariver, dike, camp, B. Khmelnytsky, river crossing site.

Отримано: 21.04.2021

УДК 94(477):323.39:327(470+571)“16”

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.140-151

Олександр Юга

(Кам'янець-Подільський)

**ПОЛІТИКА МОСКОВІЇ ЩОДО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ
В СЕРЕДИНІ XVII ст. В ОЦІНКАХ ПРЕДСТАВНИКІВ
ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

У статті з'ясована проблема сприйняття правлячою елітою Речі Посполитої сутності політики Московії щодо козацької України в середині XVII ст., аналізуються чинники, які впливали на сприйняття її оцінки урядовцями Польсько-Литовської держави задумів і цілей Москви щодо козацької України. Найбільша увага зосереджена на періоді після прийняття Б. Хмельницьким на початку 1654 р. царської протекції.

Ключові слова: Московія, козацька Україна, Б. Хмельницький, царська протекція, політична еліта, Річ Посполита, «українська проблема».

В польській історіографії можна зустріти твердження про те, що напередодні розгортання в 1648 р. національно-визвольної боротьби на підвладних Речі Посполитій українських теренах, польсько-російські відносини склалися значно успішніше, ніж будь-коли до цього. Пояснюється це тим, що, зазнавши невдачі в Смоленській війні 1632-1634 рр., у

Москві не бажали відновлення конфлікту з Варшавою, свідченням чого слугувала вимога царя, щоб його син Олексій заприсягся ніколи не розпочинати війни з Річчю Посполитою¹. Московія, відмовляючись на деякий час від планів повернення білоруських та українських земель, сконцентрувала свої сили на боротьбі з татарськими набігами на її терени, що співпало в часі з прагненнями польського короля Владислава IV створити коаліцію християнських держав проти Туреччини та Кримського ханства².

Ініціативу щодо зближення з Московською державою польський уряд проявив ще в 1635 р., коли король Владислав IV вирішив через свого посла з'ясувати в Москві позицію російських урядовців щодо можливого укладення між обома державами антитатарського союзу³. З російської ж сторони це питання було офіційно порушено на початку 1638 р., а в листопаді 1639 р. через спеціального посла цар попередив польський уряд про загрозу для Корони з боку Османської імперії⁴. Проте справа укладення польсько-російського військового союзу затягувалася – обидва уряди ще довгий час обмежувались дружнім обміном інформації щодо дій татарських військ і намірів Кримського ханства.

Треба відзначити, що до 1648 р. антитатарський союз з Річчю Посполитою був вигідний для Московії, оскільки не тільки посилював її в боротьбі з Кримським ханством, але й давав підстави сподіватися, що в майбутньому польський уряд не шукатиме союзника в особі татар⁵. Тобто, до 1648 р. Московія не лише відмовилася від думки про відновлення конфлікту з Річчю Посполитою за територіальні претензії, але й розпочала підтримувати з останньою союзницькі відносини, зокрема в справі антитатарської політики. Проте, це аж ніяк не означало, що між урядами обох держав не існувало жодних суперечностей, адже відомо, що навіть після обрання королем Яна Казимира цар Олексій Михайлович не відмовився від прагнень посісти ще й польський трон⁶. Проте, в контексті порушеної проблеми важливим є те, що в процесі тривалих перемовин річпосполитські урядовці мали можливість опосередковано дізнаватися і формувати власні оціночні судження про політику Московії з інших питань, зокрема наміри і задуми щодо козацької України.

Особливо інтерес до Москви в політичному середовищі Речі Посполитої зріс з розгортанням на українських землях у 1648 р. національно-визвольної боротьби. Це було зумовлено, на наш погляд, двома найголовнішими обставинами: по-перше, необхідністю переконатися, що Москва не скористається з ситуа-

ції та не підтримає Військо Запорозьке (особливо після смерті в травні короля Владислава IV, адже за подібних обставин у 1632 р. після смерті Сигізмунда III царський уряд розірвав перемир'я і оголосив Речі Посполитій війну), по-друге, наявністю в середовищі політичної еліти плану організації турецької війни як одного зі способів розв'язання української проблеми, до якого планувалося залучити і Московську державу.

Зазначимо, що упродовж 1648–1653 рр. Московія займала позицію стороннього, але дуже пильного спостерігача подій національно-визвольної боротьби українців. І хоча, як зауважують окремі дослідники, Смоленська війна остаточно засвідчила неспроможність Москви подолати Річ Посполиту військово, і вона після того не була готова до відкритих змагань за «руські» землі⁷, у Варшаві все ж розуміли, що російський уряд не відмовився від своїх планів щодо українських і литовських земель та уважно придивлялися до кожного кроку Москви. Так, занепокоєння польських урядовців у липні 1648 р. викликала інформація П. Ласка – посланця А. Киселя до Б. Хмельницького – про факт прибуття на козацьку раду 19 червня «бояр з Москви». Посланцю було невідомо, «чи від самого царя, чи від думних панів» вони прибули і з чим саме, але він відзначав, що «це якась дружня церемонія..., приїхали тільки з пропозиціями»⁸.

Натомість, у Москві також добре знали про пильну увагу Варшави до царської політики щодо козацької України. Саме тому, готуючи на початку 1650 р. посольство до Варшави, наказували своїм послам категорично заперечувати інформацію про те, що «відправлені з його царської величності грамотами посланці до гетьмана Богдана Хмельницького і до Війська Запорозького (повинні були – О.Ю.) Perezивати їх в царській величності сторону і обнадіювати їх його государевим жалуванням» та запевняти, що вона не відповідала дійсності і спеціально поширювалася для організації «сварки» між царем і королем. Цар намагався будь-що переконати короля, що дипломатичні контакти з Б. Хмельницьким були зумовлені винятково бажанням врегулювати конфлікт – щоб «запорізькі черкеси ту сварку і міжусобицю ... втихомирили і заспокоїли»⁹. З одного боку, включення такого пункту в інструкцію послам до Варшави можна пояснити прагненням уникнути загострення відносин з Річчю Посполитою та вкотре запевнити у дотриманні умов мирного договору 1634 р. І дійсно, Москва аж ніяк не прагнула розпочинати війну з Річчю Посполитою і намагалася здобувати для себе максимум можливого виключно політичними засобами¹⁰. Водночас, як на нашу думку, така

потреба була зумовлена і прагненням, наскільки це можливо було, приховувати свої територіальні «перспективні плани» щодо українських теренів, адже не слід забувати, що російський уряд добре розумів, що без оволодіння «руськими» землями Речі Посполитої не можна було сподіватися на геополітичне домінування в Східній Європі¹¹, чого власне він і прагнув. Якщо ж іноді Москва і «розкривала карти» в контексті своєї української політики, то винятково для додаткових важелів впливу на Варшаву задля досягнення конкретних цілей.

Водночас, слід зауважити, що активізація української політики Москви стала наслідком недалекогоглядної політики щодо козацької України самої Варшави. Польський історик М. Франц відзначає, що саме польська політика підштовхувала козацьку старшину, вірну православної вірі, в бік Москви, що було великою небезпекою для Речі Посполитої, адже Московська держава могла стати для козацької України захисником не лише релігії, але й її культурно-мовної окремішності. Дослідник наголошував, що Річ Посполита зробила багато для того, щоб православні на її землях поглядали в сторону Москви з надією на порятунок від католицької Польщі¹².

Розуміли це і окремі представники тогочасної політичної еліти Речі Посполитої. Відтак, виникає питання, як саме сприйняли представники польсько-литовської владної верхівки прийняття Б. Хмельницьким протекції царя? Наскільки вони усвідомлювали ускладнення ситуації власне для Речі Посполитої? Адже якщо до 1654 р. завдання полягало в тому, щоб не допустити втрати козацької України – «посольствами до султана, хана й інших васалів Туреччини сподівалися розвести козацтво з його союзниками: ізолювати його і змусити підкоритися королеві»¹³, то після прийняття Б. Хмельницьким в Переяславі протекції царя вже потрібно було працювати над розривом українсько-російських відносин та повернення козацької України до складу Речі Посполитої. А це вже було значно складніше завдання. Як писав в одному зі своїх листів на початку березня 1654 р. чернігівський воєвода Є. Тишкевич, «Господь Бог дає нам усе більшу кару. Боронь Боже, щоб не призвело це до останньої згуби Речі Посполитої і нас самих»¹⁴.

Відомості про перехід України під «високу царську руку» до Варшави 21 лютого привіз королівський посол Млоцький, який саме повернувся з Москви¹⁵. Слід зазначити, що вони не були цілковитою несподіванкою для королівського двору. Навпаки, Ян Казимир та його найближче оточення, знаючи про дипломатичні відносини між козацькою Україною та Московською державою, передбачали, що представники

обох сторін обговорюють проект договору, спрямованого проти Речі Посполитої¹⁶.

Того ж дня, 21 лютого, Ян Казимир видав універсал до Війська Запорозького, намагаючись внести розкол в середовище української правлячої верхівки. Король вимагав, щоб усі піддані, дочекавшись вступу на терени козацької України коронних військ, збройно виступили проти зрадника Хмельницького і його московських союзників. Ян Казимир запевняв, що приєднає козацьку Україну до Речі Посполитої і підтвердить усім лояльним козакам їх давні права, привілеї та вольності¹⁷.

Подібного змісту було і звернення наприкінці лютого литовського польного гетьмана Я. Радзивілла з універсалом до населення козацької України, в якому Московію він називав «віроломним неприятелем московським, який від підданих його королівської милості і Речі Посполитої вимагає присяги підданства», а також просив, «щоб того ярма – гіршого від поганської неволі – на себе не брали, а вірності й прихильності королеві і Речі Посполитій дотримали»¹⁸. Кам'янецький староста (брацлавський воєвода) П. Потоцький в універсалі до козаків від 24 березня 1654 р. радив «вибитися з темного лукавства того зрадника (Б. Хмельницького – О.Ю.) та вернутися під крила й. к. м., ніж іти в тяжке і вічне ярмо московського мучення». Обіцяв амністію кожному, хто відступить від Б. Хмельницького¹⁹. Яскравим прикладом таких заходів польських урядовців була спроба коронного гетьмана С. Потоцького переконати кальницького полковника І. Богуна відступити від Б. Хмельницького, за що йому було обіцяно шляхетство, будь-який земельний наділ і навіть булаву Війська Запорозького²⁰.

Цікавим є спостереження чернігівського воєводи Є. Тишкевича, який у листі до коронного канцлера С. Корицінського від 1 березня 1654 р. писав, що «такий привід узяла [на озброєння] Москва: усе, що вона чинить, – усе чинить під приводом захисту віри», при цьому «тим, які прийдуть до них, обіцяють царське жалування й усякі вольності. Смерті подібні ці обіцянки»²¹.

Водночас, усвідомлюючи неспроможність Речі Посполитої вести війну на два фронти: на білоруському з Московією і на українському з козаками, окремі урядовці радили королю за всяку ціну досягти порозуміння з козацькою Україною. Так, воєвода Я. Лещинський пропонував «видати універсал з загальним пробаченням і забезпеченням їх (козацьких – О. Ю.) вольностей, і признати або Білоцерківський трактат, або Зборівський. Бо коли б навіть цим (Зборівським) їх можна було б задовольнити, то це було б велике щастя». Наголошував

на необхідності «забезпечити їх релігію»²². Восвода був переконаний, що прийняття Б. Хмельницьким царської протекції відбулося всупереч волі більшості українського населення, втомленого тривалою війною. Відтак вважав, що якщо українцям дати можливість вільного вибору між Яном Казимиром та Олексієм Михайловичем, то вони оберуть польського короля, який асоціюється з вольностями, а не з неволею, як московський цар. «Говорити про згоду» з українським гетьманом Я. Лещинський пропонував доручити Я. Радзивілу, який, на його думку, був найбільш здатним (після смерті А. Киселя) до проведення такої політики²³.

Зазначимо, що в середовищі політичної еліти Речі Посполитої саме представники литовської владної верхівки найбільш реалістично оцінювали факт прийняття Б. Хмельницьким царської протекції. Насамперед, це простежувалося в розумінні мотивів такого кроку. Зокрема, литовський великий канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл серед причин, які спонукали Б. Хмельницького негайно укласти на початку 1654 р. військовий союз з Московією, називав результати Жванецької кампанії кінця 1653 р., зокрема укладення 15 грудня між кримським ханом та польським королем Кам'янецької угоди. За його словами, «Хмельницький, охоплений почуттям ненависті, коли побачив, що наші уклали мир з татарами, звернувся за допомогою до Москви й цього місяця (січень 1654 р. – О.Ю.) склав присягу цареві в місті Переяславі»²⁴.

Як бачимо, чітко вказувалося саме про факт принесення присяги, а не добровільну передачу гетьманом у підпорядкування царя українських земель. Проте, зі слів того ж Альбрехта Радзивілла стає зрозуміло, що саме так оцінювали ситуацію та сприймали переяславські події у Москві, «за варварським звичаєм» якої «цар називає своїми підданими всіх холопів». Тобто, у розумінні урядовця саме такий статус – «підданих холопів» в складі Московської держави – готувався козацькій Україні російським урядом. Вагомим аргументом для литовського канцлера були конкретні заходи Кремля на теренах козацької України відразу ж після Переяслава: «московитин зараз же зайняв міста й замки, зокрема Київ, вислав двох воевод і наказав збудувати фортецю біля собору святої Софії»²⁵. Саме так виглядала «допомога» Б. Хмельницькому в розбудові та зміцненні Української держави! Тобто, якщо і йшлося з боку Москви про зміцнення, то лише своєї присутності на теренах козацької України через систему воеводського правління.

Зауважимо, що на сьогоднішній день у суспільстві ще можна почути звинувачення на адресу Б. Хмельницького за

те, що, мовляв, «віддав українські землі в руки православного царя». Проте, вони не мають під собою жодних підстав. Щодо оцінки прийняття Б. Хмельницьким у 1654 р. царської протекції, схилиємося до позиції дослідників, які вважають такий крок гетьмана доцільним. Найвагомішим аргументом на користь такої думки вважаємо вкрай несприятливу геополітичну ситуацію, в яку потрапила козацька Україна станом на кінець 1653 – початок 1654 рр. Уже не було можливості для маневру, затягування часу або вибору з-поміж декількох варіантів. Чому? На перший погляд, Військо Запорозьке не було зв'язане жодними договорами й зобов'язаннями: Зборівський договір був розірваний польською стороною ще на початку 1651 р.; Білоцерківський юридично ніколи й не набував чинності, оскільки не був затверджений сеймом, а в результаті перемоги під Батогом на початку червня 1652 р. українська сторона фактично відновила територію держави, визначену в угоді під Зборовом; у грудневих переговорах 1653 р. під Кам'янцем українські представники взагалі участі не брали. Складається враження, що козацька Україна нарешті досягла геополітичної свободи. Проте, насправді все було значно складніше, адже Кам'янецька угода цілком ігнорувала інтереси козацької України й передбачала її окупацію коронними військами. Хан ставав союзником Речі Посполитої. Не можна було покладатися також на допомогу Валахії, Молдавії та Трансильванії, з якими відносини були зіпсовані з одного боку реалізацією династичних планів українського гетьмана (шлаб в серпні 1652 р. Тимоша з Розандою), а з іншого – походами українських військ під керівництвом Т. Хмельницького у Молдавію (початок травня 1653 р.) та Валахію (кінець травня 1653 р.). Останні загострили відносини з турецьким султаном, оскільки йшлося про втручання на терени васально залежних від нього князівств. У таких умовах сподіватися на захист та військову допомогу дійсно можна було лише з боку Московської держави, тим більше, що керівництво останньої нарешті офіційно задекларувало курс на підтримку козацької України.

Таким чином, приймаючи в січні 1654 р. царську протекцію, гетьман вбачав у Москві лише військового союзника, з допомогою якого планував остаточно розгромити Річ Посполиту та завершити возз'єднання українських земель в єгнічних межах Української держави – від Вісли до московського кордону. Це і була основна мета, і не більше того! Інше питання, як цим відразу ж вирішили скористатися в Москві?

Саме тому Я. Радзивілл, дізнавшись вже про прийняття Б. Хмельницьким протекції царя, абсолютно слушно вислов-

лював тривогу з цього приводу (до речі, він першим на початку лютого отримав інформацію про цю подію від шляхтича Семена Павші²⁶). За його словами, «Боронь Боже, аби козаки мали залишитися при Москві! Не лише з Білою Руссю і з Україною, але і з рештою Литви, підшитою до Русі, нам довелось б попроситися навіки, а також з іншими провінціями руського народу»²⁷.

Виникає питання, перспектива «навіки попроситися» з окресленим регіоном пов'язувалася Я. Радзивілом з можливістю утвердження за підтримки Московії самостійної Української держави (саме такого результату очікував Б. Хмельницький від військового союзу з Московією), чи з чимось іншим? Вважаємо, що в наведених рядках чітко простежується значно реалістичніше сприйняття литовським урядовцем намірів царя відразу ж після січневих подій в Переяславі, аніж навіть самим Б. Хмельницьким. Аналіз поглядів Я. Радзивіла засвідчує розуміння ним того, що Москва всі зусилля спрямує на підпорядкування козацької України своїй владі. Вже в середині лютого польний гетьман отримав повідомлення від шляхтича Семена Павші про те, що «Москва має поставити в Києві потужний гарнізон. Другий мають поставити вони в Чернігові, а третій – у Переяславі»²⁸.

Слід зазначити, що вагомим чинником більш реалістичних оцінок з боку литовських урядовців був попередній негативний досвід взаємин Великого князівства Литовського з Московською державою, а також обізнаність з її самодержавними порядками й породженими ними територіальними апетитами – Смоленська війна розпочалася в 1632 р. наступом російської армії саме на Литву. Зрозуміло, для литовських владних кіл було абсолютно очевидним бажання царя повернути втрачений після невдалої для Московії війни 1632–1634 рр. Смоленськ.

Саме тому ще у 1648 р. у представників литовської еліти значну тривогу викликали відомості не стільки про перемоги війська Б. Хмельницького біля Жовтих Вод і під Корсунем, як інформація про смерть 20 травня короля Владислава IV. Адже вони побоювалися, що важким становищем Речі Посполитої у період безкоролів'я може скористатися саме Московія, розпочавши наступ на литовські землі²⁹. В цьому контексті активізація Москвою своєї зовнішньої політики наприкінці 1653 – початку 1654 рр., підтвердженням чого стала згода прийняти Б. Хмельницького «під високу царську руку», була достатньо вагомим аргументом на користь саме такого сприйняття цілей царської політики. Тобто, у сприйнятті литовських урядовців все, що цікавило царя в козацькій Україні – це її мілі-

тарний потенціал, який можна було використати проти Речі Посполитої, але насамперед проти власне Литви.

Оцінки Я. Радзивілла перспектив реального становище козацької України під протекцією Московії співпадали з оцінками окремих коронних урядовців. Так, в листі чернігівського воєводи Єжи Тишкевича до коронного канцлера Стефана Корицінського від 1 березня 1654 р. зазначалося, що «з Москви було оголошено таке: хто хоче з селян, зі шляхти чи козаків бути під московською владою, щоб приєднувались до них під присягою, а хто не хоче, то щоб відійшов за Тетерев. Тільки й того, що ніякої тираниї не буде щодо тих котрі відступлять [за Тетерів] і добровільно від них відійдуть. А тим, які прийдуть до них (Москви) обіцяють царське жалування й усякі вольності». Проте, автор листа зауважував, що «смерті подібні ці обіцянки»³⁰.

В пізнішому листі до Б. Хмельницького від 29 червня 1654 р. Я. Радзивілл переконував його «не стягати на себе тягару гіршого від поганської неволі (мався на увазі московський протекторат)», якого, на думку Радзивілла, вже «ніколи б не можна було позбутись», оскільки «вони (Москва) якщо з початку б і попускали, пізніше стали б тяжкі і нестерпні». Для запевнення в правдивості своїх слів «Богом присягався». Переконував гетьмана, що «ваша милість так далеко зайшов, що з того вийти не зможеш і не знайдеш способу». На завершення радив добре обдумати перспективу відносин з Московією та повернутися «до давньої служби Речі Посполитій»³¹.

Восени 1654 р. Я. Радзивілл знову переконував Б. Хмельницького, що «царська неволя буде далеко важча, ніж та, з котрої Війську Запорозькому пощастило вийти». Водночас радив гетьману примиритися з Річчю Посполитою на умовах Білоцерківської угоди, запевняючи, що король буде краще ставитися до своїх підданих, ніж московський цар та зробіть все можливе, щоб їх права і привілеї були затверджені³².

З одного боку, наведені слова можна трактувати як один зі способів реалізації головного завдання польсько-литовської політики – досягнення розриву українсько-російського військового союзу та повернення козацької України до складу Речі Посполитої шляхом створення різко негативного образу Московської держави. Проте, не можна ігнорувати того факту, що для річпосполитської політичної еліти, особливо її литовської складової, основна мета політики Москви щодо козацької України після Переяслава зводилася до розширення підконтрольних територій і не більше того.

Виникає чергове запитання – наскільки реалістичним було сприйняття урядовцями Речі Посполитої задумів Москви

щодо козацької України після прийняття Б. Хмельницьким царської протекції у Переяславі? Відповісти на нього не складно, якщо поглянути на реальні заходи російського уряду щодо Української держави у постпереяславський період. По-перше, замість надання військової допомоги Б. Хмельницькому власне проти коронної армії, яка становила основну міць Речі Посполитої, російський уряд спрямував свою армію проти Литви, що було продовженням старих зазіхань на Балтику та свідчило про цілковите ігнорування українських інтересів розбудови власної держави; по-друге, займаючи терени Білорусії, Москва запроваджувала на них систему воеводського управління – «засідала міста» (цей сценарій було задіяно і в козацькій Україні), відкидаючи претензії на них українського уряду (з вересня 1655 р. царський титул отримав доповнення – «великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський», що означало обмеження території Української держави); по-третє, явне ігнорування інтересів української сторони під час переговорів з урядами інших держав, зокрема Речі Посполитої восени 1656 р., що дає підстави говорити про визначення Москвою статусу козацької України як «власних підданих», які зобов'язані слухняно приймати волю царя. Цей перелік можна продовжувати. Проте, навіть наведені факти чітко засвідчують справжні задуми керівництва Московської держави щодо козацької України.

Отже, з розгортанням у 1648 р. на підвладних Речі Посполитій українських теренах національно-визвольної боротьби, Московія, мілітарно послаблена Смоленською війною 1632–1634 рр., зайняла вичікувальну позицію, уважно придивляючись до розвитку подій та прагнучи отримувати вигоду від них винятково в політичній площині. Дипломатичні відносини з українським гетьманом цар через своїх послів подавав Варшаві у світлі прагнення посприяти врегулюванню конфлікту. У Варшаві розуміли тимчасовість пасивності територіальної політики Москви, проте, водночас, були зацікавлені у співпраці в контексті антитатарської політики. Виношувалися задуми залучення Московії до війни проти Туреччини.

Натомість, факт прийняття Б. Хмельницьким на початку 1654 р. царської протекції був прийнятий представниками владної верхівки Речі Посполитої різко негативно, причому як для Речі Посполитої, так і власне для козацької України. Позиції й оцінки урядовців в більшості зумовлювалися усвідомленням ними того, що Москва після Переяслава буде «опікуватися» козацькою Україною винятково в контексті властивого для Кремля бачення подальшого місця українських земель

в складі Московської держави. По-суті, в їх розумінні йшлося про перетворення козацької України та всього українського суспільства у «підданих холопів». Реальні заходи російського уряду впродовж наступних років після Переяслава лише підтвердили висловлені оцінки та прогнози річпосполитських урядовців.

Примітки:

1. Sereyka J. Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego*. Warszawa, 1960. № 3. S. 159.
2. Ibidem. S. 159-160.
3. Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV. Krakow, 1930. S. 32.
4. Ibidem. S. 67-68.
5. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. Москва-Ленинград: АН СССР, 1948. С. 363-364.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861. Т. 3. С. 23-25.
7. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. С. 188.
8. Воссоединение Украины с Россией (далі ВУсР): Документы и материалы: в 3 т. Москва: АН СССР, 1953. Т. 2. 1648-1651. С. 46.
9. Там само. С. 320-321.
10. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року... С. 270.
11. Там само. С. 188.
12. Maciej F. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI-XVII wieku. Toruń, 2006. S. 255.
13. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 871.
14. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 3: (1651-1654 рр.) / упоряд. о. Ю. Мицик. Київ, 2014. С. 149-150.
15. Kubala L. *Wojna moskiewska r. 1654-1655*. Warszawa, 1910. S. 100.
16. Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu. *Kwartalnik Historyczny*. 1954. Rocznik LXI. Nr. 3. S. 82-83.
17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10: 1653-1654. С. 549-552.
18. Там само. С. 551-554.
19. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 877-878.
20. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10: 1653-1654. С. 561-562.

21. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 3: (1651–1654 рр.) / упоряд. о. Ю. Мицик. Київ, 2014. С. 150.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 885.
23. Там само.
24. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. Т. III: 1647-1656. S. 404.
25. Ibidem.
26. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 3: (1651–1654 рр.) / упоряд. о. Ю. Мицик. Київ, 2014. С. 141-144; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. Warszawa, 1910. S. 100.
27. Wójcik Z. Wielkie Księstwo litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich. *Przegląd Wschodni*. Warszawa, 1991. Т. I. Z. 3. S. 578-579.
28. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 3: (1651–1654 рр.) / упоряд. о. Ю. Мицик, Київ, 2014. С. 144.
29. Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. Т. III: 1647–1656. S. 77.
30. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 3: (1651–1654 рр.) / упоряд. о. Ю. Мицик. Київ, 2014. С. 150.
31. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1889. Т. XIV. С. 131-136.
32. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 950.

Oleksandr Yuga

MOSCOW'S POLICY REGARDING COSSACK UKRAINE IN THE MIDDLE OF THE XVII CENTURY IN THE ASSESSMENTS REPRESENTATIVES POLITICAL ELITE OF THE COMMONWEALTH

The article clarifies the problem of the perception of the ruling elite of the Commonwealth of the essence of Muscovy's policy towards Cossack Ukraine in the middle of the XVII century, the factors that influenced the perception and assessment of the Polish-Lithuanian government's plans and goals for Moscow in terms of Cossack Ukraine are analyzed. The greatest attention is focused on the period after the adoption of B. Khmelnytsky in early 1654 tsarist protection.

Key words: *Muscovy, Cossack Ukraine, B. Khmelnytsky, tsarist protection, political elite, Polish-Lithuanian Commonwealth, «Ukrainian problem».*

Отримано: 23.03.2021

Наталя Панченко

(Хмельницький)

СЛОВ'ЯНИ ТА СХІДНЕ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ ДЖУЗЕППЕ МАДЗІНІ

Стаття присвячена вивченню ідей італійського патріота Рісорджименто Джузеппе Мадзіні стосовно ролі слов'ян у розв'язанні східного питання. На основі аналізу праць Мадзіні, констатується важлива роль слов'янських народів у перебудові майбутньої Європи, що мала постати після падіння великих імперій, зокрема Османської та Австро-Угорської. Показано значення слов'янських народів та їх місія захисників демократичних цінностей від монархічного деспотизму.

Ключові слова: Рісорджименто, Весна Народів, федерація.

Мадзіні, як один з найвідоміших борців за італійську незалежність, не лише опікувався долею Італії та брав активну участь в боротьбі за її самостійність, але й приділяв значну увагу міжнародним питанням. Не останнє місце в цих поглядах посідала ідея створення Європейської Ліги – політичної організації, що мала б об'єднати Іспанію, Португалію, Скандинавію, Бельгію, Голландію, Швейцарію, Грецію, Римсько-Дунайські князівства. Даний союз, на думку мислителя був неможливий без участі слов'янських народів.

Погляди Мадзіні базувалися на ідеї «батьківщини» та на нерозривному зв'язку між принципом національності та прагненням до єдності та незалежності, що конфігурувалося як реконструкція історії слов'янських народів без громадянства та відродження їх національного духу. В 1847 р. світ побачила праця Джузеппе Мадзіні «Слов'янські листи», де автор пропонував власний варіант вирішення «слов'янського питання», переносячи його в широку політичну, історичну та культурну площину. В першу чергу він звернув увагу на південних слов'ян, що мали бути учасниками майбутньої Ліги¹.

Знайомство Мадзіні зі слов'янським населенням відбулося досить поширеними способами в європейській культурі XIX століття – під впливом доктрин Йоганна Готфріда Гердера та Клода Фореся. У 1833 р. Джузеппе Мадзіні написав замітку про чеську націю. Розділив жителів Європейської Туреччини на п'ять рас (турецьку, грецьку, албанську, слов'янську та волошську).

Через кілька років Мадзіні написав і опублікував статтю «Угорці в Молодій Італії», в якій сформулював першу гіпотезу про майбутній розвиток Європи. Зокрема, він вказу-

вав, що Угорщині судилося відігравати провідну роль і бути центром вільної федерації населення, яке збиратиметься навколо того, що він називав «королевою Дунаю». Це впливало з віри, що нова Європа матиме тенденцію створювати національні об'єднання, а не фракції, і ці утворення склалися б з Німеччини, Польщі, Угорщини, Франції, Італії та Іспанії. Що стосується південних слов'ян, то він вирішив вибрати цю вільну федерацію у складі великої угорської держави, оскільки «королівство Іллірія буде лише ім'ям»².

Невдала експедиція до Савойї у лютому 1834 р. та криза «Молодої Італії» призвели до розширення стратегічної перспективи Мадзіні та спонукало його заснувати «Молоду Європу». З її створенням Мадзіні більше приділяв уваги своїм роздумам про слов'ян. Він досліджував особливості цих груп населення і все більше переконувався у важливості зв'язку між італійським питанням і загальною перебудовою міжнародного контексту³.

У зв'язку з цим центральною стала велика стаття «Про слов'янський національний рух», що з'явилася в Едінбургському журналі «Lowe» в 1847 р. Ця праця пізніше була основою для набагато більш відомих «Слов'янських листів»⁴. У цьому нарисі Мадзіні звів у систему велику кількість інформації про слов'ян Півдня, що збирав роками⁵. Було запропоновано розібратися з трьома слов'янськими групами у трьох різних статтях: сербській, чеській та польській, хоча остання не була опублікована, але зберігся рукопис. За словами Мадзіні, між сербами, чорногорцями, болгарами, хорватами мала бути створена адміністративна федерація. Револьюційних рух південних слов'ян, на думку автора, мав спричинити активізацію елліністичних народів, які все ще входили до складу Османської імперії, а ті, в свою чергу, витіснили б імперію до азіатських регіонів і тим самим вирішили б східне питання⁶. Більше того, Мадзіні ще раз підкреслив фундаментальне значення мови як відмінної риси однієї національності від інших. Він вірив, що ця майбутня «іллірійсько-сербська» федеративна держава охопить Хорватію, Каринтію, Сербію, Чорногорію, Далмацію, Боснію, Болгарію. Усі ці провінції, як стверджував Мадзіні, крім Болгарії, в основному говорять однією мовою, за винятком незначних модифікацій⁷.

Отже, на теоретичному рівні Мадзіні був твердо впевнений, що прагнення південнослов'янського населення приблизно подібні. Упродовж усього життя він намагався зберегти цей оптимістичний погляд на відносини між національностями, прагнучи перетворити його на реальну акцію. Це переконання продовжувалося навіть після періоду 1848-1849 рр. На

основі аналізу помилок, допущених у революційній боротьбі, Мадзіні знайшов нове підтвердження того, що він давно теоретизував: тобто, що свобода та незалежність народів будуть досягнуті їхнім братерством та спільними діями. У статті без підпису, яка вийшла в «Народній Італії» в 1849 р., автор стверджував, що «... нації з часом переконуються, що успіх всіх полягає у братньому союзі між слов'янами»⁸. Як відомо, дана концепція буде втілена лише після смерті Мадзіні, в 1918 р., коли виникло Королівство сербів, хорватів і словенців.

Князівство Сербія, вважав Мадзіні, серед слов'янських провінцій Османської імперії була такою, що представляла найвищий рівень цивілізації. То ж не дивно, що у 1864 р. Мадзіні разом із Джузеппе Гарібальді був обраний членом «Сербського літературного товариства»⁹. Тісними були зв'язки Мадзіні із групою сербських лібералів, в рамках діяльності таємного товариства «Об'єднаної сербської молоді». У своїх працях Мадзіні не зупинявся лише на політичних повстаннях слов'ян і на їх героїчному збройному опорі, а звертав, в першу чергу, свою увагу на пророко-релігійну цінність національної поезії, її вплив на формування совісті національної ідентичності, до руху відновлення літературної продукції минулого, популярних пісень, етнічних традицій, звичаїв та мовних систем, реалізованих польською, російською, богемською, словацькою, хорватською, сербською, далматинською та чорногорською інтелігенцією.

Після кількох років дослідження південнослов'янських народів Мадзіні виступив за створення федеративної Туреччини, до складу якої мали входити автономні князівства Сербії та Чорногорії. Однак у Белграді переважна орієнтація в урядових колах хоча і була спрямована на об'єднання югославського населення, але не на федеративній основі, як пропонував Мадзіні, а в сенсі розширення вже існуючого князівства Сербія.

У своїх листах Мадзіні неодноразово підкреслював, що революція, яка може вибухнути в Сербії, стане сильним поштовхом до його власних повстанських планів і, що, як тільки вона розпочнеться та скоординується з нападом Італії на Венето, це неминуче призведе до повстання в Угорщині¹⁰. Тобто, увага генуезця була зосереджена на можливому зв'язку руху південнослов'янського населення з італійським для об'єднання Венето. Його метою було атакувати Австрію у Венето, підняти Сербію на повстання, щоб спровокувати рух в Угорщині, і таким чином атакувати Австрію з обох боків¹¹.

З іншого боку, Мадзіні бачив багато спільного між польськими та італійським прагненнями щодо створення влас-

них держав. Вказував, що поляки, фактично, вже з часів Наполеона, почали брати участь у повстаннях і конфліктах, в яких боролися за свободу народів навіть далеко від їх власних кордонів. Такий підхід в значній мірі імпонував поглядам мадзінізму, який полягав у створенні широкого народного руху проти великих імперій.

В одному з найважливіших нарисів про Польщу «Деякі слова з польського питання» Мадзіні підкреслював страждання поляків та можливість їх повстання. Мадзіні вітав повстання в Кракові 1846 р. У травні 1848 р., під час Міланської революції, відбулася зустріч між Міцкевичем та Мадзіні. Італійський патріот підтримав ідею Міцкевича про створення польського легіону для боротьби проти Австрії на італійському півострові. Ще тіснішими стали зв'язки Мадзіні з польськими патріотами після того, як у 1849 р. керівний орган Польського демократичного товариства переїхав до Лондона, де той перебував¹².

Мадзіні вважав, що польського руху було б достатньо, щоб підняти всіх південних слов'ян, які б, у свою чергу, спровокували елітнів, ще не включених до вільної Греції. Об'єднання слов'янських народів Східної Європи мало стати майбутнім бар'єром між Росією та Центральною Європою. З іншого боку, залучення слов'янських народів до політичного розвитку Європи мало омолодити європейське життя новими імпульсами та елементами активної діяльності. Єдиною перешкодою на шляху до цього Мадзіні вважав російського царя. Щоб не допустити впливу російської деспотії, яка тримала в ярмі сто мільйонів рабів, залежних від її тиранічної волі, Мадзіні пропонував створити слов'янську конфедерацію між трьома групами: південнослов'янською, богемсько-моравською та польською¹³.

Таким чином, погляди Мадзіні стосовно майбутнього Турецької та Австрійської імперії зводилися до ідеї приреченості їх на загибель. Винятковою була місія Італії пришвидшити ці процеси. Головною зброєю, яка повинна була знищити імперії, знаходилася в руках слов'ян. Федерація слов'янських народів мала стати щитом Європи від деспотичної Росії і водночас місцем, де ці народи отримали б право на власний самостійний розвиток.

Примітки:

1. Brancaccio G. Giuseppe Mazzini, Lettere slave e altriscritti. Milano: Biblion, 2007. P. 175.
2. Mazzini G. Dell'Ungheria. Volume III. Politica Vol. II, 1833. P. 108.
3. Mazzini G. On the Slavonian National Movement. Politica Vol. XII, 1847. P. 86.

4. Mazzini G. Lettere slave. *Politica* Vol. XX, 1857. P. 25.
5. Mazzini G. *Zibaldone pisano*. A cura di Renato Carmignani. Pisa, br. edit., 1955. 93 p.
6. Mazzini G. Lettere slave. *Politica* Vol. XX, 1857. P. 25.
7. Mazzini G. On the Slavonian National Movement. *Politica* Vol. XII, 1847. P. 119.
8. Franco Della Peruta. *I democratici de la rivoluzione italiana*. Roma: Feltrinelli, 1974. P. 464.
9. Brancaccio G. *Giuseppe Mazzini, Lettere slave e altriscritti*. Milano: Biblion, 2007. P. 172.
10. Fournier-Finocchiaro L. *Cultura francese e cultura polacca in Giozeppe Mazzini*. Milano, 2016. P. 65.
11. Mazzini G. *Nota allabravagente del Trentino*. Trentino, 1863. P. 69-71.
12. Jaworska K. *I polacchinel Risorgimento italiano*. Torino: Secondaedizione, 2012. P. 31.
13. Arduino A. *Mazzina e le Giovanni nazione inelcentenario della morte di Giozeppe Mazzini*. Atti, 1972. P. 26-29.

Natalya Panchenko

**SLAVS AND THE EASTERN QUESTION IN THE POLITICAL VIEWS
OF GIUSEPPE MADZINI**

The article is devoted to the study of the ideas of the Italian patriot Risorgimento Giuseppe Madzini regarding the role of the Slavs in resolving the Eastern question. The author emphasized the important role of the Slavic peoples in the reconstruction of the future Europe. Her views based on the analysis of Madzini's works. Such Europe could appear after the fall of the great empires, including the Ottoman and Austro-Hungarian. The significance of the Slavic peoples and their mission as defenders of democratic values against monarchical despotism are shown.

Key words: *Risorgimento, Spring of Nations, federation.*

Отримано: 14.03.2021

Ігор Опря

(Кам'янець-Подільський)

ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКІ КОНФЕСІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано становище пізньопротестантських конфесій за умов Першої світової війни. Визначено, що підозріле ставлення з боку російської влади до них зросло, що мало своє пояснення. Баптисти, адвентисти, євангельські християни намагались засвідчити свою лояльність до владних структур, втім відмова від використання зброї частиною віруючих, зв'язки із закордонними релігійними центрами давали підстави військовій та цивільній владі звинувачувати їх в антидержавній діяльності та посилити утиски проти них.

Ключові слова: пацифізм, сектанти, баптисти, адвентисти.

У Російській імперії домінує становище у релігійній сфері займала православна церква. Інші конфесії, хоча й мали право на існування, зазнавали різних обмежень у своїй діяльності. Причому влада з особливою підозрою ставилась до конфесій, котрі важко було поставити під державний контроль, а до таких, серед інших, відносились громади баптистів, адвентистів, євангельських християн. Основою для обмеження діяльності віруючих були начебто характерні для них антидержавні настрої. Такі звинувачення посилювались напередодні та в роки Першої світової війни, а частина радикальних політичних діячів вбачала у сектантах навіть союзників по революційній боротьбі. Ступінь лояльності протестантів до влади, їхні політичні уподобання не знайшли належного відображення в історіографії. Лише побіжно цих питань торкалися такі дослідники як О. Клібанов¹, В. Любащенко², С. Савінський³, Ю. Решетников та С. Санніков⁴, а тому вони потребують подальшого вивчення.

У переддень Першої світової війни ступінь лояльності до державних інституцій стала об'єктом особливої уваги російської влади. 31 липня 1913 р. Департамент поліції МВС видав циркуляр, у якому місцевим органам влади наказувалося з'ясувати, чи немає у віровченнях баптистів та інших сектантів революційних і антидержавних гасел. Така зацікавленість Департаменту поліції пояснювалася тим, що, як зазначалося у документі, незважаючи на підкорення сектантів усім розпорядженням державної влади, вони, «займаючись пропагандою у середовищі нижчих чинів, закликають їх не брати в руки зброї і взагалі досить часто дозволяють собі ухилятися від

чисто релігійної сфери і вдаватися до політичної пропаганди та підбурення своїх послідовників проти влади»⁵. Відповіді на цей запит надійшли досить одноманітні. Основна їх ідея зводилася до того, що, незважаючи на відсутність у віровченнях сектантів антидержавних та революційних ідей, «встановлення внутрішнього агентурного нагляду за їхньою діяльністю є необхідним»⁶.

Виятково небезпечним, з точки зору влади, було проникнення сектантських ідей в армійське середовище. Військовослужбовці-протестанти викликали недовіру через декілька причин. По-перше, приналежність до неправославних вчень, на думку чиновників, знижувала патріотизм воїнів з огляду на тісний зв'язок російських протестантів зі своїми зарубіжними релігійними центрами. На цю обставину представники влади особливо наголошували напередодні та під час Першої світової війни. Зокрема, у циркулярі Департаменту поліції начальникам жандармських управлінь від 7 березня 1915 р. вказувалося, що у «... лжевченнях адвентистів і штундбаптистів настільки сильно відчувається вплив Німеччини, що означені секти, особливо баптистська, є по суті ніби розсадником германізму в Росії»⁷. По-друге, суворе дотримання військовослужбовцями-сектантами Божих заповідей, а саме заповіді «не убий», могло стати на заваді виконанню ними військового обов'язку.

Військове керівництво досить швидко реагувало на випадки поширення сектантства в армії і вживало відповідних заходів. Так, 29 квітня 1913 р. Київський митрополит повідомив командуючого військами Київського воєнного округу про випадки відвідання солдатами та офіцерами молитовних зібрань сектантів у Києві та Черкасах. На думку митрополита, подібні візити потрібно заборонити, оскільки вони «можуть шкідливо позначитися на релігійно-моральному світосприйнятті відвідувачів зібрань та їх товаришів по службі»⁸.

Реагуючи на звернення церковного ієрарха, начальник штабу Київського воєнного округу в травні 1913 р. видав секретний циркуляр, за яким передбачалося встановлення контролю за недопущенням переходу «нижчих військових чинів» православного сповідання в інослав'я та заборона відвідання ними молитовних зібрань сектантів⁹. Як бачимо, військове керівництво мало більше можливостей для контролю над формуванням релігійних переконань своїх підлеглих, ніж світська влада і використовувало ці можливості для недопущення поширення ідей пізнього протестантизму в солдатському середовищі.

Події початку Першої світової війни показали, що побоювання влади щодо пацифістських переконань частини військовослужбовців-сектантів були небезпідставними. Зокрема, начальник Київського Головного жандармського управління (ГЖУ) писав з цього приводу 23 липня 1915 р.: «... Серед самих адвентистів умови військового часу різко виділили негативну рису їхнього вчення у питанні виконання заповіді «не убий» і вплив односторонності розуміння цієї заповіді шкідливо позначився на частині заборонених до армії адвентистів. У листах з театру війни деякі сектанти пишуть, що «... їхня совість не дозволяє їм колоти та вбивати людей»¹⁰. Частина віруючих, мобілізованих до армії, відмовлялася приймати військовоу присягу, посилаючись на релігійні переконання. Зокрема, так вчинив у листопаді 1916 р. мешканець с. Великі Ришнівки Заславського повіту Волинської губернії Ф. Леонець, направлений у м. Житомир у 500-ту пішу дружину¹¹. Відмовилися від використання зброї за релігійними переконаннями і євангельські християни А.Я. Логвиненко зі с. Суники Черкаського повіту Київської губернії та П.І. Дмитренко зі с. Сорочитяги Васильківського повіту тієї ж губернії¹². Зрозуміло, що в період війни прихильники подібних пацифістських ідей розглядалися владою як ворожі елементи і піддавались різним репресіям.

Демонстративний пацифізм частини сектантів за умов воєнного часу ускладнював не лише їхнє становище, але й становище їх одновірців, адже невиконання військового обов'язку важко узгоджувалося з декларованою віруючими лояльністю до влади. Цікавими у цьому плані є міркування баптистки Ю.М. Карпінської, висловлені у листі до генерал-губернатора. «Ми поважаємо будь-яку владу, – писала вона, – вважаючи владу і керівників поставлених Богом, і беззаперечно виконуємо закони, де вони не торкаються виконання наших релігійних обов'язків». (підкреслено нами – І.О.)¹³. Звертає на себе увагу підкреслена думка, відповідно до якої лояльність віруючих протестантських громад до влади обумовлювалася відсутністю протиріч між вимогами закону та моральними нормами християнства. У разі появи таких протиріч частина віруючих свідомо йшла на порушення приписів закону, попри можливі негативні наслідки.

Водночас, відмова віруючих пізньопротестантських конфесій від використання зброї у військовий час не набула масового характеру. За період з літа 1914 р. і до Лютневої революції 1917 р. військовими судами у всій Російській імперії було засуджено лише 343 баптисти через відмову воювати за релігійними переконаннями¹⁴. Частина віруючих все ж бра-

ла участь у військових діях як у ході Першої світової, так і під час попередньої російсько-японської війни¹⁵.

Початок Першої світової війни приніс нові випробування не лише протестантам, котрі знаходились у лавах російської армії, але й їхнім одновірцям, які залишилися вдома. За умов воєнного часу чужоземність походження пізньопротестантських релігійних течій давала привід інкримінувати їхнім прихильникам антидержавну діяльність. Проте довести вину віруючих за подібним звинуваченням було непросто. Зокрема, владним структурам та православної церкві не вдалося це здійснити у справі уманських адвентистів. Начальник київського охоронного відділення писав губернатору стосовно цих віруючих: «Ніхто з ряду певних свідків не міг вказати на те, щоб діяльність сектантів чи їх керівників була спрямована відверто на шкоду інтересам держави... Не встановлено також, щоб адвентисти проводили серед населення агітацію за відмову йти на війну, піднімати зброю проти ворогів, називаючи їх братами... В діяльності членів цієї секти... не має нічого, що загрожувало б державному порядку і громадському спокою чи порушувало б вимоги закону і властей і шкодило б інтересам армії...»¹⁶. Подібну характеристику не лише адвентистам, але й віруючим інших пізньопротестантських течій давав і київський губернатор. У листопаді 1914 р. в листі до Департаменту духовних справ він писав, що сектанти губернії з початку війни проявили такі ж самі патріотичні почуття, як і православні¹⁷.

Відсутність у діях сектантів антидержавної спрямованості не допомогла їм уникнути нової хвилі утисків, котра була пов'язана із загальним посиленням реакції в країні в умовах воєнного часу. Зокрема, в цей час набули поширення такі форми боротьби як арешт пресвітерів і мобілізація їх у діючу армію. Так, за свідченням одного з діячів баптистського руху на Волині Є.М. Руденка, з початком війни в Житомирі релігійні зібрання віруючих позакривали, а багатьох керівників громад заарештували¹⁸. Подібні факти мали місце і в інших регіонах Правобережжя¹⁹. Благочинний 1-ого округу Сквирського повіту Київської губернії у своєму звіті до консисторії у лютому 1916 р. не лише вказував на факти мобілізації керівників сектантських громад на фронт, але й намагався проаналізувати їх вплив на розвиток сектантства в повіті. Він, зокрема, писав стосовно баптистів с. Семенівки: «Недавно з'явившись у цьому селі, сектантство, незважаючи на те, що керівники його забрані на війну, міцно тримається своїх помилок і жоден з них не повернувся до православ'я»²⁰.

У листуванні поліцейських чиновників періоду Першої світової війни зустрічається інформація про випадки вислання керівників протестантських громад за межі їхнього проживання. Так, у 1915 р. подібного покарання за пропаганду сектантських ідей зазнав пресвітер Суємецько-Хмелівської громади Новоград-Волинського повіту І. Ковальчук. Проте віруючі, котрі залишилися без керівника, знайшли вихід із цього становища і обрали нового пресвітера – В. Власюка²¹. Як бачимо, сподівання влади на послаблення протестантизму, в зв'язку з арештом керівників сектантських громад та їхньою мобілізацією на фронт, не завжди виправдовувалися.

У період війни під арешт потрапляли не лише керівники громад, а й рядові місіонери, котрі пропагували свої ідеї в районі військових дій. Військовому командуванню наказувалось будь-якими методами перешкоджати їхній діяльності. Зокрема, баптистські проповідники підлягали негайному арешту, але «... без усякого розголосу, оскільки арештовані в таких справах завойовують собі симпатії оточуючих і прилюдний характер може мати небажані інциденти»²². Звертає на себе увагу прагнення влади зберегти таємний характер переслідувань сектантів, що, очевидно, свідчило про сприйняття протестантських ідей у солдатському середовищі. Так, унтер-офіцер Янгиленко доповідав 26 вересня 1916 р. помічнику начальника Волинського ГЖУ, що на початку того року баптистські зібрання в с. Холостне Житомирського повіту відвідували солдати 434-ї Подільської пішої дружини, котрі охороняли залізницю Коростень-Житомир. Поліцейський також відзначив, що з Житомира до с. Холостне на проповідь приїжджав військовослужбовець М. Стесюк²³. На фоні жахливих картин Першої світової війни популярними були не лише баптистські ідеї, а й есхатологічні проповіді адвентистів про кінець світу. Зокрема, відомий діяч адвентизму початку ХХ ст. Ю.Т. Бетхер писав весною 1915 р., що «у всіх місцях знаходять душі, котрі цікавляться істиною Божою... Ця війна привела душі, які не молились, до молитви»²⁴.

Умови воєнного часу створювали сприятливий ґрунт для поширення протестантських ідей, але скористатися цим протестанти не могли внаслідок посилення утисків. Тому в роки Першої світової війни вони змушені були згорнути свою активну місіонерську діяльність, що відзначали як державні чиновники, так і діячі православної церкви. Зокрема, за свідченням начальника Київського ГЖУ, у воєнний час в Уманському повіті Київської губернії припинились молитовні зібрання адвентистів, непомітною стала і їхня місійна робота²⁵. Аналізуючи

розвиток протестантських течій у Канівському повіті тієї ж губернії взимку 1916 р., благочинний 3-ого округу повідомляв духовну консисторію, що «сектанти принишкили та зажурились»²⁶. Подібна картина спостерігалась і в інших регіонах Правобережної України.

Водночас, за умов війни, протестанти активізували зусилля у сфері суспільно-корисної діяльності. Баптисти спільно з євангельськими християнами утворили фонд «Милосердний самарянин», котрий збирав кошти для організації лазаретів та догляду за пораненими. Протестанти працювали санітарами, військовими будівельниками, «в обслузі» тощо²⁷. Керівництво євангельських громад усіляко заохочувало цю діяльність віруючих. На сторінках протестантських періодичних видань регулярно друкувалася інформація про їхню допомогу фронтові. Зокрема, в одному з номерів баптистського журналу «Гість» за 1914 р. повідомлялося про пожертвування Соболевською громадою Київської губернії для поранених воїнів 41 пари білизни. Суємецько-Хмелівська громада Волинської губернії в той же час надіслала до фонду «Милосердного самарянина» 26 руб. 63 коп. При цьому керівник громади І. Ковальчук просив вибачення за невеликий розмір внеску, виправдовуючись малочисельністю громади і бідністю її членів. Грошові внески у вищезгаданий фонд надсилалися не лише громадами, але й окремими віруючими. Так, у тому ж 1914 р. на потреби поранених і їх сімей від мешканки Київської губернії Г. Дейнеко було отримано 11 руб. 50 коп.²⁸

Подібну діяльність в період війни здійснювали й адвентисти. Голова церкви АСД у Росії, пресвітер київської громади Г. Лебсак писав: «Одразу ж після оголошення війни Німеччиною та Австрією київські адвентисти 7-го дня передали через губернатора його імператорській Величності свої вірнопідданські почуття... Адвентисти також брали участь у пожертвуванні білизни для поранених і досі займаються безкоштовним пошиттям білизни для Червоного Хреста... З міста Києва і губернії знаходяться на театрі воєнних дій близько 25-30 братів. Деякі з них потрапили до санітарних загонів, деякі до телеграфних частин, а решта... бере участь у боях»²⁹. Адвентисти надавали Червоному Хресту й грошову допомогу. Зокрема, русалівська громада Уманського повіту Київської губернії лише в 1915 р. перерахувала на користь цієї організації 22 руб.³⁰

Отже, у роки Першої світової війни посилюється тиск на протестантів з боку владних структур, що було викликано посиленням реакції за умов воєнного часу, пацифістськими пе-

реконаннями низки віруючих, а також їх зв'язками із закордонними релігійними організаціями. За таких умов вони змушені були згорнути свою місіонерську діяльність, водночас більша увага ними була приділена суспільно-корисній праці. Їхня робота у цьому напрямку була важливою складовою гуманітарної місії християнських громад початку ХХ ст.

За умов військового часу частина сектантів, дотримуючись християнської заповіді «не убий», відмовлялася від виконання військового обов'язку, що, однак, не може слугувати доказом їхньої антидержавної діяльності. Пацифізм віруючих базувався на глибокій морально-етичній основі і порушення ними закону носило вимушений характер. Лише у разі необхідності вибору між Законом Божим та цивільним законом, вони віддавали перевагу першому, свідомо накликаючи на себе репресії з боку державних органів влади.

Примітки:

1. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). Москва: Наука, 1965. 348 с.
2. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. Львів: Просвіта, 1995. 350 с.
3. Савинский С.Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1867–1917). Санкт-Петербург: Библия для всех, 1999. 424 с.
4. Решетников Ю., Санніков С. Огляд історії Євангельсько-баптистського братства в Україні. Одеса: Богомисліє, 2000. 230 с.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Фонд (ф.). 301. Опис (оп.). 2. Справа (спр.). 73. Арк (арк.). 94.
6. Там само, арк. 98-98 зв.
7. ЦДІАК України, ф. 1335, оп. 1, спр. 1899, арк. 4 зв.
8. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 2, оп. 79, спр. 8, арк. 52.
9. Там само, арк. 55-55 зв.
10. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3590, арк. 110.
11. Об установлении наблюдения за деятельностью сект. *История Евангельского движения в Евразии(1.0)*. [Электронный ресурс]: материалы и документы. Одесса, 2001. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см.
12. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 821, оп. 133, ед. хр. 198, л. 68.
13. История евангельско-баптистского движения в Украине: материалы и документы / сост. С.И. Головащенко. Одесса: Богомыслиє, 1998. С. 100.
14. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.)... С. 274.

15. ДАКО, ф. 2, оп. 220, спр. 112, арк. 37 зв.-38; Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. Львів: Просвіта, 1995. С. 263.
16. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.)... С. 318.
17. РГИА, ф. 821, оп. 133, ед. хр. 312, л. 93 об.
18. История евангельско-баптистского движения в Украине: материалы и документы... С. 56.
19. Решетников Ю., Санников С. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине... С. 131.
20. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. 160, спр. 1085, арк. 146.
21. ЦДІАК України, ф. 1262, оп. 1, спр. 313, арк. 17.
22. История евангельско-баптистского движения в Украине: материалы и документы... С. 159.
23. Донесение об антивоенной сектантской агитации. *История Евангельского движения в Евразии (1.0)*. [Электронный ресурс]: материалы и документы. Одесса, 2001. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см.
24. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3590, арк. 77.
25. Там само, арк. 109 зв.
26. ІР НБУ, ф. 160, спр. 1085, арк. 140 зв.
27. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій... С. 243-244.
28. Фонд милосердного самарянина. *Гость*. 1914. № 11. С. 282; Фонд милосердного самарянина. *Гость*. 1914. № 12. С. 305.
29. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій... С. 263.
30. ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 3590, арк. 109 зв.

Ihor Opria

LATE PROTESTANT DENOMINATIONS OF THE RIGHT BANK UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

The article analyzes the condition of Late Protestant denominations during the First World War. It was determined that the suspicious attitude of the Russian authorities towards them had increased, which had its own explanation. Baptists, Adventists and Evangelical Christians have tried to assert their loyalty to the government, but the refusal to use weapons by some believers and links to foreign religious centers have forced military and civilian authorities to accuse them of anti-government activities and intensify persecution.

Key words: World War I, pacifism, Baptists, Adventists, Evangelical Christians.

Отримано: 27.05.2021

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 378.4(477)“1917/1920”

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.165-180

Олександр Завальнюк
(Кам'янець-Подільський)

УКРАЇНСЬКІ УНІВЕРСИТЕТИ 1917-1920 рр.: ПЕРШІ КРОКИ ІЗ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ОСВІТНЬО-НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлюється питання про початкові заходи із запровадження в практиці молодих українських університетів європейського досвіду, зокрема, щодо задоволення культурно-освітніх інтересів і потреб національних меншин, механізму формування студентського контингенту, кадрового забезпечення, організації навчального процесу, його методичного забезпечення та науково-дослідної роботи, які свідчили про усвідомлення потреби готувати фахівців різних спеціальностей за стандартами вищої школи різних країн Європи на початку ХХ ст.

Ключові слова: українські університети, європейські університети, освітня і наукова діяльність, лектори, викладачі, студентство.

Сучасний розвиток української вищої школи, орієнтований на європейські стандарти, має на меті зробити галузь більш якісною у підготовці і мобільності висококваліфікованих кадрів, посилити роль університетської науки в ефективному вирішенні комплексу актуальних проблем життя країни, зокрема модернізації виробничого потенціалу, подолання кризових явищ в різних сферах життя, домогтися більшої конкурентноздатності молодих фахівців на міжнародному ринку праці. Вирішення поставлених завдань відбувається у складних внутрішніх і міжнародних умовах, спричинених російською анексією Криму та військовою агресією на Сході України, провокаціями Росії, спрямованими на загострення цього конфлікту та широкомасштабну війну проти нашої країни. Ускладнюють реалізацію політики щодо розвитку національної вищої школи і обмежувальні заходи, спрямовані на подолання коронавірусної пандемії.

Осмислення доцільності запровадження європейських стандартів у вітчизняній вищій освіті розпочалося дав-

но. Певний внесок у формування нової ідеології і практики університетського будівництва країни внесли окремі діячі Української революції 1917-1921 рр. Вони започаткували перші кроки у цьому напрямку, розуміючи необхідність мати передову вищу школу як рушія національно-культурного, цивілізаційного поступу молодій державі.

На сьогодні спеціальних праць, присвячених цьому актуальному питанню, немає, хоча окремі її складові, зокрема запровадження в українських університетах, за прикладом європейських вишів, повноцінних академічних свобод, до певної міри висвітлені¹. Окремі факти, пов'язані зі складом викладачів молодих українських вишів, які мали повну чи часткову європейську підготовку, зафіксовані у наших синтетичних працях з історії становлення і функціонування галузі, окремих закладів вищої освіти².

Метою статті є представлення початкових заходів українських університетів та їх реалізацію для опосередкованого впровадження у свою практичну діяльність досвіду різних європейських вищих шкіл в організації навчальної, методичної і наукової роботи з метою забезпечення вищої якості підготовки фахівців.

Узагальнений у статті матеріал нині вартий уваги закладів вищої освіти України, які здійснюють прямі міжнародні зв'язки з вишами Європи, спрямовують до них штатних науково-педагогічних працівників для підвищення кваліфікації, час від часу проводять спільні наукові форуми, академічні обміни тощо.

Для творення українських університетів необхідно було насамперед виробити відповідну концепцію їхньої ролі у освітньо-культурному, інтелектуальному житті країни. Вийшовши з-під самодержавного гніту на початку березня 1917 р., українці намагалися якомога швидше розв'язати питання українізації русифікованої шкільної системи на своїй історичній території, яка була підконтрольна Росії. Науковці, освітяни, громадські діячі, які ініціювали створення першого українського університету, не надавали першорядного значення матеріалізації у ньому досягнень європейської університетської культури. Основна увага приділялася організації революційного за своїм значенням україномовного характеру навчального процесу та запровадження низки українознавчих дисциплін (українські лекторії, кафедри), які до цього у навчальних планах російських університетів в Україні були відсутні. Самі по собі ці нововведення вже означали великий успіх українського руху, який мав на меті утвердження

українства у найбільш широкому вимірі, у першу чергу, відновленні їхньої державності.

Структура проектного вишу з трирічним терміном навчання, в основному запозичалася з російських університетів, де підготовка тривала 4 роки, з тією різницею, що вона не спускалася зверху через відповідний нормативний документ, а ініціювалася, обмірковувалася і затверджувалася в громадських колах, передусім тими, хто був випускником російських вишів. У «Проспекті Народного Українського Університету», де роз'яснювалися засади існування вишу у Києві, його характер, умови вступу тощо, наголошувалося, зокрема, що цей заклад, як такий, що «обслуговує потреби переважно українського народу і взагалі всієї людности на Україні», «намічає широкий обсяг предметів викладання, як і університети інших народів»³. Які саме національні спільноти мались на увазі – не повідомлялося, хоча зроблене узагальнення щодо них можна було тлумачити як у вузькому сенсі (у Києві на той час вже були відкриті російський і єврейський народні університети), так і в широкому, не виключаючи і тих спільнот, що проживали у Європі.

Про те, що досвід окремих європейських університетів був актуальним для українців (аби не допустити серйозних помилок у різних нововведеннях), було заявлено на засіданні ради лекторів Київського народного українського університету 31 березня 1918 р., при обговоренні питання про вироблення заходів із українізації російських вищих шкіл в Українській Народній Республіці. Промовці наголошували, що цей процес треба запроваджувати з великою обережністю, і пропонували для наслідування досвід, пов'язаний, наприклад, зі Страсбурзьким університетом⁴, який у 1871 р., після переходу Ельзасу зі складу Франції до Пруссії, поступово переходив на засади німецької культури, але без негайної ломки устадених університетських традицій, сформованих у складі французької держави. Щоб задовольнити кадрову проблему для молодих українських університетів, було вирішено звернутися до одного із найстаріших європейських університетів, що з 1632 р. діяв у Дорпаті (Юр'єві) і, попри його русифікацію у XIX – на початку XX ст., все ще зберігав деякі давні традиції. У цьому закладі вищої освіти на викладацьких посадах працювали кілька відомих українців, була чимала група студентів українського походження, яких з часом можна було залучити до участі у національному відродженні⁵.

Лекторами КНУУ згодилися працювати чимало відомих у різних галузях вчених, які мали викладацький досвід і визнання у наукових колах. З-поміж них були й такі,

які у свій час ознайомилися з практикою викладання у європейських закладах вищої освіти та організації наукових досліджень. Зокрема, І.С. Свенціцький у 1899 р. закінчив Львівський університет, Г.Г. Павлуцький і М.І. Рудницький навчалися у Сорбоні, Б.О. Кістяківський – у Берлінському, Паризькому і Страсбурзькому університетах, М.І. Туган-Барановський студіював різні науки у Великій Британії. Крім того, В.В. Зеньківський і В.І. Лучицький побували у наукових відрядженнях в європейських країнах, а І.М. Ганицький знайомився з науково-технічною думкою на міжнародних виставках у Празі, Стокгольмі, Мюнхені, Цюриху, спілкувався з її авторитетними творцями⁶.

Отриманий за кордоном до початку Першої світової війни досвід ці вчені використовували в міру можливостей у навчальному процесі, науковій діяльності, дотримуючись у першу чергу, тих організаційно-дидактичних засад, які існували у їхніх закладах освіти – російських державних/приватних, а згодом і українському народному університеті. Останній не прийняв свого статуту, де можна було зафіксувати прагнення набути з часом якостей європейських вишів. Тут мали б зафіксувати і умови формування студентського контингенту, які відповідали б європейській університетській практиці і були зафіксовані у вже згаданому «Проспекті»: мова йшла про навчання представників обох статей, усіх національностей, без обмежень через віросповідання, як це було у російських університетах щодо євреїв⁷.

З відкриттям 5 жовтня 1917 р. Київського народного українського університету (КНУУ) представники української науково-педагогічної інтелігенції усвідомлювали його обмежені права і неможливість його випускникам згодом отримати робочі місця в різних галузях життя країни. При цьому вони наголошували на необхідності політики, спрямованої на створення мережі державних університетів, які мали б служити національній культурі і формувати громадянську свідомість українців. Ці діячі наголошували, що українцям треба перестати «оглядатися на Петроград» і прислухатися до того, що «думають руські товариші». Зокрема, лектор КНУУ П. К. Пилипчук пропонував в університетотворенні переходити на заснування свого класичного університету, взявши за орієнтир, приміром, болгарський досвід (мався на увазі заснований у 1888 р. невеличкий Софійський університет, який, попри наявні складні проблеми, зумів поступово вирішити їх, збільшивши кількість факультетів та учасників освітнього процесу)⁸. Цей та інші голоси, що кликали до заснування

своїх повноправних класичних університетів, були почуті, а за гетьманату Павла Скоропадського лягли в основу відповідної освітньої політики.

Закони, якими започатковувалися два українські державні університети – Київський (КДУУ) і Кам'янець-Подільський (К-ПДУУ), затверджені 17 серпня 1918 р., були схожі (перший мав два курси підготовки, інший розпочинав роботу з першого курсу). Обидва виші мали обов'язково дотримуватися у внутрішньому житті вимог російського університетського статуту 1884 р. (з деякими наступними змінами до нього). Ця стаття законів зобов'язувала молоді університети реалізовувати у їхній діяльності принципи і норми, які не у всьому пройшли випробування часом (не випадково у 1916 р. у Росії було розроблено загалом більш прогресивний проект нового університетського статуту, який самодержавство побоялося прийняти). Оскільки проекти цих актів розробляла створена Міністерством освіти Української Держави тимчасова комісія з вищих шкіл і наукових інституцій на чолі з російським академіком В. І. Вернадським (певний час працював в Міністерстві освіти Росії), то про європейські горизонти українських університетів нічого не зазначалося.

Досягненням в обох законах слід вважати норму про україномовне викладання навчальних дисциплін, а для Кам'янець-Подільського державного українського університету ще й заснування двох кафедр нацменшин – «одна польської, друга єврейської літератури й історії»⁹. Щоправда, кількість цих кафедр могла бути збільшена до трьох (йшлося про румунську кафедру). Утім, за Д. І. Дорошенком, на засіданні уряду, де обговорювався законопроект про заснування К-ПДУУ, «суперечки виникли тільки щодо катедри румунської мови та літератури; дехто з міністрів (міністр освіти і мистецтва М. П. Василенко та ще троє учасників засідання»¹⁰. – Авт.) висловився проти, мотивуючи тим, що треба змагати до того, щоб збільшити культурний вплив і перевагу українців над румунами. А не сприяти розвитку румунщини, яка не має ніякої загальнолюдської ваги й інтересу». Потребу такої кафедри її прихильники пояснювали тим, що цей університеті зможе притягувати молоді з Буковини і Молдови, яка, засвоївши не тільки українознавчі предмети а ще й румунську мову і літературу, з часом зможе у рідних краях пропагувати українську культуру»¹¹. Утім більшості голосів для підтримки цієї норми не набралось. Попри те, вдалося забезпечити, за прикладом університетів низки країн, зокрема, Болгарії, Чехії і Словенії¹², дотримання пріоритетів титульної нації.

У обох законах були відсутні статті про формування студентського контингенту. Порядок зарахування абітурієнтів міністр М.П. Василенко розмістив у затвердженому ним окремому документі – правилах прийому, який зафіксував поширену в європейських вишах демократичну практику спільного навчання юнаків і дівчат, незалежно від їхніх національностей і віросповідання. Жодних соціальних чи політичних обмежень для вступу, як це було у більшовицькій Росії, не існувало¹³.

Широкі можливості для маніфестації певної орієнтації молодих державних українських університетів на досвід європейської вищої школи давали урочистості з нагоди їх відкриття. 6 жовтня 1918 р. першим відзначав це національне свято КДУУ, при чому за участі гетьмана. На урочистості прибули представники європейських союзних країн – послы Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії й Фінляндії¹⁴. Павло Скоропадський, звертаючись до велелюдного залу, особливо до патріотично налаштованого українського студентства, певним чином окреслив їхнє наступне завдання щодо формування наукового світогляду, враховуючи тодішні досягнення у різних країнах і присутність європейських послів. Не відкидаючи значення російської науки для процесу становлення української університетської освіти, він наголосив у першу чергу на ролі європейських наукових здобутків у формуванні майбутньої інтелігенції незалежної держави. «Все велике, що зроблено вченими мужами, як у Західній Європі, так і в Росії, і те, що вони зроблять в потомні часи, – заявив керівник держави, – повинно бути також і Вашим придбанням. Всі здобутки людської думки у всіх галузях науки мають бути прийняті Вами і перетворені в горнілі національної свідомості українського народу»¹⁵.

Лунала тема про зв'язок української нації з Європою через заснований виш. Так, представник галицьких українців, член австрійського парламенту Л.М. Цегельський назвав цю подію і радісною, і триумфальною, оскільки, на його думку, таким чином «українська нація прилучилася до європейської культури». Свято завершилося співом національного гімну і поширеного у Європі студентського гімну «Gaudeamus»¹⁶.

Підготовчі заходи до проведення всеукраїнського свята відкриття К-ПДУУ були використані і для формування в українській суспільній свідомості думки, що цей виш має європейське майбутнє. Запрошуючи високоповажних діячів на цей урочистий захід, ректор І.І. Огієнко наголошував, що заклад «не буде звичайним Університетом східного типу», а як «вірний крапцем традиціям європейських університетів» відкриває уперше на сході слов'янства богословський факультет

та дві національні кафедри, чим засвідчує своє наближення «до високої західноєвропейської культури»¹⁷. У своєму виступі перед святковою аудиторією ректор заявив, що Кам'янець-Подільський державний український університет закладений за зразком університетів Лондона й Америки (деталізації не було)¹⁸. Міркування учасників свята про ймовірність майбутньої приналежності цього вишу до сім'ї європейських побратимів підсилювала присутність і вітальний виступ ректора Чернівецького (німецького) університету В. Тарнавського (прибув разом з українським послом Віденського парламенту, професором С.Й. Смаль-Стоцьким). Усіх гостей вітали два національні хори, в репертуарі яких були як українські патріотичні твори, так і славнозвісний «Gaudeamus»¹⁹.

Про європейськість (як прогнозований факт) нового вогнища освіти і науки згадувалося у низці зачитаних вітальних адрес. Так, місцеве православне духовенство побажало, щоб у майбутньому слава університету «стала врівень зі славою старих наукових огнищ Європи!». Керівництво Єврейської громади міста прирівняло значення нового українського вишу із відкриттям єврейського університету в Єрусалимі, побачила у цьому крок до західноєвропейської культури.

Провід Української партії соціалістів-самостійників вважав, що К-ПДУУ «буде ніби живим зв'язком з культурою Західної Європи, розвиваючи своє рідне і приймаючи з Заходу ті наукові досягнення, котрі через лиху долю не міг використати український народ». Цю думку поділяла Українська Чорноморська рада та її представництво у Києві, стверджуючи, що «сьогодні Кам'янець перекидає міст над тією безодньою, яку вирила між Україною і Західною Європою стара, цвілілю покрита русифікаторська школа».

А педколектив міської приватної комерційної школи В.Г. Підгурського вважав, що свято відкриття знаменує входження К-ПДУУ «до сім'ї європейських університетів». Схожі думки висловили: відомий український історик з Галичини С.Т. Томашівський і редакція київської газети «Народна справа» та ін.²⁰.

Під час публічного спілкування представники української еліти не шкодували епітетів для оцінки майбутнього цього закладу освіти. Так, вони наголошували, що тут, у Кам'янці-Подільському, який знаходився поруч з державним кордоном України і розмістив у себе омріяний університет, прорубується вікно у Європу, до її науки²¹. Новому університетському місту пророчили славу, зокрема, німецького Гейдельберга²². Тобто йшлося про те, що нове вогнище національної вищої

освіти і культури буде орієнтуватися на багатовіковий досвід відомих європейських університетів і з часом зможе посісти серед них поважне місце.

Відкриття зазначених вишів дало поштовх до критичного осмислення набутого в Україні різних складових університетського досвіду. Зокрема, випускник і професорський стипендіат університету св. Володимира А.Т. Білецький стверджував, що «робота в російських університетах хворіла», маючи на увазі те, що між частиною професури та ідеалістично настроєним студентством точилася боротьба. Це шкідливе явище аж ніяк не варто було наслідувати молодим українським університетам, бо, на думку автора, «українська професура, що вийшла з цих студентських рухів, з революційних змагань української демократії, настроєна працювати в повнім контакті з українським студентством». У свою чергу, університетська молодь, яка пройшла горнило революції і всіма силами прагне «до нового національного, політичного і науково-культурного життя, не дасть приводу до боротьби з українською професурою в її академічній праці, скерованої лише на добро України»²³.

Такий підхід до витворення взаємовідносин учасників освітнього процесу у вишах більше відповідав європейському типові, про що не раз наголошували різні українські діячі. Зокрема, І.І. Огієнко заявив, що К-ПДУУ буде «зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати разом на користь рідної України»²⁴. А Д.І. Дорошенко на власні очі бачив, що «атмосфера панувала в університеті дуже добра. Студенти з живим інтересом ставилися до викладів, вони цінили й те, що Кам'янецький університет являється національною науковою інституцією»²⁵.

В обох українських держуніверситетах працювали викладачі, які у тій чи іншій мірі були знайомі з практикою роботи європейських вищих шкіл. Так, у КДУУ було переведено зі столичного народного університету усіх, хто мав відповідний науковий ценз, зокрема й тих, хто до 1914 р. проходив за рубежем відповідні студії або наукове стажування. Цей склад поповнили й кілька нових науково-педагогічних працівників, зокрема, М.П. Нещадименко (у 1902-1908 рр. навчався у вишах Європи, працював у бактеріологічних інститутах і лабораторіях, знайомився з методами виготовлення сироваток і вакцин)²⁶; Д.А. Крижановський (у 1904-1905 рр. студював науки у Геттінгенському університеті)²⁷; Ф.В. Тарановський (у 1902-1903 рр. стажувався у Гейдельберському, Геттінгенському і Берлінському університетах)²⁸; В.Ю. Данилевич (член Берлінського товариства передісторичних досліджень) та ін.²⁹.

На викладацьку роботу до університету у Кам'янці-Подільському запросили велику групу науковців, які у свій час закінчили Львівський університет і були добре обізнані з європейською практикою вищої школи (І.П. Крип'якевич, С.Л. Рудницький, В.І. Бірчак, С.-М. Бaley, Ю.Й. Гірняк, В.А. Кучер, В.О. Геринович, Є.А. Завадський)³⁰. На жаль, через політичні обставини, пов'язані з листопадовою революцією 1918 р. в Галичині та збройним захистом ЗУНР, переважна більшість з них, крім двох останніх, до університету так і не прибули. Із західноукраїнського регіону поповнили викладацький штат вишу Н.Т. Гаморак, випускник Віденського університету (там же захистив докторську дисертацію і став членом Німецького ботанічного товариства)³¹, М.А. Чайковський, який навчався у Празькій (німецькій) вищій технічній школі, Празькому (німецькому) та Віденському університетах, де провчився три роки (диплом про вищу освіту здобув у Львівському університеті)³². Високим професіоналізмом виділявся російськомовний чех, непоганий знавець української мови В.І. Петр, випускник Празького (німецького) університету³³.

Крім зазначеної групи вчених, в роботі університету були досить помітні й представники Наддніпрянської України, непогано обізнані з практикою роботи європейських вищих шкіл. Зокрема, М.М. Хведорів у 1905 р. закінчив вищу школу електрики у Парижі, а С.В. Бачинський – два факультети у Паризькому університеті і Тулузькому агрономічному інституті, брав участь у математичному конгресі у Брюсселі³⁴; С.С. Остапенко отримані в Україні знання з економіки 1913 року поглиблював у Німеччині³⁵; А.Е. Малиновський у 1905-1907 рр. стажувався у трьох зарубіжних університетах – Гейдельберзькому, Мюнхенському і Тюбінгенському. У Сорбоні він слухав лекції низки французьких професорів, брав участь у семінарі з теоретичної фізики³⁶. Цінний досвід роботи у бібліотеках і архівах Львова, Будапешта, Загреба, Белграда і Бухареста 1913 р. отримав М.О. Драй-Хмара³⁷. У Швеції стажувався В.П. Храневич³⁸. М.А. Аганін у передвоєнні роки побував у Гейдельберзькому університеті, де готувався до професорського звання³⁹.

У тій чи іншій мірі досвід викладачів, які закінчили європейські вищі або проходили у них стажування, демонструвався у К-ПДУУ на вступних лекціях, які відвідували усі зацікавлені студенти і колеги, в ході семестрового навчання, під час проведення різного роду факультетських науково-методичних заходів і підготовки навчальних та навчально-методичних посібників (загалом у закладі було надруковано майже 25 таких

видань⁴⁰). Фактично у кожній лекції чи практичному занятті вони демонстрували отримані за кордоном знання, дотримувалися відповідних методик, намагалися передати молодим українцям усе найкраще з набутого у Європі. А коли студенти zorganizували у лютому 1919 р. фізико-математичний гурток, то М.А. Чайковський надав їм методичну підтримку, зокрема, ознайомив молодих фізиків з досвідом роботи аналогічних гуртків у Берлінському і Віденському університетах⁴¹.

Університетські науковці, які у свій час пройшли європейську школу, намагалися продовжувати працювати над обраними раніш проблемами. І якщо у довоєнний період це їм вдавалося краще, то під час Першої світової війни і збройної боротьби за українську державність у реалізації їхніх планів було чимало перешкод, пов'язаних з втратою контактів з європейськими вченими та їх організаціями, припиненням доступу до лабораторної бази, зокрема країн Четверного пакту, де у довоєнний період була змога працювати у відомих наукових центрах.

Негативно впливали на якість наукового життя викладачів відсутність в українських університетах необхідних наукової літератури, джерел і лабораторної бази. Стан забезпечення науково-дослідної роботи в К-ПДУУ необхідними науковими виданнями вдалося поліпшити завдяки чималій допомозі (357 примірників видань), отриманій від Румунської Академії наук навесні 1920 р.⁴² Для університету було придбано у Відні частину наукової літератури, утім її не вдалося доправити в Україну⁴³.

Попри зазначену проблему, на вирішення якої було потрібно чимало часу і коштів, інтерес учених до західноєвропейської і американської науки та техніки не зникав, про що свідчують їхні доповіді, наприклад, на засіданні секції точних наук Наукового товариства при К-ПДУУ. Тут, зокрема, розглядали питання про вивчення математичних і технічних наук у вищих технічних школах Німеччини, Франції, Італії, США⁴⁴. У науковому плані певну роль відіграла збудована в університеті з ініціативи викладача О.А. Аленича невелика обсерваторія (де були встановлені телескопи німецького виробництва), яку часто використовував студентський астрономічний гурток⁴⁵.

Дбаючи про поліпшення умов для науково-дослідної роботи, у К-ПДУУ було створено свою поліграфічну базу, яка, проте, не мала латинського шрифту. А це означало, що в опублікованих дослідженнях було неможливо зазначити використані праці англійських, французьких, німецьких, польських та інших авторів. Щоб усунути ці перешкоди, ректор К-ПДУУ І.І. Огієнко від'їждив до Відня двох викладачів для того, щоб придбати необхідний друкарський шрифт. У підсумку виконати доручення

не вдалося через дефіцит товару, з одного боку, й непомірну інфляцію та значні коливання курсу валют, з іншого⁴⁶.

Наведені приклади свідчать, що українські університети робили певні кроки із врахування досвіду діяльності зарубіжних вишів. Проте, не настільки відчутно, щоб можна було вести мову про наявність в УНР пріоритетів вищої освіти європейського рівня. Це добре усвідомлювали представники української еліти, виховані на традиціях західноєвропейської культури. Вони добре усвідомлювали реальний стан українських університетів, їхні проблеми, причини відставання від провідних вишів Європи і назрілу потребу модернізації у найближчому майбутньому. У зв'язку з цим професори С.С. Дністрянський і С.Л. Рудницький, які проживали в Відні й працювали над заснуванням Українського вільного університету (УВУ), підготували і поширили «Меморіал в справі зрівняння університетських студій на українських університетах з західноєвропейськими університетами». Цей документ отримали у Міністерстві освіти УНР і 24 червня надіслали ректору К-ПДУУ І.І. Огієнку, якого просили підготувати відповідні рекомендації для освітнього відомства⁴⁷. Тобто керівники галузі поставилися до цього питання серйозно. Щоправда, тодішні надзвичайно складні воєнно-політичні умови, пов'язані з відступом польсько-українського війська під ударами Червоної армії з Київщини у західному напрямку, негативно вплинули на становище УНР. Кам'янець-Подільський з 28 червня 1920 р. знову вимушено став урядовою резиденцією, причому було зрозуміло, що відстояти його перед переважаючими силами противника не вдасться. Через ці обставини І.І. Огієнку, як міністр ісповідань, разом з урядом готувався до евакуації, яка відбулася 9 липня (сюди він повернувся лише 7 листопада 1920 р. і пробув усього тиждень, виїхавши на еміграцію)⁴⁸. То ж до розгляду «Меморіалу» на засіданні ради професорів вишу руки просто не дійшли.

Про зміст цього документа можна судити лише з назви, бо його текст у вітчизняних архівах виявити не вдалося. Залишаються невідомими викладені у ньому конкретні пропозиції щодо встановлення в українських вишах європейських норм організації навчального процесу. У вузькому форматі їх більш-менш вдалося реалізувати в УВУ, причому не у Відні, де його офіційно відкрили у січні 1921 р., а у столиці Чехословаччини, куди він перемістився восени того ж року. Як стверджує С. Наріжний, «західноєвропейські університетські приписи [норми. – Авт.] були засновані [реалізовані – Авт.] в Українському Вільному Університеті ... у Празі»⁴⁹. В УНР ці вимоги так і не були впроваджені через поразку революції восени 1920 р.

Певний вплив на наддніпрянське студентство К-ПДУУ справляли носії європейської академічної культури зі Східної Галичини, які вимушено залишили навчання у львівських вишах у зв'язку з поразкою війська ЗУНР у протистоянні з польською армією Ю. Галера. На 1 липня 1920 р. в університеті налічувалося 168 студентів (12%), які були вихідцями з Галичини⁵⁰. Скільки із них мали на батьківщині університетські студії – невідомо, бо чимало з них зараховували до К-ПДУУ умовно дійсними студентами або ж вільними слухачами через те, що не встигли взяти з собою відповідні документи про освіту чи статус студента. Попри це, вони проявляли вироблені раніш навички академічної роботи, прагнули якісно оволодіти навчальним матеріалом, були досить активні у громадському житті, організувавшись, за прикладом студентів-українців Львова, у самодіяльну Академічну громаду. Навесні 1920 р., за пропозицією Ради студентських представників – масової демократичної, багатонаціональної організації молоді, двоє найбільш авторитетних здобувачів вищої освіти з Галичини увійшли, з правом дорадчого голосу, до складу ради професорів, що, на думку тодішнього проректора Л.Т. Білецького, кинуло виклик «університетській традиції в цілій Європі»⁵¹. Цей почин був осмислений і набув узаконення в сучасній Україні.

Невідомо у кого саме (галичан чи наддніпрянців) народилася ідея налагодити зв'язки з Другим Студентським інтернаціоналом у Страсбурзі, про що повідомив молодіжний журнал «Нова Думка» у травні 1920 р. Утім, попри велике бажання потрапити до повоєнної Європи, реалізувати його не вдалося. Тоді ж з'явився задум провести всеукраїнський студентський конгрес за участю делегатів не тільки зі Східної, а й Західної Європи. Передбачалося, що на цьому зібранні будуть проаналізовані досягнення у роботі вищої школи як української, так і західноєвропейської. Оргкомітет за участю кам'янецьких студентів, куди увійшли і галичани, запланував цей захід на 1 жовтня 1920 р. в українській столиці. Було опубліковано звернення до студентів-українців в УНР і за кордоном⁵². Але форум так і не відбувся через невтішне політичне становище, поразку польсько-українського війська влітку того ж року, і, як наслідок, перехід Києва і України загалом під більшовицький контроль. Словом, через воєнні дії і поразки студентській молоді так і не вдалося пробити «вікно у Європу», як і забезпечити щасливе, омріяне майбутнє своєму вишеві і його прихильникам.

Отже, засновані у 1917-1918 рр. українські університети, яким громадськість пророчила європейську перспективу,

частково враховували відповідний досвід західноєвропейських вищих шкіл, більш потужних і визнаних у науковому, навчальному і методичному вимірах, з багатою історією, посідаючи високі місця у міжнародних громадських рейтингах. Новостворені українські виші поступово утверджували цивілізовані і визнані у світі принципи рівноправності різних національних спільнот на отримання вищої освіти, прогресивні норми формування багатонаціонального студентського контингенту, залучали до своїх науково-педагогічних штатів добре підготовлених чи удосконалених за участі відомих університетів Європи українських вчених, які вміло реалізовували набуті вміння і навички у навчальному процесі, його методичному забезпеченні, в меншій мірі у науковій діяльності. Усе це позитивно позначалося на якості підготовки фахівців. Чимало із запропонованого щодо європеїзації університетів не змогли реалізувати через об'єктивні причини, залишивши вирішення цієї проблеми на майбутнє.

Примітки:

1. Завальнюк О. Академічні свободи в українських університетах: перший національний досвід європейського рівня (1917-1920 рр.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков (гол. ред. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Вип. 8. С. 198-211.
2. Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1917-1920 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 496 с.; Його ж. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: «Абетка-НОВА», 2006. 630 с.
3. Держархів міста Києва. Ф. Р. 936. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.
4. Там само. Спр. 8. Арк. 16 зв.
5. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович, заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко; перевид. в Україні. Львів, 1993. Т. 2. С. 586.
6. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Ганицький Іван Михайлович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Ганицький_Іван_Михайлович); Зеньківський Василь Васильович; Кістяківський Богдан Олександрович; Лучицький Володимир Іванович; Павлуцький Григорій Григорович; Рудницький Михайло Іванович; Свенціцький Іларіон Семенович; Туган-Барановський Михайло Іванович.
7. Держархів міста Києва. Ф. Р. 936. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.
8. Пилипчук П. Український Університет. *Українська республіка*. Київ, 1917. 15-30 жовтня. Ч. 1. С. 7.
9. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах / упоряд.: Р. Пиріг

- (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. Т. 2. С. 237-239, 240-242.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 1063. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 148-149.
 11. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. С. 411.
 12. За український університет у Львові. (Збірник статей в університетській справі). Львів: Накладом Українського Студентського Союзу, 1910. С. 758.
 13. Проект прийому в університети в 1918-19 рр. *Державний вістник*. 1918. 6 вересня. Ч. 31. С. 3.
 14. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки)... С. 360.
 15. Відкриття Українського Державного Університету. *Відродження*. 1918. 8 жовтня. Ч. 154. С. 3-4; Скоропадський Павло. Кінець 1917 – грудень 1918 / [гол. ред. Ярослав Пеленський]. Київ-Філадельфія, 1995. Спогади. С. 293.
 16. Дорошенко Д.І. Історія України. 1917-1923. В 2-х т.: документально-наукове видання / упоряд. К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. Т. 2. С. 246.
 17. ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920. Матеріали, документи, спогади. У 3 кн. / упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. Київ: Прайм, 2001. Кн. 2. С. 543-544; Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / уклад. й авт. статті С.А. Копилов, О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С. 95.
 18. Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету. *Відродження: щоденна безпартійна демократична газета*. Київ, 1918, 24(11) жовтня, Ч. 167. С. 5.
 19. Там само; Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рятування України / упоряд., авт. передм. і коментарів Микола Тимошик. Київ: Наук.-вид. центр «Наша культура і наука», 2005. С. 106.
 20. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / уклад, авт. перед. слова і досліджень О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 153, 156, 158, 169, 180, 193, 250.
 21. Русова С. Мої спомини. Львів: Видав. кооператива «Хортиця»; Київ: Україна-Віта, 1996. С. 149-150.
 22. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (уривок із спогадів). *Літературно-науковий вістник*. Річник XXVII. Т. ХСVII. Кн. XI: листопад. С. 237.
 23. Білецький А.Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / підгот. тексту, вст. стаття та імен. покажчик В.Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. С. 144-145.

24. Відкриття Кам'янець-Подільського Державного Університету. *Відродження: щоденна безпартійна демократична газета*. Київ, 1918, 24(11) жовтня, Ч. 167, С. 5.
25. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.)... С. 415.
26. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Нещадименко Марко Петрович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Нещадименко_Марко_Петрович).
27. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Крижановський Дмитро Антонович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Крижановський_Дмитро_Антонович).
28. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Тарановський Федір Васильович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Тарановський_Федір_Васильович).
29. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Данилович Василь Юхимович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Данилович_Василь_Юхимович).
30. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Крип'якевич Іван Петрович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Крип'якевич_Іван_Петрович), Рудницький Степан Львович, Бірчак Володимир Іванович, Балей Степан-Максим Володимирович, Гірняк Юліан Йосипович, Кучер Володимир Антонович, Геринович Володимир Олександрович; Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)... С. 403.
31. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Гаморак Нестор Теодорович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Гаморак_Нестор_Теодорович); Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)... С. 192.
32. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Чайковський Микола Андрійович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Чайковський_Микола_Андрійович); Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)... С. 327.
33. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Петр В'ячеслав Іванович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Петр_В'ячеслав_Іванович); Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)... С. 273.
34. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Хведорів Михайло Михайлович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Хведорів_Михайло_Михайлович), Бачинський Сергій Васильович; Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)... С. 151, 316.
35. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Остапенко Сергій Степанович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Остапенко_Сергій_Степанович); Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)... С. 268.
36. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Малиновський Андрій Едуардович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Малиновський_Андрій_Едуардович); Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.)... С. 254–255.
37. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Драй-Хмара Михайло Опанасович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Драй-Хмара_Михайло_Опанасович); Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). С. 222.
38. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Храневич Василь Полікарпович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Храневич_Василь_Полікарпович).
39. URL: [www.uk.wikipedia.org/wiki/Аганін Марк Абрамович](http://www.uk.wikipedia.org/wiki/Аганін_Марк_Абрамович).
40. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. С. 281-284.

41. Там само. С. 302.
42. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 582. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 44; Спр. 100. Арк. 3.
43. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 582. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 1зв.
44. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах... С. 544, 548-554.
45. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 582. Оп. 1. Спр. 17а. Арк. 27 зв.; До відкриття обсерваторії в нашому Університеті. *Наш шлях*. 1920. 2 березня. Ч. 42. С. 3-4; Університетська обсерваторія. *Наш шлях*. 1920. 3 червня. Ч. 107. С. 4.
46. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 582. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 3-4.
47. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 582. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 59.
48. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рятуння України. С. 242; Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності / упор. і автори статті С.А. Копилов, О.М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2014. С. 359, 360-361.
49. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. С. 120.
50. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. С. 213.
51. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах... С. 317.
52. Там само. С. 332, 334, 343.

Oleksandr Zavalniuk

UKRAINIAN UNIVERSITIES OF 1917-1920: THE FIRST STEPS TO INTRODUCE THE EUROPEAN EXPERIENCE OF EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC ACTIVITY

The article is concerned with the initial measures to implement the European experience into practice of young Ukrainian universities, in particular to meet the cultural and educational interests and needs of national minorities, the mechanism of studentship and personnel formation, organization of the educational process, its methodological support and research, which indicated the recognition of need for experts in various specialties according to the standards of higher education in different European countries in the early twentieth century.

Key words: *Ukrainian universities, European universities, educational and scientific activity, lecturers, teachers, studentship.*

Отримано: 17.05.2021

**Олександр Кравчук,
Ігор Ратушняк**
(Вінниця)

ГУБЕРНСЬКІ СТАРОСТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 р.: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЙ

У першій частині статті висвітлено особливості роботи старост як керівників органів місцевого самоврядування у період гетьманату П. Скоропадського. Детально розкрито обставини складної суспільно-політичної ситуації в державі та ідеологічного розмежування населення України за критерієм національної свідомості. У другій частині подані біографічні відомості про губернських старост та короткі характеристики їх діяльності на посаді.

Ключові слова: Українська держава, окупаційна влада, місцеве самоврядування, староста, консерватизм, управління, селянські повстання, національна свідомість, репресії.

Важливою частиною вивчення історії є звернення до особистісного чинника. Так, при дослідженні подій Української революції 1917-1921 рр., важливо з'ясувати діяльність, зокрема, очільників місцевих управлінських структур у регулюванні суспільних процесів та вплив на неї їх походження, освіти, суспільного статусу тощо. В Українській Державі гетьмана П. Скоропадського це були губернські, окружні, повітові старости та міські отамани. У різній мірі біографії окремих з них вивчали В. Галатир і В. Лозовий¹, В. Голобородько², Д. Дорошенко³, С. Дегтярьов⁴, О. Мокієнко⁵, Г. Лазаревський⁶, М. Литвин і К. Науменко⁷, Ю. Назарук⁸, Р. Пиріг⁹, О. Прищепа¹⁰, І. Ратушняк¹¹, В. Ревегук¹², В. Савченко¹³, Т. Харченко¹⁴, І. Ярмошик¹⁵ та інші. Зазначена стаття є спробою подати відомості про основні етапи діяльності очільників губернській Української Держави 1918 р.

Після перевороту 29 квітня 1918 р. невідкладним завданням нової влади під проводом П. Скоропадського стало реформування управління регіонами. 2 травня 1918 р. було вирішено залишити «по одному цивільному комісару і по одному військовому коменданту у кожній губернії і у кожному повіті», але назви посад самих очільників місцевих адміністрацій встановити за зразком давньої української термінології. Влада зупинилася на назві «староста», що відбивала певну давньоруську традицію і була розрахована на сприйняття селянами у якості близького і зрозумілого елемента владної ієрархії. На законодавчому рівні запровадження посад губернських і повітових старост запровадили 16 травня 1918 р.¹⁶ Поступово,

контрольно-розпорядчі функції губернських старост були суттєво розширені. Р. Пиріг зауважив, що вони «отримали повноваження ширші за права колишніх царських губернаторів: проведення обшуків, арештів, заслань терміном до двох років, в тому числі й за межі України»¹⁷. Розширення повноважень здійснювалося для забезпечення важелів впливу під час реалізації гетьманської внутрішньої політики. У цій царині ситуація була особливо складною через наслідки Першої світової війни, військового конфлікту з Радянською Росією, прибуття з останньої біженців тощо.

За підбір керівного складу місцевого управління відповідав заступник міністра внутрішніх справ М. Воронович, російськи налаштований політик правого спрямування, один із лідерів Київського обласного союзу земельних власників¹⁸. Він висловлював негативне ставлення до українських функціонерів часів Центральної Ради: «Російські люди, вступаючи у центральні й місцеві установи України, придали б і російську фізіономію цим установам, не довелося б тримати в них недоуків-самостійників»¹⁹. Внаслідок такого підходу головами адміністрацій призначалися прихильники ідеології правого спрямування, на відміну від часів Центральної Ради, коли місцеві керівники були соціалістичними діячами²⁰. У переважній більшості старости були діячами консервативних переконань. Нових чиновників об'єднували такі принципіві засади, як встановлення порядку і відновлення приватної власності²¹. «... Підтримували гетьмана і його уряд лише ті елементи українського громадянства, для яких найдорожчою уявлялись державність, лад і порядок сам по собі, а не конче в українській національній формі, для яких самостійність України уявлялась самотнім порятунком, а не сталим національним ідеалом. І саму державу українську розуміли вони в широкому територіальному розумінні, а не стисло національному ...» – констатував Д. Дорошенко²².

Процес призначення на посади губернських старост, яких гетьман назвав «господарями губерній», зайняв півтора місяця²³. На посади адміністраторів призначались особи, лояльні до влади, з вищою освітою і досвідом обіймання адміністративних або командних посад. Окремі управлінці у минулому були вищими російськими службовцями регіонального рівня (І. Чарторижський, С. Шидловський), військовими (П. Андріанов, В. Федоренко, П. Залеський та І. Черніков). Більшість гетьманських адміністраторів губернського рівня мали військову освіту, служили, а згодом працювали земськими діячами. За соціальною приналежністю вони були місцевими поміщиками²⁴.

У певній мірі це теж була данина російській імперській традиції, коли земельні власники розглядалися як втілення «в собі й адміністраторів, і батьків-опікунів місцевого селянства»²⁵. Фактична передача регіональної влади поміщикам, зауважував Р. Пиріг, була «принциповою помилкою гетьмана»²⁶. Річ у тім, що «в такий спосіб незакінчені суперечки, суперечки за землю поміж зазначеними великими земельними власниками та українськими селянами мали-ж вирішувати самі-ж позивачі в цій справі»²⁷. Лише окремі з них, зокрема, Харківський і Подільський губернські старости (П. Залесський і С. Кисельов), усвідомлювали необхідність здійснення поміркованої аграрної реформи.

Загалом, такі призначення викликали хвилю нарікань з боку лівих сил, які звинуватили гетьмана у формуванні адміністративного апарату з реакціонерів. Один зі сучасників писав, що в тогочасних українських державних установах позасідали колишні царські урядовці, що хмарою понадз'їжджалися з Росії, було відновлено дореволюційну поліцію у вигляді Державної варту, а самоврядування, сформоване за Центральної Ради, ліквідовано і повернено довоєнне²⁸. Як відзначав О. Удовиченко, гетьманські службовці «в силу своїх русофільських тенденцій, дивились на Україну, як на плацдарм для формування антибільшовицьких сил»²⁹.

Згодом критично оцінював місцевих адміністраторів П. Скоропадський³⁰. У спогадах він вважав колишніх земських діячів на державній службі недостатньо готовими до «творчої роботи в момент революційної кризи ...»³¹. Те, що окремі працівники адміністративного апарату і загалом російська інтелігенція в Україні не були прихильниками не лише української самостійності, але й України «хоча б з деякою культурною автономією», стало одним із чинників поразки гетьманату³². Однак, як згадував гетьман, він був змушений призначати таких особистостей на державну службу, оскільки вони «знали техніку справи»³³.

Серед перших заходів старост були накази про повернення поміщикам землі та розграбованого майна. Їх, зокрема, оприлюднили 12 травня 1918 р. Волинський губернський староста³⁴, 14 травня – Харківський³⁵ і Херсонський³⁶, 20 травня – Київський³⁷, 25 травня – Полтавський³⁸, 1 червня – Подільський³⁹. Також видавалися накази про здачу населенням зброї, наприклад, Харківський губернський староста (19 червня 1918 р.)⁴⁰, Херсонський (4 липня)⁴¹, Катеринославський (12 липня)⁴². Однак власних силових підрозділів для забезпечення виконання цих наказів було недостатньо.

Адміністратори змушені були звертатися до австро-угорських і німецьких частин за підтримкою. У значній мірі цей процес пришвидшували поміщики, які постраждали від аграрної революції. Вони особисто зверталися до командирів підрозділів Центральних держав, дислокованих в Україні. Дії загонів у селах щодо відновлення власності і обеззброєння населення відомі як карні експедиції. Адміністратори прагнули певним чином врегулювати їх діяльність. Так, про це йдеться у циркулярах повітовим старостам Херсонського губерньського старости від 14 травня⁴³, Харківського – від 2 червня⁴⁴ та Подільського – від 18 червня⁴⁵. У липні 1918 р. у канцелярії Київського губерньського старости була підготовлена «Інструкція для начальників отрядів, котрі командуються в повіт для встановлення ладу»⁴⁶. Втім, німецькі та австро-угорські підрозділи при таких рейдах зазвичай переслідували власні матеріальні інтереси, накладали на селян різні контрибуції, здійснювали реквізиції тощо, завдавши збитків Українській Державі на суму 7 млрд. карб., що у декілька разів перевищувало бюджет країни (3,2 млрд. карб.)⁴⁷. До Австро-Угорщини та Німеччини було відправлено майже 2/3 поголів'я племінної рогатої худоби, свиней. Було вилучено більшу частину національного запасу цукру⁴⁸.

Крім реставрації великого поміщицького землеволодіння, старости здійснювали й інші економічні та соціальні заходи. Відзначимо у цьому аспекті боротьбу зі спекуляцією. Зокрема, на це були спрямовані розпорядження губерньських старост: Харківського – П. Залеського від 15 травня 1918 р.⁴⁹, Подільського – С. Кисельова від 18 липня⁵⁰. Катеринославський губерньський староста І. Черніков 11 липня 1918 р. звернувся до селян з закликом не здійснювати таємного вивозу хліба⁵¹. Також губерньські старости матеріально підтримували потреби біженців⁵², яких в Україні налічувалося 2,45 млн. осіб⁵³.

Але наслідком саме аграрної політики став потужний селянський рух, що вилився у 600 виступів та збройних повстань проти австро-угорських і німецьких військ, гетьманської влади, апогеєм яких стало протигетьманське повстання під проводом Директорії УНР⁵⁴.

Влада з її австрійськими та німецькими союзниками відповідала репресіями. Так, у січні 1918 р. в українських в'язницях перебувало під арештом 4,8 тис. осіб, у липні – 12,6 тис., в листопаді – їх кількість наблизилася до 25 тис.⁵⁵.

Репресії охопили всіх політичних супротивників гетьманату, від прихильників Центральної Ради до більшовиків, які зайняли критичну позицію щодо нової влади та агітували про-

ти неї. Як відзначав Д. Дорошенко, це вносило «велике знервування і в місцеву адміністрацію ... До всіх соціалістів вона ставилась дуже неприхильно й підозріло і готова була бачити «Большевізм» там, де ним і не пахло. Тим часом українська демократична інтелігенція була настроєна дуже «ліво» і не тільки не виявляла яких-небудь симпатій до нового ладу, але навпаки, де тільки і як тільки могла, підкреслювала своє недовір'я до нього й ворожнечу. В такій атмосфері не диво, коли провінціальні адміністратори в своїй нагінці за большевиками часто-густо хапали й садовили до тюрем українських соціалістів-небольшевиків, і це трактувалося знов-таки як боротьба з «українством»⁵⁶.

Оскільки становлення гетьманату діячі органів самоврядування категорично засудили, арешти торкнулися і їх. За постановою Ради Міністрів від 2 травня 1918 р. передбачалися арешти агітаторів – противників нової влади⁵⁷. З метою зменшення їх діяльності 11 травня 1918 р. М. Воронович направив на місця телеграму про заборону всіх зборів без згоди губернських старост⁵⁸. Місцеві адміністратори продублювали її, зокрема, 21 травня – Катеринославський губернський староста⁵⁹, 16 червня – Подільський⁶⁰.

Гетьманська держава, визнаючи право територій на самоуправління, прагнула домогтися більшої відповідальності місцевих органів та відродити їх колишнє значення у державному житті через повернення до господарської роботи. Але у зв'язку з політичною позицією органів самоврядування і тим, що вони спричиняли, за словами П. Скоропадського, «відчайдушний саботаж», старости розформовували земські управи⁶¹. Фактично відбувся розпуск українізованих управ, сформованих за часів Центральної Ради⁶². Після перевірки діяльності органів самоврядування спеціально створеними ревізійними комісіями, було вирішено реорганізувати ці інституції на нових засадах, відновивши куріальну систему виборів. Через складну політичну ситуацію цього здійснити не встигли. Крім того, від діяльності в органах самоврядування усували осіб, у дія яких ревізія виявляла порушення, а на їх місце призначали зазвичай дореволюційні представники цієї сфери. Водночас влада фінансово підтримувала органи самоврядування. Так, тільки губернським управам уряд упродовж 8 серпня – 3 грудня 1918 р. надав позик на суму 21 690 000 карб.⁶³ Але загалом, постійні конфлікти гетьманської влади з органами самоврядування призвели до підтримки ними збройного виступу Директорії УНР. Не випадково одним із його лідерів став голова Всеукраїнського союзу земств С. Петлюра⁶⁴.

Неоднозначною були й ситуація у сфері впровадження української мови у діловодство та реалізація культурно-освітньої політики. Ставлення старост до використання української мови в діловодстві було неоднозначним. Так, в Холмській губернії було введено розпорядження про українізацію в усіх державних повітових установах⁶⁵. На Волині документація, переважно, здійснювалася українською мовою⁶⁶. Подільський губернський староста С. Кисельов знав українську мову і використовував її у діловодстві⁶⁷. Натомість, Полтавський губернський староста С. Іваненко 18 травня 1918 р. скасував наказ колишнього коменданта П. Кудрявцева про перефарбування і переклад вивісок українською мовою⁶⁸. Харківський губернський староста П. Залеський⁶⁹ та Катеринославський – І. Черніков віддавали перевагу використанню російської мови у діловодстві⁷⁰. У Поліському окрузі документація продовжувалася російською мовою. На думку О. Ільїна, «ця специфіка пов'язана не з білоруським характером губернії, а зі спірністю територій»⁷¹.

В історіографії наводяться приклади неоднозначного ставлення до культурно-освітніх ініціатив громадськості. Так, 22 червня 1918 р. Чернігівський губернський староста скасував постанову губернських земських зборів про виділення коштів на низку культурницьких заходів, зокрема, організацію Українського народного університету ім. М. Коцюбинського⁷². Проте, завдяки голові губернської управи О. Свечіну, університет відкрили 1 грудня того ж року⁷³. Разом з тим, староста С. Кисельов допомагав відкриттю Кам'янець-Подільського державного українського університету у жовтні 1918 р.⁷⁴.

Загалом, як представники держави у регіонах, старости реалізували пріоритети внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського. Стосовно заходів у гуманітарній сфері, зокрема розвитку освіти тощо, було продовжено курс попередньої влади УНР. У ставленні до органів самоврядування, в економічній політиці, особливо, в аграрній, помітні реставраторські тенденції, приречені на поразку. У своїй діяльності старости намагалися поєднувати різні методи. Але посилення репресивних заходів, що, окрім ментальності чиновників⁷⁵, обумовлювалося умовами їх діяльності (окупаційним чинником, загальною дезорганізацією економічних відносин і правопорядку), створювало об'єктивні передумови нестабільності гетьманських владних структур, їх вразливістю перед внутрішніми та зовнішніми викликами.

Подані нижче біографічні відомості про керівників губерній засвідчують головні етапи професійної кар'єри старост.

Волинська губернія

Дмитро Федорович Андро-де Ланжерон (1870-1938) походив з дворянського роду вихідців з Франції. Народився у Санкт-Петербурзі. Закінчив Петербурзький Пажеський корпус, до 1897 р. – на військовій службі. Вийшов у відставку гвардії підсавулом. Займався сільським господарством⁷⁶. Мав великі земельні володіння. Зокрема, у 1910 р. став власником 2727 десятин землі та винокурного заводу у м. Деражно (сучасне село Деражне Костопільського району, Рівненської області)⁷⁷. У Рівненському повіті був предводителем дворянства, почесним мировим суддею, обирався також членом губернських земських зборів. У 1905-1906 рр. – голова Рівненського повітового відділення партії «октябристів»⁷⁸. 1906 р. обраний депутатом І Державної Думи. У 1911-1917 рр. – працював у Рівненському земстві⁷⁹. Дійсний статський радник. Граф Д. Гейден згадував, що Д. Андро «дуже практична, справна і спиртна людина з великим здоровим глуздом, і який відмінно працював, як голова Ровенської повітової управи, по постачанню військ і інтендантській частині», член різних комісій по Південно-Західному краю у Петрограді⁸⁰. Після Лютневої революції став Рівненським повітовим комісаром Тимчасового уряду. У квітні 1917 р. громада Рівного висловила йому недовіру і домагалася його відставки⁸¹. На початку 1918 р. очолював Волинську губернську продовольчу управу⁸². Активний діяч Волинського союзу земельних власників, можливо, брав участь у з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. 4 травня призначений Волинським губернським старостою. Проявив себе діяльним виконавцем урядових розпоряджень. У непростих умовах нестабільності, ворожої агітації, він часто здійснював поїздки по губернії, особисто вникав у місцеві справи⁸³. У ніч на 27 листопада 1918 р. гетьманська влада залишила Житомир⁸⁴. Прагнув організувати збройний опір силам Директорії УНР, був розбитий Чорноморським Кошем на станції Ірпень і відступив до Києва⁸⁵. Із 2 грудня – відповідальний за зв'язок з Головнокомандуючим збройними силами Півдня Росії⁸⁶. Знаючи Д. Андро за його активність в окупованій французами Одесі у 1919 р., А. Санніков таким чином згадував про нього: «... Попередня діяльність Андро, в період окупації України німцями та існування гетьманської влади, дає привід зробити припущення, що його таємною мрією було відокремлення України від Добровольчої армії і утворення в ній влади подібної гетьманській, але із заміною німців французами»⁸⁷. Будучи посередником у переговорах французького військового командування в Одесі з Директорією УНР, виступав проти угоди із нею⁸⁸. Помер у листопаді 1938 р. в Польщі⁸⁹.

Київська губернія

Іван Левович Чарторижський (1860-1926?), син генерал-майора⁹⁰. Випускник Павловського військового училища (1878), служив у Семенівському полку⁹¹. Був мировим посередником⁹², служив у державних установах Російської імперії на Правобережжі, зокрема, був віце-губернатором Подільської губернії (1911-1915). Дійсний статський радник⁹³. На початку Першої світової війни призначений російським губернатором Тернопільщини, де 25 серпня 1914 р. декларував запровадження у губернії російського цивільного управління⁹⁴. Реалізовував у регіоні офіційну політику Російської імперії. Негативно ставився до українського руху. Українські установи, за винятком «Народної торгівлі» і театру, були закриті. Лише восени 1916 р. у краї було дозволено відновити навчання у низці українських закладів⁹⁵. Нагороджений орденом Святого Станіслава I ступеня⁹⁶. Після Лютневої революції, у квітні 1917 р. був звільнений з посади Крайовим комісаром Галичини і Буковини Д. Дорошенком⁹⁷. 9 травня – 30 серпня 1918 р. – Київський губернський староста. Призначений за рекомендацією голови правління Київського обласного (згодом – Всеукраїнського) союзу земельних власників Д. Гейдена⁹⁸. У «Відозві» до населення 17 травня, зокрема, зауважував, що «добре життя утворюється не насильством та крадіжками, а чесною постійною працею»⁹⁹. Д. Дорошенко зауважував: «Сам по собі він був дуже порядна й гуманна людина, з добрим адміністративним досвідом, але самий факт його перебування на провідній ролі в російській політиці в Галичині робив його фігурою на українській службі одіозною»¹⁰⁰. Під час його урядування на Київщині у червні 1918 р. спалахнуло одне з найбільших селянських повстань – у Звенигородському, Таращанському і Уманському повітах¹⁰¹. У липні 1918 р. констатував свавільні дії очільників повітової адміністрації у ставленні до органів самоврядування¹⁰². Водночас, С. Петлюра, голова Управи Всеукраїнського союзу земств і очільник Київської губернської земської управи, який 25 липня 1918 р. пропонував земствам оскаржувати у судах незаконні дії старост¹⁰³, був арештований. Після звільнення за власним бажанням з посади старости, І. Чарторижський був членом Ради Міністра внутрішніх справ Української Держави¹⁰⁴. Емігрував¹⁰⁵.

Павло Маркович Андріанов (1877-1918). Родом із Миколаєва¹⁰⁶. Випускник Миколаївського реального училища (1895), Московського військового училища (1897), Миколаївської академії генерального штабу (1903). У 1895-1918 рр. служив у російській армії. У 1909-1915 рр. викладав в Одеському

військового училища¹⁰⁷. У цей час підготував низку праць з російської воєнної історії XVIII – XIX ст. Був дійсним членом Імператорського Російського військово-історичного товариства¹⁰⁸. Учасник Першої світової війни, обіймав різні керівні посади, зокрема, у грудні 1917 – лютому 1918 рр. – командуючий 4-ю армією. Генерал-майор (1917). Нагороджений орденами та Георгіївською зброєю¹⁰⁹. В Українській Державі – член Комісії по утворенню постійних військових шкіл та академії¹¹⁰. 23 серпня 1918 р. було ухвалено рішення про призначення П. Андріанова на посаду Київського губернського старости¹¹¹. Виконував обов'язки із 30 серпня. У вересні-жовні 1918 р. на Київщині було замінено склад губернської земської управи, яку очолив К. Григорович-Барський¹¹². П. Андріанов став ініціатором спроби обеззброєння Січових Стрільців напередодні протигетьманського повстання Директорії УНР¹¹³. 19 листопада 1918 р. – начальник штабу Української держави¹¹⁴. 28 листопада 1918 р. уряд С. Гербеля ухвалив призначити П. Андріанова Київським губернським старостою¹¹⁵. Із 30 листопада розпочав виконання обов'язків. Загинув під час встановлення влади Директорії УНР у Києві.

Василь Тимофійович Федоренко (1871-1919). Випускник Псковського кадетського корпусу (1889), І Павлівського військового училища (1891), Миколаївської академії Генерального штабу (1903). За Першої світової війни – начальник штабу 28 піхотної дивізії на Західному фронті. Генерал-майор. Служив в армії Української Держави¹¹⁶. 19 листопада – 24 листопада 1918 р. – виконуючий обов'язки Київського губернського старости¹¹⁷. Намагався не допустити угоди Директорії УНР з Великою німецькою солдатською радою¹¹⁸. 21 листопада 1918 р. звернувся до Київської залоги німецьких військ з проханням допомагати в придушенні загальнокримінальних виступів селян¹¹⁹. Загинув у липні 1919 р. в Одесі¹²⁰.

Катеринославська губернія

Іван Іванович Черніков (1861 – ?). Випускник Орловської військової гімназії, І Павлівського військового училища. Служив у військових частинах на Харківщині, викладав у Воронезькому Михайлівському кадетському корпусі. Генерал-майор (1910). У роки Першої світової війни – в Управлінні військово-навчальних закладів Генерального штабу¹²¹. Посади, які він обіймав, дали підстави Р. Пирогу відзначити, що І. Черніков «не був типовим армійським командиром ...»¹²². 4 травня 1918 р. призначений Катеринославським губернським старостою. Також був членом Комісії з органі-

зації військових шкіл та академій України¹²³. Неприхильно ставився до Української демократичної хліборобської партії¹²⁴. У серпні 1918 р. у Катеринославі було розформовано місцеву губернську земську управу¹²⁵. Підтримував діяльність Катеринославського центру Добровольчої армії, що переправила у війська генерала А. Денікіна понад 900 осіб¹²⁶. Одним із наслідків гетьманської політики у регіоні став повстанський рух під проводом Н. Махна. І. Мазепа вважав, що «фактично добу Махновщини і взагалі масових повстань на Україні започаткував гетьманський режим з його карними експедиціями й потоптанням життєвих інтересів народних мас»¹²⁷.

Подільська губернія

Сергій Іванович Кисельов (1877-1937) народився у містечку Чорний Острів на Поділлі у сім'ї землеміра. Випускник юридичного факультету Київського університету Св. Володимира (1901). У 1901-1907 рр. – працював в судових установах Бессарабської та Подільської губерній, згодом – член Проскурівської повітової комісії по землевпорядкуванню, почесний мировий суддя Проскурівської округи. Родині Кисельових належали маєтки в селах Пашківці (348 десятин) та Заруддя (322 десятини). Був членом Проскурівського відділу Подільського товариства сільського господарства і сільсько-господарської промисловості, а наприкінці 1917 р. став його почесним головою¹²⁸. У травні 1912 – квітні 1917 рр. – очолював Проскурівську повітову земську управу. Відзначений нагородами, надвірний радник (грудень 1914 р.). Редагував місцеві дореволюційні видання «Наша земская газета» і «Земская мысль»¹²⁹. У березні, листопаді 1917 – січні 1918 рр. працював Проскурівським повітовим комісаром Тимчасового уряду і УНР. У серпні 1917 – травні 1918 рр. – голова Проскурівської повітової продовольчої управи. До революції мав переважно консервативні та монархічні погляди. Став прихильником автономії України у федеративній Росії «з наданням великих прав національно-поміркованому елементу і місцевому самоврядуванню...»¹³⁰. За деякими відомостями, у 1917 р. був членом партії кадетів. У січні 1918 р. від «Позапартійної групи Руських виборців і сільських господарів», спільно з В. Шульгиним і Д. Гейденом, брав участь у виборах до Українських Установчих Зборів. За рекомендацією Д. Гейдена 13 травня 1918 р. призначений Подільським губернським старостою. Прагнув стабілізувати суспільно-політичну ситуацію у регіоні на правових засадах, використовуючи різноманітні управлінські заходи. Усвідомлював необхідність соціального

компромісу у земельному питанні шляхом здійснення поміркованої та компенсаційної аграрної реформи. У регіоні, завдяки професійним діям С. Кисельова, було налагоджено структуру місцевого управління, встановлено відносний правопорядок, відновлено приватну власність. Пропонував міністерству внутрішніх справ заходи щодо поліпшення функціонування органів місцевої влади. Результат прийняття одного із них – закон від 14 листопада 1918 р. про заснування посади 2-го помічника губернських старост і градоначальників, з обов'язками нагляду за законністю дій міських і земських самоврядувань¹³¹. Усвідомлюючи складність внутрішньополітичних проблем і радикалізацію суспільних настроїв, після повстання Директорії УНР і переходу на її бік у Вінниці командира 2-го Подільського корпусу П. Єрошевича, С. Кисельов 19 листопада 1918 р. виконав вимогу місцевого осередку Українського національного союзу щодо передачі влади його представнику – Г. Степурі¹³². Виїхав до Проскурова, де наприкінці листопада 1918 р. був заарештований отаманом В. Біденком¹³³. Постановою Верховної слідчої комісії УНР 6 січня 1919 р. звільнений, зокрема, на підставі того, «що ... не тільки немає вказівок на те, щоби Кисельов зробив який-небудь злочин, котрий карався-б в уголовним порядку, але навіть не видно, за що саме він був заарештований»¹³⁴. У 1919 р. очолив Проскурівський осередок Червоного Хреста. У 1920-1930-х рр. проживав у Вінниці, працював у різних торговельних організаціях. Репресований радянською владою.

Полтавська губернія

Сергій Сергійович Іваненко (1871-1918) народився 24 грудня 1871 р. у сім'ї поміщика с. Ковалівка Пирятинського повіту Полтавської губернії¹³⁵. Освіту отримав в Австро-Угорщині. Займався господарюванням у родовому маєтку¹³⁶. 1912 р. продав маєток у Ковалівці, зокрема, завод із виробництва спирту і пива¹³⁷. У 1904-1916 рр. очолив Пирятинську повітову земську управу. Напередодні Першої світової війни також обіймав посади гласного повітрової земських зборів, почесного мирового судді, голови опікунської ради Пирятинської жіночої гімназії, члена повітрової училищної ради¹³⁸. 4 травня 1916 – 5 березня 1917 рр. – голова Полтавської губернської земської управи, яку очолив після Ф. Лизогуба. Представляв управу у Всеросійському союзу земств. Був членом його Полтавського губернського комітету. Голова Південно-російської обласної земської переселенської організації у Полтаві. 5 березня – 25 жовтня 1917 р. –

Полтавський губернський комісар Тимчасового уряду¹³⁹. Через неможливість зупинити селянський рух у регіоні, подав у відставку¹⁴⁰. Належав до ініціаторів і лідерів створеного на початку 1918 р. полтавського «Союзу хліборобів-власників»¹⁴¹. Про нього губернський комісар з народної освіти Полтавщини В. Андрієвський писав, що це «людина розумна, з європейською освітою і з тактом»¹⁴², але водночас, «Іваненко ніколи до Українців не признавався (хоча поза тим був надзвичайно толерантний, коректний, інтелігентний чоловік та спритний і розумний урядовець)...»¹⁴³. 4 травня 1918 р. призначений Полтавським губернським старостою. Про внутрішню ситуацію на Полтавщині за урядування С. Іваненка згадувала очевидець подій М. Ливицька: «Скрізь запанувала чорна реакція. По селах господарювали каральні експедиції. Поміщики мстились за найменші провини, за одні надії на одержання землі. ... Почались безконечні допити селян, на яких їх били, часами до неприємності ...»¹⁴⁴. У зв'язку з важкою ситуацією, 12 вересня 1918 р. П. Скоропадський оголосив Полтавську губернію на військовому становищі¹⁴⁵. С. Іваненко помер 5 листопада внаслідок важкої тривалої хвороби. У зв'язку з нею часто передавав виконання обов'язків старости своєму заступнику. Ним був **Юрій Нога**. «Він був отвертий москвофіл і русифікатор і мало з тим крився. Урядував по московськи і писав офіціальні папери тою ж мовою» – згадував про Ю. Ного В. Андрієвський¹⁴⁶. Прикметно, що після 15 листопада 1918 р. у Полтаві за наказом «головного командування», під впливом старости Ноги, було закрито український театр. Причиною стали додані актором О. Островським у виставі «Богдан Хмельницький» слова «Вперед за самостійну Україну!», зустрінуті оплесками, що суперечили тогочасному курсу на федерацію з найбільшовицькою Росією¹⁴⁷. 20 листопада 1918 р. уряд ухвалив призначити виконуючим обов'язки Полтавського губернського старости **Дмитра Гавриловича Яновського**¹⁴⁸. 27 листопада 1918 р. Полтава була зайнята підрозділами Директорії УНР¹⁴⁹.

Поліський округ

Згідно Брестського мирного договору з Центральними державами, до складу України увійшла частина Західного Полісся¹⁵⁰. Питання утворення Поліської губернії у складі Річицького, Пінського, Мозирського повітів (нині – південна частина Білорусі) розглядалося міністерством внутрішніх справ 15 червня 1918 р.¹⁵¹. Урядовою постановою 14 серпня 1918 р. було затверджено утворення Поліського округу¹⁵².

30 серпня 1918 р., згідно рішення від 23 серпня було запроваджено посаду Поліського окружного старости¹⁵³. Її посів **Петро Оскарович Патон** (1872 – початок 1930-х рр.). Народився у Ніцці (Франція) у сім'ї російського дипломата, дійсного статського радника Оскара Петрович Патона (1886-1893). Власник маєтку у с. Городище Річицького повіту Мінської губернії¹⁵⁴, голова Річицької повітової земської управи (1913-1917 рр.), Річицький повітовий комісар Тимчасового уряду (березень 1917 – лютий 1918 рр.)¹⁵⁵. Управління Поліського окружного старости містилося у м. Річиця, а з 20 липня – у м. Мозир¹⁵⁶. Повітовими центрами округу були міста Мозир, Річиця, Пінськ¹⁵⁷. За повідомленням Поліського губернського комісара Дешенківського, із регіону «губерніяльний староста Патон втік»¹⁵⁸. Після 1921 р. працював в іпотечному відділенні магістрату м. Брест (у той час у складі Польщі)¹⁵⁹. Його рідними братами були відомий вчений Євген Патон (1870-1953) та Михайло Патон (1865-1919) – голова Ново-Ушицької повітової управи на Поділлі (1912-1917 рр.) і повітовий комісар (1917 р.)¹⁶⁰.

Таврійський округ

Олександр Васильович Десницький (? – ?). Земський діяч. На початку ХХ ст. очолював Сосницьку і Кролевецьку повітові земські управи Чернігівської губернії¹⁶¹. У 1916 р. – член Київського губернського комітету Всеросійського земського союзу¹⁶². За словами М. Могилянського, відзначався «своєю діловою розпорядливістю»¹⁶³. 10 червня 1918 р. призначений уповноваженим Української Держави при 52-ому корпусі німецької армії¹⁶⁴. 20 червня 1918 р. призначений Таврійським окружним старостою. Управління старости містилося у Бердянську. Округ охоплював Дніпровський, Мелітопольський і Бердянський повіти¹⁶⁵.

Харківська губернія

Петро Іванович Залесський (1867-1929) народився у сім'ї землевласників Ізюмського повіту Харківської губернії. Випускник Полтавського Петровського кадетського корпусу, Михайлівського артилерійського училища (1888), Миколаївської академії генштабу (1895). У 1885-1918 рр. служив у російській армії. Генерал-майор (1914)¹⁶⁶. Автор праць з військової справи. Критикував російську урядову політику у цій царині. Мав ліберальні погляди на подальше облаштування Російської імперії. За В. Липинським, П. Залесський «консерватист, але не реакціонер і не революціонер»¹⁶⁷. Як начальник штабу VI корпусу II армії генерала О. Самсонова брав

участь у боях у Східній Пруссії в 1914 р. Надалі обіймав різні командні посади, нагороджений орденами. Залишався на фронті до січня 1918 р., сприяв українізації багатьох військових формувань¹⁶⁸. Був у складі делегації землевласників Харківщини на прийомі у голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба 9 травня¹⁶⁹. Харківський губернський староста 9 травня – 16 липня 1918 р.¹⁷⁰. П. Залесський писав, що він «В дійсності прагнув до порядку, не займався політикою і ставився до всіх партій однаково коли вони не заважають спокійному плину життя. Українську «мову» не визнавав, як нововведення нікому не потрібне і дуже гальмуюче все ділове життя»¹⁷¹. На початку червня 1918 р. скасував попередню цензуру, поклавши відповідальність за опубліковані статті на редакторів, літераторів і репортерів¹⁷². У червні заборонив видання земської газети «Народное Дело»¹⁷³. Негативне ставлення старости до використання української мови, його небажання порозумітись з представниками лівої течії національного руху і з військовою адміністрацією, конфлікт з міністерством внутрішніх справ стали причиною звільнення П. Залесського¹⁷⁴. Після відставки він підтримав білогвардійський рух¹⁷⁵, певний час був начальником штабу «Першої дивізії Південної армії», що почала створюватися у Харкові¹⁷⁶. При П. Врангелі редагував газету «Военный голос»¹⁷⁷. Емігрував до Туреччини, а згодом – Югославії. Автор статей «Завдання розумного і честного Правительства на Україні» (1922)¹⁷⁸, «Южная армія (Краткій исторической очеркъ)» (1924)¹⁷⁹, спогадів – «Возмездіе (Причины русской катастрофы)» (Берлін, 1925).

Леонід Михайлович Турчанинов (1877–1928). Випускник Харківського Імператорського університету. Працював земським начальником, неодмінним членом Харківського губернського присутствія у селянських справах. Після Лютневої революції – керівник канцелярії губернського комісара¹⁸⁰. Заступник старости П. Залесського. Виконував обов'язки губернського старости 16 липня – 28 жовтня 1918 р.¹⁸¹. 11 серпня в обіжнику повітовим старостам спробував врегулювати механізм їх взаємин з німецьким командуванням. 19 вересня у листі міністерству внутрішніх справ вважав дії німецьких підрозділів потенційно небезпечними для державного ладу на Харківщині¹⁸². П. Шандрук, у серпні-листопаді 1918 р. службовець харківської комендатури, згадував про дії німецьких і австро-угорських військ: «Їхне ставлення до місцевого українського населення було жахливим. Німці примусили селян сплачувати натуральний податок і збирали його із жорстокістю, відряджали в села озброєні загони та стра-

чували непокірних, руйнували цілі села та повертали землю великих садиб землевласникам і, нарешті, тисячами вагонів вивозили величезну кількість чорнозему до Німеччини. Все це викликало численні повстання та заворушення¹⁸³. А. Турчанінов виконував обов'язки заступника губернського старости С. Шидловського. А. Турчанінова було арештовано у ніч на 17 листопада 1918 р. (за іншими даними – 18 листопада¹⁸⁴), коли 2-ий Запорізький полк усунув від влади гетьманську адміністрацію та командування 7-го Харківського корпусу¹⁸⁵. Емігрував до Франції.

Сергій Олександрович Шидловський (1864-1934). Випускник Псковського кадетського корпусу і Костянтинівського артилерійського училища. Служив в російській армії. Працював земським начальником у Самарській губернії, неодмінним членом Могильовського присутствія у селянських справах. Очічник дворянства Сенненського повіту Могильовської губернії¹⁸⁶. Член партії «Октябристів». У 1907 р. обраний депутатом II Державної Думи. У 1907-1917 рр. працював на посадах віце-губернатора Могильовської, губернатора Воронежської, віце-губернатора Естляндської губерній, губернатора Ліфляндії. 3 липня 1918 р. за поданням Ф. Лизогуба призначений членом Ради Міністра внутрішніх справ Української Держави¹⁸⁷. Із 23 жовтня 1918 р. губернський староста Харківщини¹⁸⁸, де 24 жовтня було оголошено надзвичайний стан¹⁸⁹. Приступив до виконання своїх обов'язків 28 жовтня 1918 р.¹⁹⁰ 1 листопада 1918 р. звернувся до населення Харківщини з закликом формувати добровольчі дружини і закликав офіцерів 3 листопада прибути на Комерційну площу Харкові на збори під головуванням П. Залеського¹⁹¹. Згідно з рішеннями губернської ревізійної комісії за поданнями голови губернської адміністрації, міністерством внутрішніх справ затверджено новий склад, зокрема, Харківської губернської земської управи¹⁹². Був відсутнім у Харкові під час встановлення у місті влади Директорії УНР. Емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців (згодом – Югославія).

Херсонська губернія

Семен Григорович Піщевич (1863–1945) народився у дворянській сім'ї вихідців із Сербії. Закінчив 2-у московську гімназію і Миколаївське кавалерійське училище. 1884-1892 рр. служив у російській армії¹⁹³. Володів маєтком в с. Троянка¹⁹⁴. Загалом, йому належало 629 десятин землі¹⁹⁵. У 1892-1903 рр. – земський начальник 7-ї дільниці Олександрійського повіту Херсонської губернії (нині – Кіровоградська область)¹⁹⁶.

Обирався гласним Олександрійських повітових земських зборів, які представляв у губернських земських зборах. У 1903-1912, 1913-1917 рр. – голова Олександрійської повітової земської управи. Редагував газету «Известия Александрійского уездного земства» (1909-1916 рр.)¹⁹⁷. У 1912 р. обраний депутатом Державної думи Російської імперії IV скликання. Належав до Групи центру. Працював у бюджетній комісії. У серпні 1913 р. відмовився від посади. Після Лютневої революції став Олександрійським повітовим комісаром Тимчасового уряду (до 5 травня). 9 травня 1918 р. призначений Херсонським губернським старостою. Дослідник В. Голобородько зауважив, що хоча С. Піщевич був «прихильником демократичних способів управління», його діяльність на посаді губернського старости відзначена протиукраїнською спрямованістю¹⁹⁸. 30 травня у Херсоні було заборонено друкування української газети «Дніпро» за агітацію проти уряду¹⁹⁹. 30 червня 1918 р. у Херсоні відкрився приватний пункт запису в армію А. Денікіна²⁰⁰. Вінницька газета «Свободное слово» повідомляла про встановлення влади Директорії УНР в Херсоні 13 грудня: «Представники гетьманської влади втекли по Дніпру на пароплаві в бік Нікополя. Староста Піщевич взяв з собою з херсонських банків приблизно 10 млн. крб. Республіканською владою здійснені заходи щодо затримки старости...»²⁰¹. За денікінського режиму був губернським уповноваженим у справах землеробства й землеустрою, у з вересня 1919 р. – очільником Херсонської губернської земської управи²⁰². Емігрував до Франції²⁰³.

Холмська губернія

Олександр Філаретович Скоропис-Йолтуховський (1880-1946) був родом із с. Старо-Христище Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині – Вінницька область)²⁰⁴. Член Української студентської громади в Києві та Революційної української партії. Із січня 1905 р. – один із керівників Української соціал-демократичної спілки. У 1906 р. за участь у несанкціонованих виборчих зборах до II Державної Думи засланий до Сибіру, звідки втік за кордон. З 1908 р. жив в Австрії. Погляди О. Скоропис-Йолтуховського еволюціонували від соціалізму до консерватизму²⁰⁵. Під час Першої світової війни – один із очільників Союзу визволення України. Із січня 1918 р. за дорученням Центральної Ради займався організацією військових частин з полонених українців у Німеччині та Австрії, сприяв формуванню дивізій «Сірожупанників» і «Синьожупанників», зокрема, у контакті з делегацією УНР на мирних переговорах у Бресті. З 1 березня 1918 р. обіймав

посаду губернського комісара Холмщини та Підляшшя²⁰⁶. На прохання Холмського губернського виконавчого комітету і за підтримки посла Німеччини, П. Скоропадський 8 червня 1918 р. залишив Скоропис-Йолтуховського на посаді голови адміністрації Холмщини²⁰⁷. Він один з небагатьох адміністраторів, кого заслуховували на засіданні Ради Міністрів (3 липня 1918 р.)²⁰⁸. Управління старости знаходилося у Бресті. Тоді ж у Бресті перебувало «Оберкомандо Ост» – вище командування східним фронтом²⁰⁹. «Німці допустили його до урядування, обмеживши, однак, його компетенцією справами економічної допомоги населенню і культурно-просвітними», згадував Д. Дорошенко²¹⁰. Допоміг в організації курсів українознавства²¹¹, був серед засновників «Просвіти» в Бресті у вересні 1918 р.²¹². 3 листопада 1918 р. обраний в Президію з'їзду «Просвіт» у Києві як заступник голови з'їзду²¹³. За спогадами В. Зінківського, О. Скоропис-Йолтуховський «був не дуже розумний, але фанатично віддана справі «звільнення України» людина, наскільки я міг судити, яка навіть не відчувала ненависті до Росії, котра виросла в рішучій і глибокій відчуженості від неї. З точки зору своєї України він вчиняв так само, як діяв Масарик зі своїми планами звільнення Чехії ...»²¹⁴. Після проголошення П. Скоропадським федеративної грамоти, був єдиним зі старост, який не погодився із цим і 15 листопада подав у відставку, залишаючись на посаді до приїзду нового старости²¹⁵. У листопаді-грудні 1918 р. розпочав формування «Поліського Куреню» у Кобрині для оборони проти більшовицького наступу²¹⁶. На момент падіння гетьманату Скоропис-Йолтуховський продовжував урядувати у Бресті²¹⁷. Після зайняття польськими військами цих земель заарештований та інтернований до табору в Каліші. З 1920 р. жив у Берліні, де брав участь у діяльності гетьманського руху, член Українського союзу хліборобів-державників. Співзасновник Управи Відділу Українського Червоного Хреста в Німеччині (1921), Українського наукового інституту (1926). Репресований радянською владою²¹⁸.

Чернігівська губернія

Микола Петрович Савицький (1867-1941) народився у с. Ушівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії (нині – Сумська область) у дворянській сім'ї козацького походження. Володів у 1914 р. 340 десятинами землі в с. Ушівка, Подоловому та хуторі Тереховському. Закінчив Полтавський Петровський кадетський корпус (1884), III-є Олександрівське військове училище (1886). У 1886-1892 рр. служив у російсь-

кій армії. Звільнений в запас у званні штабс-капітана. У 1892-1899 рр. в Кролевецькому повіті був земським гласним, земським начальником, предводителем дворянства, почесним мировим суддею. Як гласний Чернігівських губернських зборів у 1900 р. брав участь в обговоренні питання запровадження української мови у навчанні, клопотання про яке імперська влада відкинула²¹⁹. У 1899-1903 рр. у Речицькому повіті (нині – Гомельська область Білорусі) обіймав посади предводителя дворянства, голови у селянських справах і з військової повинності присутствій, почесного мирового судді, голови повітового суду. У 1903–1906 рр. – Гомельський повітовий предводитель дворянства. У 1906-1914 рр. – очолював Чернігівську губернську земську управу. Найбільше уваги приділяв розвитку медицини, освіти, шляхів сполучення. Відзначений урядовими нагородами. Був членом партії «Октябристів»²²⁰. У серпні 1914 р. обраний членом губернського комітету з організації допомоги хворим і пораненим воїнам. 1 вересня 1915 р. земством обраний членом Державної ради Російської імперії. 3 грудня 1915 р. виконував обов'язки «уповноваженого голови Особливої Народи з продовольчої справи». У квітні-жовтні 1917 р. – Головноначальствуючий Архангельська і Біломорського району. У жовтні 1917 р. від групи «Позапартійних громадських діячів» балотувався до Всеросійських установчих зборів, але без успіху. Був гласним Чернігівської міської думи. Учасник з'їзду міст Північної України 10-13 грудня 1917 р. в Києві, де обговорювалося питання про децентралізацію влади на користь органів самоврядування²²¹. У березні 1918 р. обраний почесним мировим суддею. 18 травня 1918 р. приступив до виконання обов'язків губернського старости²²². П. Скоропадський згадував про його доволі ліберальні переконання²²³. В. Вернадський у своєму щоденнику 24 червня 1918 р. записав, що в Київ приїхав М. Савицький в зв'язку з арештом Глухівської земської управи і «Тепер вирішиться питання про міністра внутрішніх справ»²²⁴. 28 червня 1918 р. уряд схвалив призначення М. Савицького товаришем (заступником) міністра внутрішніх справ²²⁵. На цій посаді працював до 4 серпня²²⁶. 15 липня підписав правила про видачу державних позичок органам самоврядування²²⁷. У 1919 р. співпрацював з денікінським урядом, був в армії генерала П. Врангеля²²⁸. Емігрував у лютому 1920 р. до Туреччини²²⁹, згодом – до Чехословаччини²³⁰.

Микола Васильович Висоцький (1870-1921) народився у сім'ї поміщика с. Макіївки (нині Носівського району) на Чернігівщині. Після здобуття вищої освіти брав участь у діяль-

ності органів місцевого самоврядування, у 1897-1914 рр. – голова Ніжинської повітової земської управи. Приділяв увагу впровадженню техніки у сільське господарство, розвитку високопродуктивного тваринництва повіту. Напередодні Першої світової війни – Ніжинський предводитель дворянства²³¹, голова Ніжинського повітового благодійного комітету²³². Навесні 1918 р. – голова повітових земських зборів, очільник місцевого Союзу землевласників²³³. Був членом президії з'їзду хліборобів 29 квітня 1918 р.²³⁴, старостою Ніжинського повіту. Згодом арештований радянською владою, М. Висоцький так пояснив свою діяльність: «Я прийшов на цю посаду, розуміючи, що влада Рад не утримається, що почалася влада іноземців при повній нашій дезорганізованості, й розуміючи, що навіть при наших обставинах не можна кидати Батьківщину, і по можливості зменшити тягар німецьких поборів і саме цим зупинити громадянську війну... Я прийшов на цю посаду, бажаючи зробити добро, і вірив в це. Моя віра була помилковою, і не моя вина в тім, що при існуванні громадянської війни, збудженню населення, при окупації німців, які ні з чим і ні з ким не рахувалися, при існуванні водночас цивільної влади та німецьких комендатур та їх збройних загонів на місцях, і при небажанні й безсиллі ... гетьманського уряду, при неможливості залучити до служби чесних та порядних людей, мені не вдалося зупинити війни і всіх жахів, які хочуть звалити на мене, як на старосту». Тоді ж пояснював своє призначення 9 липня 1918 р. Чернігівським губернським старостою прагненням полегшити тягар окупації: «Керувався я... бажанням принести користь і вірив, що при існуванні своєї влади Україні буде можливість жити і зменшити гніт німецької окупації, і зупинити громадянське кровопролиття. Жодної газети я не забороняв, завжди захищав перед центральним урядом громадських діячів ... в представниках більшовизму ніколи не вбачав ворогів... при нагоді звільняв останніх»²³⁵. 24 листопада 1918 р. М. Висоцький був призначений наказом гетьмана Головноначальствующим Чернігова і Чернігівської губернії з наданням прав, вказаних в статтях 18 і 19 правил про місцевості, оголошені на воєнному стані²³⁶. Підрозділи Директорії УНР зайняли Чернігів 10 грудня²³⁷. У липні 1921 р. проживав у м. Анапа Краснодарського краю Росії. Репресований радянською владою²³⁸.

Таким чином, зазначена тема потребує подальшого вивчення. Необхідно продовжити дослідження головних аспектів професійної кар'єри і соціального статусу губернських старост, здійснити реконструкцію їх конкретної управлінської діяльності в Українській Державі 1918 р. Окремим перспек-

тивним напрямком відповідної діяльності науковців може бути підготовка документальних видань із цих питань.

Примітки:

1. Галатир В.В., Лозовий В.С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.). Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. 380 с.
2. Голобородько В. Олександрієць Семен Піщевич: історичний портрет на зламі епох. *Між Бугом і Дніпром*. Кропивницький, 2019. № 11. С. 128-138.
3. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород: Друкарня «Свобода», 1930. 423+LXXXVI с.
4. Дегтярьов С.І. Державні інституції та чиновники періоду гетьманату П. Скоропадського (нарис з історії органів влади й управління Української Держави 1918 р.). Суми: Сумський державний університет, 2018. 168 с.
5. Мокієнко О.А. Земське самоврядування та гетьманська адміністрація на Херсонщині в 1918 р.: проблеми взаємовідносин. *«Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка»*: зб. матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (14-15 вересня 2018 р.). Каховка-Херсон, 2018. С. 100-103.
6. Лазаревський Г. Гетьманщина. *За державність*. Каліш, 1930. Вип. 2. С. 197-216.
7. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів; Харків: Видавництво «Сага», 2007. 244 с.
8. Назарук Ю.С. Адміністративно-управлінська діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського в Україні (1918-1919 рр.). *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 291-301.
9. Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 518 с.; Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень–листопад 1918 року). Київ: Інститут історії України, 2014. 41 с.
10. Прищепя О. Із життя Дмитра Андро в Рівному. *Вечірнє Рівне*. 1997. 7 червня. С. 10.
11. Ратушняк І.І. Законодавчі основи реформування місцевих адміністрацій в Україні в добу гетьманату 1918 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2017. Вип. 25. С. 91-97.

12. Ревегук В.Я. Полтавщина в добу української революції 1917-1920 рр. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. 188 с.
13. Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фолю, 2008. 380 с.
14. Харченко Т. Реформування органів місцевої адміністративної влади за доби гетьманату П. Скоропадського (1918 р.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Серія: Політологія і етнологія*. Київ, 1999. Вип. 9. С. 44-48.
15. Ярмошик І.І. Становлення місцевих органів державної влади Волинської губернії в період Гетьманату (травень-грудень 1918 р.). *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 264-272.
16. Ратушняк І.І. Законодавчі основи реформування місцевих адміністрацій в Україні в добу гетьманату 1918 р... С. 92.
17. Пиріг Р. Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень-грудень 1918 року) *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Збірник наукових статей. Київ, 2012. Вип. 8. С. 90-91.
18. Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір... С. 377-378.
19. Пиріг Р.Я. Діяльність Федора Лизогуба щодо організації роботи уряду Української Держави (травень-листопад 1918 р.). *УІЖ*. 2011. № 5. С. 72.
20. Леміжанська О. Трансформація органів місцевого самоврядування: від Тимчасового уряду до Української Держави (березень 1917 – грудень 1918 рр.). *Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 років*. Зб. наук. ст. Київ, 2012. С. 168.
21. Калитко С.А., Кравчук О.М. Правовий статус губернських і повітових старост Української Держави П. Скоропадського. *Соціальна історія. Науковий збірник*. Київ, 2011. Вип. VII. С. 50.
22. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. ... С. 86.
23. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 159.
24. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. ... С. 91, 92.
25. Лазаревський Г. Гетьманщина. ... С. 209.
26. Пиріг Р. Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень-грудень 1918 року)... С. 91.
27. Лазаревський Г. Гетьманщина. ... С. 209.
28. Стефанів З. Українські збройні сили 1917-1921 рр. Б. м.: СУВ., 1947. Ч. 1. С. 97.
29. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Вінніпег, 1954. С. 41.

30. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 158, 183.
31. Там само. С. 163.
32. Скоропадський П. Україна и Россия. *Столичные новости*. 1998. 28 апреля-5 мая.; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 48.
33. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 159.
34. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень-грудень). Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000. С. 86.
35. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918-1920 гг. Сборник документов и материалов. Харьков: Прапор, 1973. С. 27-29.
36. Соболев П.И. Нариси історії Миколаївщини ХХ ст.: навчальний посібник. Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2005. С. 35-36.
37. Київські губерніяльні вісти. 1918. № 35. 23 травня.
38. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: довід. вид. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: А.П. Гриценко, О.Й. Щусь. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 206.
39. Подільські губерніяльні відомості. 1918. № 54. 15 червня.
40. Въдомости Харьковщины. 1918. № 2. 21 июня.
41. Голос Юга. 1918. № 122. 21 июня (4 июля).
42. ЦДАВО України, ф. 2311, оп. 1, спр. 3, арк. 8.
43. Херсонський Губерніяльний вістник. 1918. № 33. 27 травня.
44. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918-1920 гг... С. 30.
45. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 9, арк. 31-31 зв.
46. ЦДАВО України, ф. 3598, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 3-4.
47. Малиновская Т.В., Малиновский Б.В. Войска центральных держав в Украине (1918 г.): нарушения и материальный ущерб. *Сучасні дослідження з німецької історії*. Дніпро, 2018. С. 105.
48. Тычина В.Е. Борьба против австро-германских оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 г.: автореферат дис. ... д. и. н. Харьков, 1974. С. 49.
49. Въдомости Харьковщины. 1918. № 2. 21 июня.
50. Подільські губерніяльні відомості. 1918. № 64. 3 серпня.
51. Екатеринославскія губерніяскія Въдомости. 1918. № 15. 22 июня.
52. Жванко А. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія. Харків: ХНАМГ, 2010. С. 88, 89, 98, 102.
53. Коник С. Окреме Управління по біженецьким справам Міністерства внутрішніх справ Української Держави 1918 р.: структура, компетенція, діяльність. *Збірник наукових праць*

- Української академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2000. Вип. 1. С. 337-338.
54. Хміль І.В. Повстансько-партизанська боротьба трудящого селянства України проти окупаційного режиму та гетьманщини (липень-листопад 1918 р.). *На захист завоювань Великого Жовтня*. Зб. наук. праць. Київ, 1982. С. 91.
55. Яременко О.І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського. Вінниця, 1998. С. 30.
56. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). Мюнхен: Українське Видавництво, 1969. С. 328-329.
57. Савченко В.А. Павло Скоропадський. Останній гетьман України. ... С. 154.
58. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 138, арк. 1.
59. Яременко О.І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського ... С. 17.
60. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 138, арк. 10.
61. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 206.
62. Пиріг Р. «Моїми справами руководить бажання захистити земську справу ...» (лист професора Костя Мацієвича до гетьмана Павла Скоропадського, вересень 1918 р.). *Архіви України*. 2009. № 1-2. С. 121.
63. ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 123, арк. 12-12 зв., 17-19, 22, 31, 40, 45, 56, 58, 61, 81, 104, 108, 129, 133, 160, 176, 228, 265.
64. Кравчук О.М., Мельник Н.М. Політика Української гетьманської держави 1918 р. щодо органів місцевого самоврядування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: *Історія*: зб. наук. праць. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 64.
65. Трембіцький В. Позиція Великої Волині в Українській Державі 1918 р. Вінніпег-Нью-Йорк, 1993. С. 52.
66. Ярмошик І.І. Місцеві органи влади Волинської губернії в період гетьманату Павла Скоропадського (травень-грудень 1918 р.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія *«Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2006. Вип. 11-12. С. 94.
67. Єсюнін С.М. С. Кисельов: від «молодшого юриста» до губернського старости. *Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 367.
68. Українська революція. 1917-1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: У 3 кн. Кн. 2: Документи. Матеріали. 1917-1918 / упоряд.: Т.В. Воскобійник, В.В. Гудим, В.В. Коротенко, В.В. Кручиненко, Т.П. Пустовіт, В.С. Сушко. Полтава: Полтавський літератор, 2017. С. 428.
69. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губерньського старости (травень-липень 1918 року).

Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса, 2007. Вип. 9. С. 231.

70. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ: Темпора, 2003. С. 60.
71. Ільїн О. Західне Полісся в Українській Державі гетьмана Скоропадського (Історія в документах). *Над Бугом і Нарвою*. 2014. № 3. С. 42.
72. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918... С. 243.
73. Рахно О. Останній голова Чернігівської губернської земської управи О.О. Свечин. *Сіверянський літопис*. Всеукраїнський науковий журнал. 2009. № 4 (88). Липень-Серпень. С. 86.
74. Ратушняк І.І. Подільський губернський староста Української держави 1918 р. С. Кисельов у спогадах сучасників. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2015. Вип. 23. С. 252.
75. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Відень, 1921. Т. III. С. 81.
76. Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткія біографіи и характеристики депутатов. Москва: Товарищество Типографіи А.И. Мамонтова, 1906. С. 106.
77. Кравчук О., Калитко С., Марценюк Н. Волинський губернський староста Української держави Дмитро Федорович Андро. *Воєнна історія України. Волинь та Полісся*: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25-26 квітня 2013 р. Київ, 2013. С. 266.
78. Галатир В.В., Лозовий В.С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.). ... С. 71.
79. Прищеп О. Із життя Дмитра Андро в Рівному. *Вечірне Рівне*. 1997. 7 червня. С. 10.
80. Записки графа Д.Ф. Гейдена. (1914-1917 гг.). *Военно-исторический вестник*. Париж. № 40. Ноябрь 1972 г. С. 8.
81. Гайналій В.М. Формування нових органів влади на Волині після лютневої революції 1917 року в Росії (березень-червень 1917 року). *Слов'янський вісник*. Зб. наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету. Історичні науки. Рівне, 2005. Вип. 5. С. 72.
82. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.): дис. ... к. і. н. Полтава, 2000. С. 70.
83. Ярмошик І.І. Названа праця... С. 266-267.
84. Венгеська В.О. Владний калейдоскоп 1918 р.: політика та суспільство. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*: зб. наук. праць. Вінниця, 2009. Вип. 16. С. 220.

85. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр... С. 137.
86. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ: Темпора, 2015. С. 769.
87. Санников А.С. Одесские записки. *Вопросы истории*. 2001. № 6. С. 96-97.
88. Прищеп О. Из життя Дмитра Андро в Рівному...
89. Ивлев М.Н. Диктатор Одессы. Зигзаги судьбы белого генерала. Москва: Вече, 2013. С. 119.
90. Генералитет российской императорской армии и флота. URL: http://www.rusgeneral.ru/general_ch1.html; Русская императорская армия. URL: <http://regiment.ru/bio/CH/138.htm>
91. Павловское военное училище. URL: <http://pvu1863.ucoz.ru/publ/24-1-0-2898>; Волков С.В. Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога. Москва: Русский путь, 2002. С. 516.
92. Лазаревський Г. Гетьманщина. ... С. 209.
93. Юго-Западный Край. 1915. № 149. 2 Июля.
94. Лозинська І. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень-вересень 1914 року). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 2. С. 27.
95. Лазарович М. Друга російська окупація Тернопілля (1916-1917 рр.). *Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення): матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції*. Тернопіль, 2014. С. 175.
96. Юго-Западный Край. 1915. № 180. 8 Августа.
97. Гуцал П. Тернопільська губернія. *Тернопільський Енциклопедичний словник*. Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. Т. 3. С. 408; *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 1. С. 402.
98. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / автори-упорядники: О.М. Кравчук, І.І. Ратушняк, К.В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 260.
99. Київські губерніяльні вісти. 1918. № 34. 21 травня.
100. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.) ... С. 329.
101. Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2008. С. 222.
102. Галатир В.В., Лозовий В.С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.). ... С. 75.
103. ДАВіО, ф. Д-255, оп. 1, спр. 124, арк. 71.
104. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 ... С. 758.

105. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов / отв. ред. и отв. сост. О.К. Иванцова; сост. Е.В. Балушкина, Н.В. Григорчук, Е.И. Криворучко, К.Г. Ляшенко. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. С. 1054; Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 758.
106. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 30.
107. Русская армия в Великой войне: Картотека проекта. URL: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html>
108. URL: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?f=2&t=4452#>
109. Русская армия в Великой войне: Картотека проекта. URL: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html>
110. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 30.
111. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 178 зв.
112. Галатир В.В., Лозовий В.С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.) ... С. 125.
113. Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов ... С. 114-115.
114. ЦДАВО України, ф. 1077, оп. 1, спр. 32, арк. 18.
115. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 72 зв.
116. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 201.
117. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.): дис. ... к. і. н. Полтава, 2000. С. 261.
118. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 767.
119. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень-грудень)... С. 406.
120. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 201.
121. Там само ... С. 207.
122. Пиріг Р.Я. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень–листопад 1918 року). ... С. 15.
123. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 207.
124. Донцов Д.І. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / упоряд.: К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. С. 98.
125. Гаврик В. Ісак Мазепа в національно-визвольній боротьбі українського народу часів Центральної Ради та гетьманату. *Сторінки історії*: зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 27. С. 35.
126. Ганин А.В. «Русский проект» гетмана П.П. Скоропадского: опыт Екатеринослава (ноябрь – декабрь 1918 года). *Славяноведение*. 2018. № 1. С. 57-58.

127. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Київ: Темпора, 2003. С. 63.
128. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 204, арк. 12.
129. Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров М.М. Библиография периодических изданий России. 1901-1916. Ленинград, 1959. Т. 2. С. 417.
130. Єсюнін С.М. С. Кисельов: від «молодшого юриста» до губернського старости ... С. 365-368.
131. Кравчук О.М., Калитко С.А., Ратушняк І.І. Голови державних адміністрацій Поділля 1917-1920 рр.: матеріали до біографій. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Матеріали ХХХ Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. До 100-річчя Української революції 26-27 вересня 2019 р. Вінниця, 2019. С. 276-277.
132. Ратушняк І.І. Встановлення влади Директорії УНР у Кам'янці-Подільському (листопад 1918 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2020. Т. 3. С. 411.
133. Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / автори вступної статті та упорядники: О.М. Кравчук, С.А. Калитко, І.І. Ратушняк. Вінниця, 2020. С. 91.
134. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи ... С. 213.
135. Модзалевский В.А. Малороссийский родословник. Київ, 1910. Т. 1: Е-К. С. 194-195.
136. Українська революція. 1917-1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи. У 3 кн. Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917-1921 / авт.-упоряд.: О.А. Білоусько, Т.П. Пустовіт, В.Я. Ревегук; археогр. вступ Т.П. Пустовіт. Полтава: Полтавський літератор, 2017. С. 236.
137. Щерба В.П. Из туману віків і днів вчорашніх. Дробиш: Дробишське видавничо-поліграфічне підприємство, 2007. С. 277.
138. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 годъ. Полтава: Типо-Литографія Губернскаго Правления, 1914. С. 340, 344, 345, 346.
139. Українська революція. 1917-1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи. У 3 кн. Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917-1921. ... С. 236; Личный состав учрежденный Всероссийского земского союза (на 1 ноября 1916 г.). Москва: Б. и., 1916. С. 7, 35, 64, 80.
140. Верстюк В. Земельне питання у стінах Центральної Ради. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць. Львів, 2006-2007. Вип. 15. С. 652-653.

141. Ревергук В.Я. Полтавщина в добу української революції 1917-1920 рр. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. С. 75.
142. Андрієвський В. З минулого. Т. I. Від Гетьмана до Директорії. Частина перша. Гетьман. Берлін: «Українське слово», 1923. С. 57.
143. Андрієвський В. З минулого. ... С. 132.
144. Лівницька М. На грані двох епох. Нью-Йорк, [1972]. С. 292.
145. Віктор Я.Р. Полтавщина в добу української революції 1917-1920 рр. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. С. 92.
146. Андрієвський В. З минулого. ... С. 127.
147. Андрієвський В. З минулого. ... С. 237.
148. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 53 зв.
149. Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009... С. 277.
150. Лебедева В. Гомельская городская Директория (декабрь 1918 – январь 1919). *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2009. Т. 17. С. 134.
151. Вістник Волинського губерніяльного старости. 1918. Ч. 24. 9 липня. С. 3.
152. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей. Київ, 2009. Вип. 3. С. 223.
153. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 178 зв.
154. Томазов В. Патони (Паттони) та Паттон-Фантон-де-Веррайони: генеалогія роду. *УІЖ*. 2018. № 6. С. 117-144, 130.
155. Дмитрієнко М.Ф., Томазов В. В. Матеріали до генеалогії Патонів. *УІЖ*. 2008. № 6. С. 191.
156. ЦДАВО України, ф. 2988, оп. 1, спр. 2, арк. 27, 100.
157. Трембіцький В. Позиція Великої Волині в Українській Державі 1918 року. Вінніпег-Нью Йорк, 1993. С. 55-56.
158. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Sprawozdania guberniaalnych starost i komisarzy (1918-1920) / упоряд. Валентин Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2017. С. 20.
159. Томазов В. Патони (Паттони) та Паттон-Фантон-де-Веррайони: генеалогія роду. ... С. 130.
160. Шпаковський М.О. М.О. Патон (1865-1919 рр.): дворянин, офіцер, чиновник. *Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції (14-15 листопада 2014 року)*. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 578-582.
161. Зеленська Л.І. Документи про культурні явища на Чернігівщині. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2003. Вип. 23. С. 204, 208, 210.

162. Личный состав учреждений Всероссийского земского союза (на 1 ноября 1916 г.). Москва: Б. и., 1916. С. 54.
163. Могиланский Н.М. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.). *Революция на Украине по мемуарах белых. Репринтное воспроизведение издания 1930 г.* Киев: Политиздат Украины, 1990. С. 127.
164. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 69.
165. Іванець А.В. Таврійська губернія. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2013. Т. 10. С. 16, 18.
166. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. ... С. 94.
167. Липинський В. З приводу статті генерала Залесського. *Хліборобська Україна*. Відень, 1924-1925. Книжка 5. С. 280.
168. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губернського старости (травень-липень 1918 року). *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. Одеса, 2007. Вип. 9. С. 227.
169. Відродження. 1918. № 34. 10 травня.
170. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губернського старости (травень-липень 1918 року). ... С. 227, 232.
171. Зал'єський П. Южная армия (Краткій исторической очерк). *Донская Лѣтопись*. 1924. № 3. С. 235.
172. Відродження. 1918. № 55. 5 червня.
173. Відродження. 1918. № 69. 22 червня.
174. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губернського старости (травень-липень 1918 року). ... С. 231.
175. Донцов Д.І. Рік 1918, Київ. ... С. 98.
176. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави 1918 р. (квітень-грудень). ... С. 336.
177. Косик В.І. Письмо генерала П.И. Залесского. *Славяноведение*. 1994. № 4. С. 113.
178. Залесський П. Завдання розумного і честного Правительства на Україні. *Хліборобська Україна*. Відень, 1925. Книга п'ята. С. 261-278.
179. Зал'єський П. Южная армия (Краткій исторической очерк). ... С. 232-260.
180. Штейфон Б.А. Харьковский Главный Центр Добровольческой армии. 1918 г. *Исторический вестник*. Москва, 2019. Т. 27. С. 94; Голицын А.Д. Воспоминания / сост., подгот. текста, послесл., указатель имен А.К. Голицына. Москва: Русский путь, 2008. С. 481, 600.
181. Підлісний Д.В. Діяльність П.І. Заліського на посаді Харківського губернського старости (травень-липень 1918 року)... С. 232; Вѣдомости Харьковщины. 1918. № 49. 29 октября.

182. Підлісний Д.В. Органи державної адміністрації гетьманату П. Скоропадського в системі установ виконавчої влади Харківської губернії: проблеми взаємовідносин. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 18. С. 340.
183. Шандрук П. Сила доблесті / передмова Р. Смаль-Стоцького, пер. з англ. М.Б. Бурмістенко. Київ: Вища школа, 1999. С. 41.
184. Белан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. Киев: Издательство Киевского университета, 1960. С. 258.
185. Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)... С. 288.; Голицын А.Д. Воспоминания. ... С. 532-533.
186. Боиович М.М. Члены Государственной думы (портреты и биографии). Второй созыв 1907-1912 г. Москва: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1907. С. 183.
187. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 81.
188. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 748.
189. Яневський Д. «Проект Україна», або Спроба П. Скоропадського. Київ: Фоліо, 2010. С. 251.
190. Въдомости Харьковщины. 1918. № 49. 29 октября.
191. Въдомости Харьковщины. 1918. № 51. 2 ноября.
192. Підлісний Д. Діяльність владних структур гетьманату П. Скоропадського щодо оновлення складу міських і земських управ Харківської губернії. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Збірник наукових праць. Харків, 2007. Вип. 10. С. 145.
193. Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвёртый созыв, 1912-1917 г. / сост. М.М. Боиович. Москва: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1913. С. 385.
194. URL: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/1901_Aleksandria.htm
195. Милько В. Українське представництво в Державній Думі Російської імперії (1906-1917). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 375.
196. Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвёртый созыв, 1912-1917 г. / сост. М.М. Боиович. Москва: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1913. С. 385.
197. Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров М.М. Библиография периодических изданий России. 1901-1916. Ленинград, 1959. Т. 2. С. 10.
198. Голобородько В. Олександрієць Семен Піщевич: історичний портрет на зламі епох. *Між Бугом і Дніпром*. Кропивницький, 2019. № 11. С. 130, 135.
199. Відродження. 1918. № 52. 1 червня.

200. День за днем: хроніка подій революції на Херсонщині 1918 р.
URL: <http://www.mycity.kherson.ua/journal/konstanty11/hr-podiy-1918.html>
201. Свободное Слово. 1918. № 9. 18 декабрия.
202. Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865-1920: збірник документів / уклад.: В. Лебідь (кер. проекту), О. Макиєнко, І. Сінкевич, О. Шинкаренко; передмова та коментарі: О. Макиєнко. Херсон: Айлант, 2015. С. 51; Макиєнко О.А. Земське самоврядування та гетьманська адміністрація на Херсонщині в 1918 р.: проблеми взаємовідносин. «Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка»: зб. матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції (14-15 вересня 2018 р.). Каховка-Херсон, 2018. С. 102.
203. Голобородько В. Олександрісець Семен Піщевич: історичний портрет на зламі епох. ... С. 136.
204. Шпильова Л.М. «Podolica» Української Вільної Академії Наук у США. Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнар. наук.-прак. конф. 10-12 жовт. 2012 р. Вінниця, 2013. С. 54.
205. Ясь О.В. Скоропис-Йолтуховський О.Ф. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 616-617.
206. Назарук Ю.С. Адміністративно-управлінська діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського в Україні (1918-1919 рр.). ... С. 292-294.
207. Олесіюк Т. Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини / упоряд. та вст. стаття В. Сергійчука. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. С. 605-609; Назарук Ю.С. Адміністративно-управлінська діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського в Україні (1918-1919 рр.). ... С. 296.
208. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 3, арк. 58-58 зв.
209. Дмитріюк В. Спомин з років 1918-1927. *Пастернак Є. Нарис історії Холмищини і Підляшшя*. Торонто-Вінніпег, 1989. С. 360.
210. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). ... С. 303.
211. Дмитріюк В. Спомин з років 1918-1927. ... С. 361.
212. Дмитріюк В. Спомин з років 1918-1927. ... С. 363.
213. Життя Поділля. 1918. № 4. 19 грудня. С. 2.
214. Протопресвітер Василій Зеньковський Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / публикация текста и редакция М.А. Колерова. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. С. 29-30.
215. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 108.
216. Дмитріюк В. Спомин з років 1918-1927... С. 363.

217. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). ... С. 393.
218. Ясь О.В. Скоропис-Йолтуховський О.Ф... С. 617.
219. Гуз А. Боротьба земських установ України за запровадження у початковій навчальній закладі української мови у другій половині XIX – на початку XX ст. *Університет*. 2011. № 5. С. 65.
220. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 747.
221. ДАВіО, ф. Д. 230, оп. 1, спр. 1818, арк. 111-113 зв.
222. Чернігівські губернські вісти. 1918. № 12. 25 (12) мая.
223. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918... С. 250.
224. Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. Октябрь 1917 – январь 1920. Київ: Наукова думка, 1994. С. 110.
225. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 3, арк. 52.
226. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 747.
227. ЦДАВО України, ф. 2199, оп. 1, спр. 123, арк. 12-12 зв.
228. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. ... С. 747.
229. Голицын А.Д. Воспоминания. ... С. 532-533.
230. Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии. *Советское славяноведение*. 1991. № 6. С. 31.
231. Ємельянов В. Губернський староста. *Реабілітовані історією*. У двадцяти семи томах / Чернігівська область. Книга перша / упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Желєзна. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. С. 657.
232. Безугла О.О. Діяльність Чернігівського губернського земства в складі Всеросійського земського союзу (1914-1918). *Історична наука: проблеми розвитку: матеріали конференції*. Всесвітня історія. Луганськ, 2002. С. 7.
233. Прудько В. Гетьманська влада і місцеве самоврядування на Ніжинщині (квітень-листопад 19189 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ, 2012. Вип. 8. С. 128.
234. Голос Юга. 1918. № 73. 20 апреля (3 мая).
235. Ємельянов В. Губернський староста. ... С. 657-658.
236. Чернігівські губернські вісти. 1918. № 39. 5 грудня.
237. Прудько В. Гетьманська влада і місцеве самоврядування на Ніжинщині (квітень-листопад 1918 р.). ... С. 140.
238. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. Кн. 3. С. 519.

GUBERNIAN STAROSTAS OF THE UKRAINIAN STATE 1918:
MATERIALS OF BIOGRAPHIES

The authors highlighted the features of the work of starostas as heads of local governments during the period of Hetman P. Skoropadskyi in the first part of the article. They revealed in detail circumstances of the difficult socio-political situation in the state and the ideological division of the population of Ukraine according to the criterion of national consciousness. In the second part authors presented biographical information about gubernian starostas and gave brief descriptions of their activities during their tenure.

Key words: *Ukrainian state, occupying authorities, provincial self-government, starosta, conservation, administration, peasant uprisings, national consciousness, repressions.*

Отримано: 12.03.2021

УДК 94(430)«1923»

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.213-219

Володимир Газін

(Кам'янець-Подільський)

ІСТОРИЧНІ УРОКИ ГІПЕРІНФЛЯЦІЇ 1923 р.
У ВАЙМАРСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ¹

У статті охарактеризовано перебіг інфляції у Німеччині 1923 р. та її вплив на економічне й суспільно-політичне життя країни. Автор проаналізував німецький досвід подолання фінансової кризи та порівняв тогочасну ситуацію з економічними процесами в сучасній Україні.

Ключові слова: *Ваймарська республіка, емісія, інфляція, рентна марка, політична криза, державне регулювання, ринкова економіка.*

Коли в супермаркеті на зауваження, що в ціннику вартість продукції одна, а на касі вища, чуєш у відповідь: «У нас ціни змінюються щогодини», – закрадається думка, що це вже гіперінфляція. У цьому зв'язку пригадалися факти з німецької історії майже сторічної давності.

4 серпня 1914 р., на тлі Першої світової війни, розмін банкнот на золото було припинено². Почалася інфляція, яка тривала до 1923 р. Однак спершу вона була в терпимих межах і сприймалася як явище ситуативне. Після війни навіть окупаційні війська в Німеччині надавали перевагу грошовому забезпеченню в марках, яким довіряли. Настільки була надійною і стабільною німецька валюта. Але окупація 1923 р. франкобельгійськими військами промислового серця Німеччини –

Руру і запроваджена у відповідь урядом Вільгельма Куно політика «пасивного опору» (страйки, саботаж заходів окупантів, припинення роботи промислових підприємств)³, яку підтримало населення, буквально зруйнували її надійність.

У німецькому суспільстві через великі репарації за Версальським договором, втрату колишньої могутності, низку путчів і заворушень (Каппівський 1920 р., комуністичні 1921-го і 1923 рр., «Півний путч» Гітлера 1923 р.)⁴ запанували недовіра, насторожене ставлення до демократії, принесеної чужинцями, ностальгія за величною імперією. Навіть післявоєнне підвищення зарплат заради соціального спокою призвело через економічний застій лише до запуску друкарського верстага та поглиблення розриву між пропозицією товарів і збільшенням маси грошей, що прискорило знецінення останніх.

Хмизу в багаття інфляції підкинув і Міжнародний банківський комітет, який надання Німеччині довготермінових позик ставив у залежність від вирішення репараційного питання. Вбивство 24 червня 1922 р. міністра закордонних справ Ваймарської республіки Вальтера Ратенау⁵ спричинило відтік капіталів з Німеччини. Усе разом стало могутнім катализатором інфляції, призвело до паралічу виробництва й гіперінфляції. Після скасування встановлених державою цін її уже ніщо не стримувало. На 15 липня 1923 р. в обігу було 25 трлн. марок. Швидкість падіння марки наростала. На кінець вересня емісія досягла 2 тис. трлн марок. Якщо до війни 1 дол. США коштував 4,2 марки, то в середині червня 1923 р. – 100 тис. марок. Через 4,5 місяці – 4,7 трильйона⁶. З'явилися банкноти в 10000 і 50000 тис. марок, у лютому 1923 р. в обіг увійшли банкноти вартістю 1 млн. марок, а у вересні їхній номінал переважив за мільярд⁷. На початок листопада з'явилися більйонні знаки. Зарплату почали виплачували щоденно. Нереалізована ввечері, вранці вона перетворювалася на суму вдвічі, а то й утричі меншу за реальною вартістю. Товари тікали від грошей, сіючи серед населення паніку.

Наприкінці жовтня 1923 р. один кілограм хліба коштував уже 680 млн. марок. Друкарні вдень і вночі продукували банкноти. Німці везли зарплату додому в наплічниках і кошиках для білизни. «Величезні маси грошей у руках напівголодних людей вмить знецінюються і перетворюються на порох», – писав німецький журналіст Оскар Ференбах про гіперінфляцію 1923 р. Вчені через скруту, щоб вижити, мусили продавати навіть свої наукові бібліотеки. Чиновники були у вигіднішому становищі. Вони могли вкласти свої кошти в реальні цінності, які з часом можна було обміняти на харчі й інші товари.

Падіння купівельної спроможності населення призвело до відповідної ситуації в економіці. Активізувалися крайні ліві й крайні праві. Комунисти закликали до повалення політичного режиму ваймарської демократії, створення революційного уряду робітників і селян, який «шляхом обліку й контролю виробництва» врятує народ. Нацисти, своєю чергою, у всьому звинувачували євреїв. Соціальні й психологічні наслідки гіперінфляції були спустошливими. Лише у Берліні в листопаді 1923 р. налічувалося 360 тис. безробітних і незайнятих повний робочий день. Збанкрутувало чимало підприємств, розорилися мільйони вкладників ощадних кас, держава втратила довіру людей. Марка перестала виконувати функції заощаджень, рахункової одиниці й засобу обігу. Підупали такі цінності, як мораль, гуманізм, благодійність. Водночас інфляція сприяла перерозподілу й концентрації прибутків і майна в руках невеликої частини населення. Склалася вкрай нестандартна ситуація.

Питання оздоровлення валюти стало неминучим не тільки з погляду фінансово-економічного, а й політичного. Карл Гельферіх, статс-секретар у справах фінансів у роки війни, запропонував нову валюту – рентну марку – вартістю 5 кг. жита. Для цього знадобилися значні матеріальні ресурси. Канцлер Густав Штреземан звернувся до великих власників із проханням кредитувати державу. Останні підтримали урядову пропозицію, бо, з одного боку, самі страждали від інфляції, а з іншого – вважали своїм патріотичним обов'язком у важкий час підтримати вітчизну. Їхній благородний порив сприяв запуску механізму подолання гіперінфляції. 15 жовтня 1923 р. було створено Німецький рентний банк з правом випуску 3,2 млрд. банкнот у рентних марках. Його капітал складали боргові зобов'язання засновників – власників сільськогосподарських земель, банків, промислових підприємств, закладів торгівлі, 4% вартості яких забезпечували заставні листи й облігації.

Держава, своєю чергою, звільняла це майно від оподаткування і мала забезпечити повернення до золотої валюти. Рентна марка з'явилася вже в листопаді 1923 р. і після анулювання дванадцяти нулів на банкнотах стала перехідною валютою, а за місяць – грошовою одиницею. Знецінені папери марки обмінювалися у співвідношенні один більйон до однієї рентної марки. Довіра до німецької валюти всередині країни і за кордоном знову зростала. Рентна марка, підтримана урядом і Райхсбанком, залишалася на диво стабільною. Держава зобов'язалася більше не друкувати паперових грошей. А на її потреби – за величезного дефіциту – Рентенбанк дав у борг 1,2 млрд. рентних марок, що прирівнювалися до зо-

лотої марки, і 300 млн. з них пішло на викуп векселів держави в Райхсбанку, а решта 900 млн. упродовж двох майбутніх років покривали бюджетний дефіцит. Рентенбанк був незалежним від держави, виняток – затвердження урядом директора з трьох кандидатур, поданих правлінням банку. Завдяки рентній марці Німеччина пододала гіперінфляцію. Позитивну роль у цьому процесі відіграв і план Дауеса – міжнародна програма відродження платоспроможності Німеччини⁸.

30 серпня 1924 р. замість рентної було запроваджено райхсмарку, яку обмінювали на 1 трлн. старих марок⁹. Рентна поруч із нею також була в обігу до грошової реформи 1948 р. Проте травма від гіперінфляції залишилася в німців надовго. Це – негативний синдром не національного, а загальносвітового характеру, бо інфляція не має кордонів. Механізм її розвитку добре відомий: насамперед, схильність держави до емісії, щоб якнайшвидше покрити фінансові витрати. Як наслідок – такі згубні явища, як падіння довіри суспільства до влади; погіршення умов для операцій з дівізами; порушення принципів стійкого забезпечення грошей золотом і твердою валютою; економічно необґрунтоване підвищення зарплат, особливо в невиробничій сфері; розрив співвідношення між попитом і пропозицією, між рівнем зарплати і комунальних платежів тощо.

Де нині гарантія того, що працівник не звернеться до роботодавця з проханням перерозподілити форму виплати йому зарплати на користь конверта, аби отримати від держави субсидію (обом вигідно)? Результат неважко передбачити: ще більше грошей піде в тінь, від чого бюджет стане ще менш наповнюваним.

У вир інфляції втягуються великі маси людей. А тому важливо знайти засоби зцілення суспільства не так від інфляції, як від травми, спричиненої нею. У роки світової економічної кризи 1929-1933 рр. у «бесідах біля каміна по радіо» 32-й президент США Франклін Делано Рузвельт закликав американців нести свої заощадження до банків, щоб повернути американську економіку до життя. Американці йому повірили, вони зуміли перебороти страх, породжений втратою майна і коштів через їх знецінення.

Але чи завжди вдається так успішно подолати це негативне явище? Нині в Україні гроші часто оминають фінансові й банківські установи, осідаючи валютним скарбом у найпотаємніших місцях. Причина – невпевненість населення у своєму майбутньому і зневіра. На сьогодні їх «там» понад 90 млрд. дол. США. З надлишком вистачило б на потужний економіч-

ний бум. У такій ситуації влада й суспільство мали би не допустити урізання зарплат і пенсій.

Тоді, в 1923 р., друкуючи більйони паперових марок, німецька влада прагнула підтримати рівень платоспроможності населення, запобігти падінню споживання, а заодно й виробництва. Інша річ, якою була віддача: вдалося, зрештою, досягти мети чи вжиті заходи стали лише демонстрацією зусиль влади будь-що показати себе захисником інтересів громадян? Проте ніхто не міг закинути владі, що вона нічого не робить. А та боялася втратити довіру мільйонів німецьких громадян. Бо відомо, що від людини, яка мало заробляє з незалежних від неї причин, віддача на роботі мізерна. Сподіватися на зростання ВВП за таких умов безнадійно, як і на те, що прийдуть інвестори. Творець німецького економічного дива Людвіг Ерхард з цього приводу казав: «Якщо ми не будемо прагнути постійно поліпшувати життєві можливості нашого народу, ми підірвемо цим основу для технічного прогресу, тим самим вийдемо з кола цивілізованих народів, законсервуємось у штучній бідності. Тільки розширивши споживання, ми зможемо й надалі брати участь у здоровому світовому розвитку»¹⁰.

І навпаки, реальне зниження платежів населенню (шляхом прямого чи непрямого регулювання фінансових виплат заради наповнення бюджету) веде лише до паліативного успіху, а далі – звуження ринку збуту, падіння виробництва. При всьому цьому згасає стимул до праці: інтелектуальної і фізичної. У суспільстві запановують бідність і безнадія. Виробництво не може зростати, якщо його ставити перед фактом зниження попиту. Та й класичний ланцюжок «виробництво-збут-попит-ціна» в умовах глобалізації працює по-іншому: прибутки «втікають» в офшори, де часто капіталізуються і працюють в інтересах уподобаної експортером грошей країни. Інакше кажучи, національний капітал обміжнароднюється. Чи завжди й усюди великий бізнес ухилявся від сплати податків, якщо подивитися на це питання з погляду національних інтересів? Ось приклад. У роки Другої світової війни великий бізнес США віддавав як податок у державний бюджет 94% чистого прибутку. І хоча жоден артилерійський снаряд не впав на територію США (за винятком Гаваїв), великі бізнесмени розуміли: якщо цього не робити, то чобіт нацистів ступить і на їхню землю. Мислили стратегічно. У благополучній Швеції сьогодні податок на бізнес на межі фолу для підприємця. Але в ім'я національних інтересів існує традиційна домовленість між владою, народом і бізнесом. Виживати і процвітати в країні повинні всі громадяни разом і солідарно.

Зрозуміло, жодна країна не може застрахуватися від інфляції. Вона – економічний грип, який час від часу про себе нагадує. Але й протистояти інфляції, прораховуючи наперед усі можливі наслідки від «засобів анестезії», цілком можливо: виважено, продумано, раціонально. Не секрет, що розкручування інфляції в Україні стало наслідком не тільки неретформованої і відсталого економіки, наявності значної кількості власності, залишеної після комунізму поза ринковим обігом (земля), а й обмеження НБУ обміну гривні на долар – валюту, до якої вона прив'язана. Емісія гривні, спричинена відсутністю очікуваних реформ і прискорена війною, не забезпечена зростанням виробництва, посіяла в суспільстві паніку і невпевненість. Ходом рентної марки німці в 1923 р. поставили мат гіперінфляції. А чим підемо ми проти поки що вкрадливої, проте наростаючої інфляції і порожньої бюджетної каси держави, щоб ефективно зупинити її зростання, а то й переростання в гіперінфляцію?

Примітки:

1. Дослідження є науковою версією авторської науково-популярної статті, що була опублікована у газеті «Дзеркало тижня» (випуск 18, 22-29 травня 2015 р.)
2. Сороківська З.К., Балянт Г.Р. Грошово-кредитні системи зарубіжних країн. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. С. 69.
3. Ачкіназі Б. Рурська криза 1923-1924 років та її наслідки (постановка проблеми та історіографічний аспект). *Сіверянський літопис*. 2011. № 2. С. 109.
4. Бобилева С.Є. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року / за ред. Н.Є. Бойцун. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. С. 391-392, 394-395.
5. Садовая Г.М. Вальтер Ратенау и Рапалльский договор. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2001. С. 109.
6. Кузнецова А.В. История инфляции (до XXI века). *Исследования молодых ученых: материалы V Междунар. науч. конф.* (г. Казань, декабрь 2019 г.). Казань: Молодой ученый, 2019. С. 34. URL: <https://moluch.ru/conf/stud/archive/353/15500/> (дата звернення: 04.04.2021).
7. Поташов С. Кризис в Германии: гиперинфляция 1919–1923 годов. URL: <http://www.profi-forex.org/Content/journal/pumber14/page12.html> (дата звернення: 28.03.2021).
8. Шахт Я. Главный финансист Третьего рейха. Признания старого лиса. 1923-1948 / пер. с нем. Л.А. Игоревского. Москва: Центрполиграф, 2011. С. 222-224.
9. Іванчук Н.В. Гроші і кредит: навчальний посібник. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 69.

10. Скробач Б. Німецька історія в біографіях її керівників. Рогатин: Друкарня ПП Білінський, 2015. С. 96.

Volodymyr Hazin

HISTORY LESSONS OF HYPERINFLATION IN 1923 IN WEIMAR GERMANY

The author of the article described the inflation process in Germany in 1923 and its impact to the economic and social and political life of the country. He analyzed the German experience of overcoming the financial crisis and compared the situation at that time with economic processes in modern Ukraine.

Key words: Weimar Republic, emission, inflation, rent mark, political crisis, state regulation, market economy.

Отримано: 23.04.2021

УДК 94(437):325.25(=161.2)«192/193»

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.219-235

Андрій Криськов
(Тернопіль)

ЧИСЕЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1920-ті – 1930-ті рр.)

У статті проаналізовано кількісні параметри української політичної еміграції у Чехословацькій республіці періоду між двома світовими війнами. Вона була зумовлена військовою поразкою, неприйняттям змін, що відбувалися, та реальною небезпекою з боку переможців. Початком формування української еміграції у Чехословаччині вважається травень 1919 р., коли на Закарпатті було інтерновано 4 тис. вояків Української Галицької Армії. До середини 1930-х років кількість емігрантів становила близько 15 тис. осіб.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнний період, Чехословаччина, табори інтернованих, репатріація, Східна Галичина, УСРР.

Незважаючи на тривалі дослідження, дотепер відсутні узагальнюючі і узгоджені дані про кількість емігрантів з українських земель, які осіли після революційних подій 1917-1921 рр. на території Чехословацької республіки.

Важко встановити точну кількість емігрантів з українських земель у Чехословаччині. Незважаючи на досить велику кількість відомостей про їхню чисельність, все ж, на нашу думку, ці дані не охоплюють всієї еміграції з українських земель. Основною їхньою вадою є те, що вони подають окремі відомості лише або про емігрантів-наддніпрянців, або про емігрантів-галичан, або про тих вихідців з українських земель, які зареєструвались у тих чи інших урядових

чи українських організаціях. Так, в листі посольства УНР з Німеччини до МЗС УНР від 21 вересня 1921 р. наводяться дані лише про 124 українських емігранти¹. Зрозуміло, що ці відомості є далекими від реальності, бо не враховують галичан та українців з білих армій, які масово у цей час почали прибувати у Чехословаччину з Туреччини, Югославії та Болгарії. Ще 18 лютого 1921 р. інформаційне бюро Народного комісаріату закордонних справ УСРР повідомило, що на території Чехословаччини перебуває у таборах 30 тис. петлюрівських солдатів². На жаль, невідомо з яких джерел взята ця значна цифра, адже війська УНР щойно неповних два місяці, як перейшли на польську територію. За такий короткий час просто неможливо було домовитись з чехословацькими властями про прийняття ними такої кількості чужих військ. Та й сама Чехословаччина, щойно владнавши територіальні проблеми з Польщею на свою користь, навряд чи погодилася б на перебування в себе організованих військових формувань союзника Польщі. Проти цих даних свідчить лист Представництву УСРР у Празі від прорадянської емігрантської організації «Українська книгозбірня-читальня ім. Т. Шевченка в Празі», датований 31 травня 1923 року. У ньому повідомляється, що масово українські емігранти з Польщі почали прибувати до Чехословаччини лише восени 1921 р. і що «з другої половини 1921 р. до весни 1922 р. кількість наддніпрянців в Празі зростає з 30 до 300 чоловік»³.

Першими емігрантами з українських земель у Чехословаччині були солдати та офіцери Української галицької армії. Ще навесні 1919 р. вони були інтерновані властями ЧСР. Галицька еміграція у Чехословаччині була найчисленнішою серед української еміграції і складалась в основному з військових. Вона була добре організованою і осередки її охоплювали всю територію Чехословаччини. На літо 1920 р. вона налічувала, за приблизними підрахунками ЦК компартії Східної Галичини, 18 тис. боєздатних військових⁴. Дещо більші дані наводяться у таємному звіті радника МЗС УНР Геронімуса, датованому 10 січня 1921 р. Геронімус оцінював кількість галицької еміграції в Чехословаччині у 24 тис., причому 14 тис. з цього числа, працюючи по всій території республіки, підтримували зв'язок з таборами галицьких інтернованих⁵. На нашу думку, ці цифри є завищеними. За даними військової канцелярії Диктатора ЗУНР станом на 15 травня 1920 р. на території Чехословаччини перебувало 6234 військовиків УГА, в тому числі 995 старшин і 1095 підстаршин⁶. Сам Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич у своєму зверненні до Масарика і Бенеша від

30 грудня 1920 р. оцінив чисельність своїх інтернованих у ЧСР військ лише у 8 тис. осіб⁷. Близьку до останньої цифру наводить і секретар Представництва УСРР у Чехословаччині І. Тур – 11 тис. 700 осіб⁸. Треба взяти до уваги, що дві останні цифри стосуються лише інтернованих вояків УГА і не враховують емігрантів з Галичини, які перебували у Чехословаччині поза таборами. Отже, можна припустити, що галицька еміграція на 1921 р. налічувала 13-15 тис. осіб.

Безумовно, еміграція з Наддніпрянської України у міжвоєнній Чехословаччині була кількісно меншою. Адже армія, урядові та державні структури УНР організовано емігрували до Польщі. Саме там були інтерновані війська УНР та утворено осідок еміграції УНР. Вже згадуваний І. Тур оцінював наддніпрянську еміграцію в ЧСР у 3500 осіб, підкреслюючи, що до неї можна зарахувати і півтисячі українців врангелівської армії, які з нею активно співпрацюють⁹. Отже, кількість наддніпрянської еміграції коливалась на початок 1920-х років у межах 4-6 тис. осіб.

Таким чином, з'ясувавши приблизну кількість емігрантів із Західної України та Наддніпрянщини й Кубані, можна робити висновки про загальну чисельність всієї еміграції з українських земель на території міжвоєнної Чехословаччини. Але точних даних отримати неможливо через відсутність реєстрації емігрантів з боку чеських урядових кіл та через високу мобільність емігрантів. Адже багато емігрантів розглядали Чехословаччину як проміжний пункт на шляху між Сходом і Заходом. Очевидно, що пік її чисельності має припадати на початок та середину 1920-х років і поступово зменшуватись з кінця цього десятиліття.

Свої дані, обґрунтовані на матеріалах чеських архівів, про чисельність емігрантів з Наддніпрянської України та про їхній соціальний склад наводить чеська дослідниця С. Тейхманова (Tejchmanova). За її підрахунками в 1925 р. у Чехословаччині перебувало близько 6 тис. українських емігрантів. За соціальним станом українська імміграція ділилась так: 52% – селяни, 15% – робітники, 25% – інтелігенція, 8% – інші¹⁰. Дані, які в цілому корелюються з наведеними вище, подано у звіті за період 1921-1924 рр. Українського Громадського Комітету в ЧСР¹¹. Одночасно чеські дослідники З. Сладек (Sladdek) та Е. Хіньяєва (Chinyayeva) наводять зовсім інші дані. Так, Хіньяєва, на основі праці М. Раєффа (Raeff) «Зарубіжна Росія» подає чисельність «російської еміграції». У 1922 р. її кількість становила 5-6 тис. осіб, у 1930 р. – 15184 особи, у 1936-1937 роках – 9 тис. осіб¹². На думку Сладека, на початок 1923 року загальна кількість

емігрантів з колишньої Росії у Чехословаччині досягла 21 тис. осіб¹³. Він у своїй праці наводить офіційну статистику чисельності еміграції з колишньої Росії.

За *таблицею 1* можна простежити динаміку кількісних змін еміграції з колишньої Росії на території ЧСР. Власне, на цьому прикладі простежуються подібні процеси і стосовно української еміграції. З таблиці видно, що до 1925 р. відбувалось кількісне зростання еміграції, зумовлене міграційною активністю. Цьому сприяла низка факторів. У Чехословаччині на перше п'ятиріччя 1920-х років припав пік дії урядової акції щодо допомоги еміграції з колишньої Росії. Урядові структури виділяли значні суми на всебічну допомогу емігрантам. У ЧСР було створено для них національні вищі та середні навчальні заклади, діяли численні емігрантські допомогіві товариства, фінансовані чехословацькими міністерствами закордонних справ, освіти та сільського господарства. Особливо зросла чисельність українських емігрантів у Чехословаччині після відкриття тут поряд з Українським вільним університетом ще двох вищих навчальних закладів – Української господарської академії в Подебрадах (травень 1922 р.) та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (липень 1923 р.).

Таблиця 1

Динаміка кількісних змін еміграції з колишньої Російської імперії у Чехословацькій республіці

Роки	Кількість емігрантів, тис. осіб
1921	6
1923	21
1924	20
1925	25
1926	17
1931	9
1932	10,5
1936	8-9
1939	8

Це кількісне зростання зафіксоване у таблиці, бо з 1921 року по 1923 рік чисельність еміграції зросла на 15 тис. осіб. Це зростання відбулось, на нашу думку, за рахунок переїзду на навчання та роботу до Чехословаччини українських науковців та студентів з інших країн. Це твердження опирається на той факт, що вік 82,6% українських емігрантів цього періоду у Чехословаччині коливався між 15 і 34 роками¹⁴. Так, якщо у 1921 р. українських студентів у ЧСР нараховувалось близько 800 осіб, то у 1922-1923 роках лише тих, хто отримував чеські стипендії, було 1990 осіб¹⁵. Але ця цифра не

враховує тих студентів-українців, які навчалися у чеських вузах за власний кошт. Загальна ж кількість українського студентства на той час у Чехословаччині, хоча це теж лише приблизна цифра, становила більше 2,5 тис. осіб¹⁶. Загальну ж цифру щодо чисельності студентів, які навчалися в українських вузах Чехії в міжвоєнний і воєнний періоди (1921-1945 рр.) наводить відомий дослідник М. Мушинка. Він повідомляє про 15 тис. студентів, які отримали освіту чи деякий час навчались¹⁷. На підтримку цього свідчить те, що лише в Українському вільному університеті за період 1921-1941 рр. навчалось 11 166 українських студентів-емігрантів¹⁸.

Свої дані щодо чисельності української еміграції у Чехословаччині міжвоєнного періоду подають і діячі еміграції. Щоправда, їхні дані теж не збігаються. К. Коберський повідомляє, що у 1922 р. українських емігрантів було близько 25 тис. осіб¹⁹, М. Шаповал – 10-12 тис.²⁰, Місія УНР у Празі – 15 тис.²¹. Представництво УСРР теж дотримувалось цифри у 15 тис.²².

Досягши свого піку в середині 1920-х років, чисельність української еміграції почала знижуватись. Цьому процесові сприяли наступні фактори. Для емігранта особливо велику роль відігравав його правовий статус. Правове становище було визначальним, бо життя людини без громадянства має низку обмежень. Вони стосувалися й української еміграції у Чехословаччині. Українські емігранти не могли бути прийняті на державну службу, займатись підприємництвом і навіть найнятись на фізичну роботу без одержання спеціального свідоцтва про «право на працю». Обмежувалось також право на вільне проживання у Словаччині й на Закарпатті, тобто там, де компактно проживали етнічні українці²³. Важливу роль відігравала професійна адаптація. Вирішення цієї проблеми було особливо важким для масової галицької військової еміграції, значну частину якої становили кадрові офіцери. Гостро стояла і мовна проблема. З професійної точки зору вимоги до знання мови юристом, лікарем чи викладачем на щабель вищі, адже необхідний вельми високий рівень володіння нею. У 1928 р. міністр сільського господарства Чехословаччини Срдітка відмовився затвердити на посаді ректора Української господарської академії С. Тимошенка, мотивуючи своє рішення тим, що Тимошенко погано володіє чеською мовою²⁴. Свою роль у зменшенні чисельності української еміграції відіграла і проблема працевлаштування для випускників українських вузів у Чехословаччині. У листі з УВУ до С. Русової з цього приводу писалось: «Молоді, що закінчує УВУ, пропонують влаштуовуватись за межами ЧСР, обіцяючи сприяння при вла-

шттуванні у Франції. Кожному дають 500 крон на допомогу. Мало не щотижня з Чехословаччини виїзять 40-50 українців, що закінчили УВУ»²⁵.

Важливо враховувати і психологічний фактор. Здебільшого емігрант, потрапляючи в незвичне для себе середовище і усвідомлюючи, що це надовго або й назавжди, переживає особливий психічний стан, шок, який називається синдромом відчуження. Такі обставини викликають ностальгію, тугу за всім рідним, бажання повернутись додому. Зрозуміло, що розпочата більшовиками кампанія амністій та репатріація, а також рішення Ради послів Антанти про долю Східної Галичини, вплинули на кількісний стан еміграції.

Наприкінці 1920 року розпочався процес репатріації українських емігрантів з числа тих, хто боровся проти радянської влади або просто не прийняв її. Особливо цей процес посилювався у 1921 р. Дехто вже по короткому перебуванні в еміграції не витримав її важких умов. У багатьох в Україні залишилися батьки та сім'ї, розлука з якими робила життя позбавленим всякого сенсу. Інші розчарувались у своїх попередніх політичних ідеалах або усвідомили безперспективність особисто для себе продовження боротьби проти більшовиків.

Вже 4 грудня 1921 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК) розіслала представникам УСРР за кордоном «Секретну інструкцію для керівництва представникам УСРР за кордоном при проведенні амністії стосовно солдатів та офіцерів колишніх білих армій на підставі амністії ВУЦВК від 30.XI.1921 р.». У першому пункті цієї інструкції наголошувалось на тому, що амністовані мусять бути «піддані найретельнішому фільтру та агентурному нагляду з моменту оголошення амністії у таборах аж до прибуття їх на місце призначення на території УСРР». Після прибуття амністованих в УСРР місцеві відділи ВУНК мали негайно брати їх на облік та стежити за кожним окремо. Характерним для всієї більш ніж 70-річної політики комуністів у ставленні до інтелігенції виглядає пункт 5 цієї інструкції. У ній вказується, що особливу увагу необхідно звертати «на тих солдатів, які у таборах навчались у різних школах» та на солдатів з освітою. При цьому підкреслювалось, що особливо ретельно треба стежити за «народними вчителями у петлюрівській армії».

Потрібно зазначити, що й на початку 1922 р. керівництво радянської України відчувало хиткість своєї влади. Доказом цього є положення інструкції, згідно з яким у першу чергу відправляти в УСРР вимагалось уродженців Лівобережжя, «найкраще Харківської губернії». При цьому підкреслювалося, що

стосовно уродженців Правобережної України «будуть дані додаткові вказівки»²⁶. Очевидно, що затримка з репатріацією уродженців Правобережжя була зумовлена нестабільністю внутрішньополітичної ситуації в Україні та небезпекою повстання на Правобережжі. До інструкції додавався і зразок анкети, яку мусили заповнювати реемігранти. Вона складалась з 22 запитань, які були побудовані так, що реемігрант розповідав все про себе, а також і про всіх своїх родичів з обов'язковим вказуванням їх адреси та майна, яким вони володіють²⁷. Проте не всі бажаючі могли після проходження всіх необхідних процедур потрапити додому. На це могли розраховувати лише мобілізовані солдати та «непомітні політичні діячі». У всіх інших випадках питання вирішувалось через Народний комісаріат закордонних справ УСРР. Зокрема, питання про повернення найвідоміших політичних діячів еміграції вирішувалось на рівні ЦК КП(б)У²⁸.

Отже, ВУНК почала створювати банк даних на неблагонадійних. За ними вівся постійний нагляд і, зрозуміло, що при перших підозрах вони могли стати потенційними жертвами майбутніх репресій.

Процесу репатріації сприяли проголошені час від часу урядами радянських України і Росії амністії для певної частини емігрантів. Радянська влада прагнула перетягнути на свій бік членів емігрантських антирадянських організацій, колишніх військових та політично активних емігрантів і цим послабити спротив більшовизмові всередині країни. Треба зазначити, що український радянський уряд раніше за російський, у березні 1921 р., оголосив амністію для емігрантів – вихідців з українських губерній колишньої Російської імперії. Амністованими вважались українські громадяни, котрі емігрували під час громадянської війни або у зв'язку з нею, якщо вони повертались в Україну і давали обіцянку ставитись до радянської влади лояльно, причому цей пункт амністії стосувався як військових, так і цивільних осіб²⁹. Власне кажучи, для радянської влади не так важливою була кількість репатріантів, як сам факт репатріації. Ось як писав представник УСРР у Німеччині Ауссем стосовно репатріації з Німеччини: «Достатньо роздутий у пресі факт відправки якоїсь тисячі чоловік, більше того – повна евакуація німецьких таборів, з замовчуванням із скромності про число репатріантів, справив би значне враження і подав би приклад для таборів, які знаходяться у Польщі, Чехословаччині, Румунії»³⁰. В осередки скупчення еміграції, в тому числі і в табори для інтернованих, постійно приїздили радянські представники й агітували повертатись на батьківщину. Активну агіта-

ційну роботу у цьому дусі вели місцеві комуністичні організації та інші ліві політичні сили.

Зрозуміло, що всі ці фактори не могли не дати реальних наслідків. 1921 рік був піком щодо кількості репатріантів за весь період репатріації, який тривав приблизно до завершення періоду НЕПу. У 1921 р. у радянські Україну і Росію повернулось майже 122 тис. емігрантів, тоді як за все десятиліття 1921-1931 рр. повернулось 180 тис. осіб³¹. Серед репатріантів було багато українців з колишніх білих армій. Частина емігрантів навіть спеціально переїхала до Болгарії, де для повернення додому були створені найсприятливіші умови³².

Стосовно української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині, то тут кінцеві пункти прибуття для репатріантів були різними. Так, якщо вихідці з Наддніпрянської України в основному повертались в УСРР, то галичани повертались до Польщі, а після березня 1923 р., коли доля Східної Галичини була вирішена негативно для українців, – в УСРР та Росію.

У липні 1920 р. Чехословаччина і Польща вирішили між собою територіальні питання³³, і тепер ЧСР прагнула нормалізувати відносини з останньою, яка вимагала ліквідувати військові організації ЗУНР на чехословацькій території³⁴. Чехословацькі власті остерігались також можливого впливу українських емігрантів на посилення національної самосвідомості українського населення щойно приєднаного Закарпаття та Східної Словаччини. 15 липня 1921 р. міністерство оборони Чехословаччини розпорядженням ч. 304479 наказало провести у ліберецькому таборі опитування інтернованих стосовно добровільної репатріації³⁵. Вже на початку 1922 р. уряд Чехословаччини офіційно звернувся до інтернованих українських вояків із закликом про добровільне повернення додому³⁶.

У чехословацьких таборах переважна більшість інтернованих походила з Галичини. В них ще з початку репатріації відбулось певне розмежування між вихідцями з Галичини і Наддніпрянщини. Влітку 1921 р. В. Курманович, командант Української бригади у Німецькому Яблонному, видав наказ ч. 1093/21, яким право на виїзд до УСРР отримали «.. лише виключно ті наддніпрянці, що 1) бажають добровільно вертати домів на радянську Україну і є 2) дійсно приналежні до цих губерній (повітів), які входять в склад територій, зайятих большевицькою владою на Україні». У наказі особливо наголошувалось на тому, що уродженці інших українських земель не можуть репатріюватись до УСРР, а тих, хто подасть фальшиві документи про своє походження, буде покарано³⁷.

Керівництво ЗУНР в екзилі, а також особисто Є. Петрушевич прагнули спрямувати репатріаційний потік галичан

до радянських республік, оскільки політичні переконання та кров, яку було пролито під час українсько-польської війни 1918-1919 рр., не дозволяли шляхом повернення до Східної Галичини визнати власну поразку. Очевидно, що керівництво ЗУНР за кордоном планувало в особі радянських України та Росії знайти союзника у боротьбі за незалежність Галичини. З точки зору сьогодення очевидно, що це бажання будувалось швидше на ілюзіях, ніж на конкретному знанні стану справ у радянських республіках і розумінні радянської дійсності. Вже в середині 1922 р., коли розпочалась організація репатріація наддніпрянської частини української еміграції з Чехословаччини, Є. Петрушевич намагався всю «галицьку еміграцію відправити до Харкова». Але від реалізації такого плану його «відговорили Целевич та Коновалець»³⁸. На нашу думку, цей план був результатом таємної зустрічі після конференції в Генуї 1922 року Є. Петрушевича з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським³⁹.

Бажання екзильного уряду ЗУНР певною мірою збігалось і з намірами керівництва УСРР. На початку 1923 р. закордонним представництвом УСРР був надісланий таємний документ – «Тези нашої політики щодо окупованих Польщею та Румунією українських областей». У ньому ставилось завдання використати український національний рух в цих областях для послаблення Польщі та Румунії, а також пропонувалось представництвом УСРР підтримувати уряд ЗУНР «при обов'язковій умові чітко вираженої орієнтації в його зовнішній політиці на Радянську Україну». У документі зазначалось, що уряд УСРР готовий до надання «українським емігрантам з цих областей права притулку (азиль) на території Радянської України». Але найголовнішим, на нашу думку, у цьому документі було те, що на території УСРР планувалося створення «з необхідною обережністю» центра галицької еміграції⁴⁰.

Про серйозне значення, якого керівництво УСРР надавало питанню переїзду колишніх військових УГА з Чехословаччини, свідчить створення восени 1923 р. окремої комісії ЦК КП(б) У. До її складу увійшли член Політбюро ЦК КП(б)У, командувач військ Українського військового округу М. Фрунзе (голова), голова ДПУ УСРР В. Балицький, представник апарату уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР у Харкові та представник штабу Українського військового округу. У Києві було обладнано карантинне містечко, яке могло прийняти до тисячі осіб одночасно. Частина емігрантів, після особливого відбору, було вирішено відрядити для закордонної роботи (по лінії КПЗУ та розвідки), решту – зараху-

вати як поповнення червоноармійського та адміністративно-командного складу територіальних частин РСЧА, які були дислоковані виключно у Лівобережній Україні⁴¹. Отже, бажання еміграційного уряду ЗУНР знайти союзника у боротьбі за незалежність Галичини збігались з бажаннями уряду УСРР використати вплив останнього на галицьку частину української еміграції та на національно-визвольний рух в Галичині та Буковині. Таким чином, у 1923 році бажання переїзду галичан до Радянської України пояснювалося значною мірою бажанням знайти союзника у боротьбі проти Польщі.

Наслідком цього стало звернення «Комітету західно-української еміграції на Чехословаччині» від 1 серпня 1923 року до уряду УСРР про дозвіл переїзду в УСРР 6 тис. інтернованих вояків УГА з Чехії як «галицького легіону». Але за півроку ситуація докорінно змінилась. Уроком для зовнішньої політики СРСР в травні 1923 р. став «ультиматум Керзона». Продовження політики відкритої підтримки уряду ЗУНР у вигнанні могло викликати подібні ультиматуми від Польщі, Франції та «Малої Антанти». Тому це звернення галичан було визнане «передчасним з ряду несприятливих обставин». Серед причин відмови називались такі: 1) політична ненадійність галичан, які шукають лише військової бази для нового виступу проти Польщі; 2) незавершена «відповідна робота» серед вже присутніх в УСРР галичан; 3) всяке масове прийняття галичан на території СРСР є «демонстрацією проти Польщі, ... яка послаблює позицію СРСР у питанні про підтримку Польщею петлюрівщини»⁴². Проте підтримувалось бажання переїзду галичан до СРСР, але переїзду не масового. Цьому посприяли повідомлення представників СРСР за кордоном⁴³.

Шляхи репатріації українців з Чехословаччини не обмежувалися Радянським Союзом. 1923 року з'явився наказ Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича ч. 5204/през. У ньому інтернованим воякам УГА та іншим категоріям галицької еміграції офіційно повідомлялось про рішення Ради послів Антанти та ліквідацію уряду ЗУНР в екзилі. Проте вказувалось на необхідність продовження боротьби, але в інших формах та іншими методами⁴⁴. 30 квітня 1923 р. комендант йозефівського табору А. Вольф віддав таємний наказ по табору ч. 25/К, в якому наказував старшинам негайно розпочати проведення «серед цілої військової еміграції агітацію за поворот в Край». Особливо підкреслювалось, що «випробовані військові сили, перебуваючі зараз на еміграції, є потрібні для скріплення фронту в Краю». Зазначалось, що агітаційну роботу слід проводити в тісному контакті з Військовим відпоручником

Диктатора ЗУНР в Празі. Це означало, що, незважаючи на невдачу дипломатії уряду ЗУНР і остаточну втрату ним прав на створення незалежної української держави в Галичині, армія продовжувала бути вірною присязі і визнавала над собою політичне керівництво Диктатора ЗУНР та його представників на місцях. Основною метою агітації було «витворення серед стрільців і старшин настрою і переконання, що поворот в Край єсть потрібний для нашої остаточної цілі, єсть сповненням дальшого стрілецького обов'язку і що його нема потреби стидатися»⁴⁵. Незабаром агітація зробила свою справу. Ось як описувалась в одному зі стрілецьких листів додому ситуація, що склалась у йозефівському таборі влітку 1923 р.: «Здорові таборяни роз'їжджаються домів, многі йдуть на працю, щоби забезпечити собі краще життя та заробити гроші на дорогу домів, чи то на Радянщину, куди наставилося їхати поважне число наших скитальців»⁴⁶.

Наказом по йозефівському табору від 11 травня 1923 р. було створено «Український комітет опіки над емігрантами УГА, інтернованими в Чехословацькій Республіці» (21 червня 1923 р. перейменованій у «Комітет західно-української еміграції на Чехословащині»). Очолив його С. Смаль-Стоцький. Організаційно він складався з двох підкомітетів – «Українського репатріаційного комітету у Празі» та «Українського еміграційного комітету у Празі», які виконували функції із забезпечення найоптимальніших умов репатріації. До складу «Українського репатріаційного комітету у Празі» входило чотири особи: Я. Ярема – голова, Г. Фрустер, Г. Трусевич і В. Кухар – члени. Його завданням було «при допомозі Військового відпоручника Диктатора ЗУНР в Празі» підготувати все необхідне для повороту інтернованих додому. Також комітет мав домогтися амністій для тих, хто повертався, владнати справу з паспортами, вирішити проблему фінансового забезпечення репатріації, а також увійти в контакт з українськими організаціями в Галичині «для винайдення там пристановища для цих поворотців, що опинилися в Краю без заняття і не розпоряджають ніяким майном».

Другим підкомітетом, окрім вищеназваного, був «Український еміграційний комітет». Цей комітет мав опікуватись іммігрантами, котрі в силу різних причин не бажали або не мали змоги повернутись додому. Його основним завданням був пошук працевлаштування для колишніх вояків УГА в Чехословащині та допомога бажającym виїхати на постійне місце проживання у треті країни. Він складався з 5-ти осіб: М. Федик – голова, В. Чапля, І. Мельницький, М. Близнак і М. Баран – члени. В наказі особливо підкреслювалось, що

«Комітет західно-української еміграції на Чехословаччині» та його підкомітети «мають працювати в тісній порозумінню з Головною Командою частин УГА в ЧСР у Йозефові, з нашим Правительством, Краєм, даліше – з чехословацьким урядом і його установами»⁴⁷. Отже, можна зробити висновок, що керівництво галицької імміграції всіма способами прагнуло полегшити повернення додому інтернованим. З іншого боку, очевидне прагнення провести репатріацію під своїм контролем та зберегти серед репатріантів ідею необхідності продовження боротьби за незалежність батьківщини.

Хоча й зацікавлений у пришвидшенні репатріації уряд Чехословаччини офіційно заявив, що про примусову репатріацію не може бути й мови, в той же час поляки «майже терором» примушували інтернованих до репатріації⁴⁸. Бажаючи залишитись у ЧСР треба було отримати лише дозвіл МЗС Чехословаччини, але він видавався за умови, що прохач може сам себе утримувати⁴⁹. Уряд ЧСР домігся від Польщі певних гарантій, що репатріантів – колишніх вояків УГА не буде притягнуто до відповідальності «за вчинки, вдіяні ними до 15 березня 1923 року»⁵⁰. Уряд ЧСР також надавав допомогу добровільним репатріантам. Галицькі репатріанти, котрі бажали повертатись з польським паспортом, повинні були чекати оформлення документів 8-10 місяців. Тому їм надавалась урядова допомога у розмірі 300 чеських крон щомісяця. Ті ж, хто їхав додому без польського паспорта, отримували на руки 52 крони від представника Міністерства оборони ЧСР, тобто суму, необхідну для оплати залізничного квитка на проїзд найкоротшим шляхом до чехословацько-польського кордону⁵¹.

Крім репатріації у Польщу, як вже зазначалось, для емігрантів із Західної України існували й інші шляхи вирішення своєї подальшої долі. Вони могли залишитись у Чехословаччині або ж виїхати до СРСР. У червні-липні 1923 р. при «Комітеті західно-української еміграції на Чехословаччині» були створені «Комітет для виїжджаючих на Литву» та «Центральний комітет охорони прав активних гажистів»⁵² бовшої австро-угорської армії і бовшких жандармів». З назви зрозуміло, що перший комітет займався забезпеченням для бажуючих переїзду і проживання в Литві, а другий допомагав колишнім військовикам австро-угорської армії, котрі воювали і були інтерновані в Чехословаччині у складі УГА, отримувати дозвіл на виїзд до Австрії⁵³.

Наприкінці липня 1921 р. уряд ЧСР відвів для репатріантів табір у Німецькому Яблонному. У 1921 р. до репатріаційного табору було прийнято 243 українських іммігранти, з них

189 амністованих солдатів. У 1922 р. прийнято 160, з них 96 амністованих. Але з цієї кількості до СРСР було відправлено через Німеччину – Латвію всього 153 особи, бо 228 змінили свою думку і залишили табір. Загалом же на жовтень 1922 р. через табір в СРСР виїхало 284 особи⁵⁴. У березні 1923 р. репатріацію українських емігрантів з Чехословаччини було призупинено. За період з 1 червня 1922 р. по 1 січня 1923 р. до СРСР виїхало 3552 емігранти, переважно з Польщі, з Праги – всього 117 осіб⁵⁵. Упродовж 1924-1926 рр. з Чехословаччини до УСРР було відправлено 3 транспорти з колишніми військовими УГА – загалом близько 500 осіб. Перший (137 осіб) прибув до Києва 1 грудня 1924 р., другий – до Харкова у листопаді 1925 р., третій – улітку 1926 р.⁵⁶

З огляду на історію Радянського Союзу та Радянської України можна дійти висновку, що амністіями вдалось домогтись повернення багатьох емігрантів та засудити їх за боротьбу проти радянської влади. Від тих, хто повертався, вимагали каяття і обіцянки лояльно ставитись до існуючої влади. Після цього їм видавався офіційний документ про прощення за перелічені у каятті вчинені проти радянської влади «злочини». Ті, хто отримав таку амністію, могли повернутись на батьківщину, де їх часто судили за те, що вони перелічили не всі «злочини», а, отже, за все прощені не були. Реемігранти не знали, що факт отримання візної візи на радянську територію та документа про поновлення в правах зовсім не означав амністії. Поновлених в правах та впущених в СРСР засуджували як неамністованих за антирадянські злочини, скоєні до чи під час еміграції. Нарешті, активних учасників антибільшовицької боротьби амністували та дозволяли переїздити на батьківщину з одним, на перший погляд незначним, зауваженням: «при дійсному вияві ними щирого каяття»⁵⁷. Пізніше, у 1930-ті роки, багатьом репатріантам це зауваження коштувало волі, а то й життя, бо засуджували за каяття «нешчире».

Отже, чисельність української еміграції міжвоєнного періоду у Чехословаччині у різні часові відрізки не була стабільною. Приблизно до середини 1920-х років її кількість зростала за рахунок українських емігрантів з інших європейських країн, передусім Польщі та Румунії. З середини 1920-х років вона починає зменшуватись. Однак ще у 1934 р. її кількість сягала 16 тис. осіб⁵⁸. На користь цих даних, які суперечать даним З. Сладека, свідчать матеріали «Статистичного огляду ЧСР» за 1938 р. У ньому зафіксована кількість українських іммігрантів у Чехії (7162 особи) та у Моравії (4012). Разом – 11174 особи⁵⁹. На початку 1939 р. чисельність українських емігран-

тів у Чехо-Словаччині зросла внаслідок окупації Угорщиною Карпатської України. Лише у Празі було зареєстровано більше 2 тис. таких втікачів-українців з Карпатської України⁶⁰. Відомий своїми працями про українську дипломатію ХХ ст. В. Трембіцький визначив кількість українських емігрантів у Чехо-Словаччині на 1 січня 1940 р. у 40 тис. осіб⁶¹.

Основним місцем зосередження української еміграції міжвоєнної доби у Чехословаччині була Прага. Тут діяли всі осередки українських політичних партій, українські виші та різноманітні українські організації. Прага з самого початку була основним центром зосередження української еміграції з усіх земель України і залишалась ним до 1945 р. Значна кількість українців, переважно студенти, проживала і в околицях Праги. Д. Дорошенко пояснював це тим, що «мешканкова криза у самій Празі приневолює всю оцю академічну «молодь» виноситися з Праги і жити в найближчих населених місцевостях поблизу або коло залізниць. Тому 2/3 мешкає поза Прагою»⁶². Фактично до середини 1920-х років українські емігранти проживали на всій території Чехії та Моравії. Всі найбільші табори галицьких українців були розташовані на півночі Чехії – у Німецькому Яблонному, Ліберцях та Йозефові. Крім того, працівники робітничих відділів цих таборів мешкали та працювали на території від Хеба до Бржецлава і від Чеських Будейовиць до Ліберець та Опави. Кількість їх у містах та містечках коливалась від кількох десятків до кількох сотень осіб. У Словаччині та на Закарпатті галичан було менше. Тут вони зосереджувалися у великих містах, їхні контакти з українським населенням заходами місцевих властей були зведені до мінімуму. До кінця 1920-х років великим центром скупчення українських емігрантів було курортне містечко Подебради, де діяла Українська господарська академія.

Отже, на початок 1920-х років загальна чисельність емігрантів з українських земель досягала 20 тис. осіб. Переважна більшість її походила із західноукраїнських земель. Приблизно до середини 1920-х років чисельність української імміграції зростала завдяки масовому переїзду з різних причин та з різними намірами українців з інших європейських країн, а також завдяки залученню до українського еміграційного середовища етнічних українців, які були колишніми військово-службовцями різних російських білогвардійських формувань. Проте з середини 1920-х років чисельність української еміграції у цій країні почала скорочуватись. Основними причинами цього явища були репатріація і залишення Чехословаччини у пошуках роботи українськими випускниками вузів. Лише у

1939 рр. чисельність української еміграції у Чехо-Словаччині дещо збільшилася за рахунок втікачів від угорського терору з Карпатської України.

Примітки:

1. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України. Фонд (Ф.). 3696. Опис (Оп.). 2. Справа (Спр.). 489. Аркуш (Арк.). 127.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 620. Арк. 93.
3. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 22зв.
4. Там само. Спр. 563. Арк. 12.
5. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 51.
6. Українська політична еміграція 1919-1945. Документи і матеріали. Київ, 2008. С. 6.
7. Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 8.
8. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 29.
9. Там само. Арк. 30зв.
10. Tejchmanova S. Dokument o ukrajinske emigraci v meživalečnem Československu. *Slovansky přehled*. 1993. № 1. S. 184.
11. Три роки праці Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. 7/VII 1921 – 7/VII 1924. Прага, 1924. С. 11.
12. Chinyaeva E. Ruska emigrace v Československu: vyvoj ruske pomocne akce. *Slovansky přehled*. 1993. № 1. S. 14-15.
13. Sladek Z. Ruska emigrace v Československu. Problemy a vysledky vyzkumu. *Slovansky přehled*. 1993. № 1. S. 4.
14. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. Київ, 1997. С. 74.
15. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. С. 71.
16. ЦДАВО України. Ф. 3562. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 9, 11.
17. Мушинка М. Українці Чехо-Словаччини. *Українська діаспора*. 1993. Ч. 3. С. 43.
18. Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів: Український Вільний Університет. *Український історик*. 1965. № 3-4. С. 41.
19. ЦДАВО України. Ф. 3520. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.
20. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 16.
21. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 520. Арк. 6.
22. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 29.
23. ЦДАВО України. Ф. 3563. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 8.
24. Мазурок О. Українська політехніка на чужині. *Вісник НАН України*. 1993. № 4. С. 91.
25. ЦДАВО України. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 10.
26. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 41-42зв.

27. Там само. Арк. 58.
28. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 69.
29. Фельштинский Ю. К истории нашей закрытости. Москва, 1991. С. 177.
30. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1035. Арк. 153.
31. Почему мы вернулись на Родину. Свидетельства реэмигрантов. Сборник. Москва, 1983. С. 13.
32. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. С. 38; Шкаренков А.К. Агония белой эмиграции. Москва, 1987. С. 74.
33. Новейшая история зарубежных стран: Европа и Америка, 1917–1945 / под. ред. В.К. Фураева. Москва, 1989. С. 145.
34. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 66.
35. ЦДАА. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 18.
36. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях в 1918- 1923 роках. Філадельфія, 1956. С. 70.
37. ЦДАВО України. Ф. 3520. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 135.
38. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1035. Арк. 55.
39. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецьтва. Львів, 1990. С. 186.
40. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 615. Арк. 47-48.
41. Рубльов О.С. Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920-1930-х років. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zakhidnoukra_emigracija_v_USRR_1920_1930
42. ЦДАВО України. Ф.4. Оп. 1. Спр.615. Арк. 20.
43. Там само. Арк. 21, 30 зв. – 32, 34-35.
44. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 35.
45. Там само. Арк. 43.
46. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 44.
47. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 46-46 зв., 59 зв.
48. Карманюк О. Українська політична еміграція. Каліш, 1924. С. 34.
49. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34.
50. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 54 зв.
51. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 53 зв.; Спр. 7. Арк. 69 зв.
52. Гажист – службовець.
53. ЦДАВО України. Ф. 3521. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 59 зв, 69 зв.
54. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 809. Арк. 11-11 зв.
55. ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 879. Арк. 24, 35 зв., 150.

56. Рубльов О.С. Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920-1930-х років *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Zakhidnoukra_emigracija_v_USRR_1920_1930
57. Фельштинский Ю. К истории нашей закрытости... С. 44; Мельгунов С.П. Красный террор в России. Москва, 1990. С. 78-79.
58. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 7-8.
59. ЦДАВО України. Ф. 3859. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 80 зв.
60. Там само. Арк. 448.
61. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 797. Арк. 5.
62. ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 777. Арк. 160.

Andrii Kryskov

**NUMBER OF UKRAINIAN POLITICAL EMIGRATION
IN CZECHOSLOVAKIA (1920s – 1930s)**

The article analyzes the quantitative parameters of Ukrainian political emigration in the Czechoslovak Republic in the period between the two world wars. It was due to military defeat, rejection of the changes that took place, and the real danger from the victors. The beginning of the formation of Ukrainian emigration in Czechoslovakia is considered to be May 1919, when 4,000 soldiers of the Ukrainian Galician Army were interned in Transcarpathia. By the mid-1930s, the number of emigrants was about 15 thousand people.

Key words: *Ukrainian emigration, interwar period, Czechoslovakia, Eastern Galicia, internment camps, repatriation, UkrSSR.*

Отримано: 4.03.2021

**Сергій Олійник,
Богдан Філіпчук**
(Кам'янець-Подільський)

ДУНАЙСЬКА (КІЛІЯ-ВЕКЕ) ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК 1941 р.: СПРОСТУВАННЯ ЧИ ПІДТВЕРДЖЕННЯ ІДЕЇ ПРЕВЕНТИВНОСТІ УДАРУ ГІТЛЕРІВЦІВ?

Стаття присвячена дослідженню початкового етапу німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Здійснена спроба розібратися із реальним статусом ідеї превентивності удару гітлерівців на основі аналізу Дунайської (Кілія-Веке) десантної операції радянських військ, проведеної у червні 1941 р.

Ключові слова: Дунайська (Кілія-Веке) десантна операція, Дунайська воєнна флотилія, радянські війська, румунські війська.

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина та її союзники атакували СРСР.

Долаючи героїчний опір прикордонників та Червоної армії, три потужних угруповання гітлерівці впродовж перших днів війни просунулися на схід на кілька десятків кілометрів. Приблизно в такому плані описують події початку німецько-радянської війни переважна більшість видань як радянських, зарубіжних та вітчизняних істориків.

У 1987 р. вперше побачила світ праця В. Суворова (В. Резуна) «Криголам». Вона одразу ж здійснила ажіотаж як серед наукових кіл (неодноразово перевидавалася), так і громадськості, адже автор аргументовано стверджував, що А. Гітлер, розпочавши війну проти СРСР, лише випередив радянські агресивні плани вторгнення СРСР у Німеччину, яке готували на липень 1941 року¹. Продовженням обґрунтування значеної тези стала чергова книга цього ж автора «День М»². Загалом ідея превентивності не нова, її ще висловлював на Нюрнберзькому процесі німецький фельдмаршал В. Кейтель.

Слід зазначити, що вказані публікації спровокували серйозні дискусії, круглі столи, на яких їхні учасники висловлювали аргументи «за» і «проти» щодо ідеї превентивності удару гітлерівців. Додатися до цього процесу вирішили і автори даної статті. Спонукальним мотивом стаа Дунайська десантна операція радянських військ 1941 р. В історичній науці вона ще називається «Кілія-Веке».

Загалом дана операція, проведена силами Дунайської воєнної флотилії (ДФФ) та кількома підрозділами Червоної армії у перші дні війни, і до сьогодні багатьом невідома. Історична наука у цьому плані може похвалитися лише кіль-

кома публікаціями³, серед них, як не парадоксально, є й одна науково-популярного характеру⁴. Пояснюється це, швидше за все тим, що дана операція не вписується в образ оборонних боїв початку літа 1941 р. на всьому театрі боїв від Балтики до Чорного моря. Вона суперечила встановленим постулатам радянського державного та військового керівництва. Адже це була наступальна акція. Якщо, за твердженням маршала Г. Жукова, країну 22 червня 1941 р. захищала заледве спроможна на оборону армія⁵, то як могло статися, що частини лівого флангу Південного фронту на початку війни змогли не тільки прорвати оборону супротивника та заглибитися в ній і закріпитись, а й провести складну десантну операцію, яка відповідно до умовиводів тодішнього начальника Головного штабу Червоної армії, апріорі не могла відбутись, або мала закінчитись повним крахом.

Щоб з'ясувати реальну картину тих подій, їх співвіднесення щодо згадуваного міфу про превентивність, слід розпочати із розстановки сил на майбутній ділянці бойових дій, планів командування, проведення десантної операції тощо. Як свідчать офіційні радянські документи, Дунайська воєнна флотилія була створена в 1940 р. Її головною базою було м. Ізмаїл. В оперативному плані ДВФ знаходилася в підпорядкуванні 14-го стрілецького корпусу (штаб в м. Болград).

Оперативні завдання ДВФ зводилися до наступного: 1) не допустити прориву флотилії противника (Румунії) нижче м. Рені; 2) не допустити форсування противником р. Дунай на ділянці від гирла річки до м. Галац; 3) відбити спільно з іншими частинами Червоної армії удар противника з боку Галат – Джуржулешт⁶. Окрім того, здійснення оборони покладалося на 79-й та 25-й прикордонні загоны.

Отже, завдання, які ставилися перед ДВФ мали оборонний характер. Однак, це не означає, що не могло бути підготовлено бойових завдань наступального характеру. Адже відомим є факт оприлюднення документу, який було подано Сталіну в середині травня 1941 р. від вищого воєнного керівництва СРСР, в якому пропонувалося завдати удару по розташованим на кордоні німецьким військам⁷.

Станом на початок німецько-радянської війни флотилія мала досить серйозний бойовий склад, представлений 41 бойовим човном (різні типи і конструкції (ДМН, ДБКА, ДКТШ, ЗМ, глісери), чималою кількістю допоміжних човнів (буксири, катери, плавуча майстерня, водолазний бот і т.п.). Окрім човнів до складу флотилії входили 96-а винищувальна авіаескадрилья, 46-й окремих зенітний артилерійський дивізіон, окрема місцева стрілецька рота, 17-а кулеметна рота та

Дунайський сектор берегової охорони в складі 5-ти батарей (стаціонарних і рухливих)⁸. На жаль, дані характеристики не дають змоги дати чітку ствердну відповідь для якого виду бою вони більше підходять: наступу чи оборони?

22 червня 1941 р. румунсько-німецькі війська перейшли у наступ по всій лінії фронту 51-ї стрілецької дивізії. Авіація ворога з 4-ї ранку розпочала бомбардування аеродромів с. Болгарійка (сучасне с. Залізничне Одеської області) та м. Болград⁹. Наступного дня до цього ж списку додалися ще райони Кагулу, Рені та Ізмаїлу. З 12.00 вівся посилений артилерійський вогонь по Кагулу та Рені, а з 13.00 по самому Ізмаїлу. Важкі гармати ворога знаходились в районі м. Тульча. Кораблі ДВФ звичайно ж вели контрбатареїнну боротьбу, проте через обстріл ворогом комунікацій, розпочалися проблеми з постачанням. Потрібно було зупинити ворожі канонади¹⁰.

Оцінка оперативної картини, яка склалася на той час, свідчила, що для покращення становища оборонців найдоцільнішим об'єктом удару має бути півострів Сау-Ноу. Командуючий ДВФ контр-адмірал М. Абрамов, за погодженням Військової Ради Чорноморського флоту, вирішив провести відповідну операцію в ніч на 25 червня. Цікавим видається той факт, що А. Юнавидов у своїй праці «Десанти 1941 року» вказував, що М. Абрамов, готуючись здійснити цю операцію, «вирішив повернутися до передвоєнних планів висадки десанту, розробленого саме для такого випадку»¹¹, який можна цілком записати на користь «превентивності».

Для проведення операції було вирішено задіяти 7-у роту морської піхоти, прикордонників, два монітори та берегову артилерію як прикриття десанту¹². Для того, щоб забезпечити безпеку флангів від румунських моніторів, запланували провести мінування відповідних районів. Загальне командування операцією було покладено на контр-адмірала Абрамова. Десантникам в Сатул-Ноу протистояли близько 200 піхотинців, прикордонники місцевої застави та артилерійська батарея¹³.

Ще одним моментом на користь «превентивності» можна вважати процес розташування мінних загороджень. Справа в тому, що командування спочатку планувало встановити оборонні загородження, але потім все-таки вирішило, що мінне поле має бути активним, тобто наступальним, й воно має обов'язково встановлюватись так, щоб ворог це бачив¹⁴. Загалом десантна операція на Сатул-Ноу була проведена блискуче. Аналіз її реалізації, чітка координація, процес завантаження десантників на катери, дотримання графіку і т.п. дає підстави вважати, навіть попри використання прикордонників, яких до таких дій не готували, що вище командування та

командний склад морпіхів мали вже певні навички організації та здійснення десантування.

Успіх на Сатул-Ноу було вирішено розвинути. Тому командування ДВФ розпочало підготовку висадки другого десанту безпосередньо в Кілія-Веке. Активна фаза операції розпочалася ввечері 25 червня. Успішній реалізації задуму щодо десантування серйозно сприяло добре знання фарватеру, берегової лінії супротивника, розвідування якої активізували ще з серпня 1940 р. Рекогностувальникам навіть виплачувались додаткові грошові заохочення. Відомо, що навіть сам контрадмірал Абрамов неодноразово виходив на рекогностування¹⁵. Все це лише підсилює версію «превентивного удару».

Пізніше на румунський берег Дунаю було перекинуто додаткові сили і під контролем радянських військ вже була територія близько 70 кв. км. Плацдарм утримувався майже місяць. Лише 19 липня останні кораблі ДВФ відійшли до Одеси¹⁶.

Слід також відзначити, що радянське командування не одразу вирішило припинити наступ вглиб румунської території. Ще 27-го червня, о 12.50, генерал-майор Єгоров видав своє бойове розпорядження № 12 командирам 25-ї та 51-ї сд про відбір добровольців-сміливців для виконання важливого завдання, а також наказав комдиву 51-ї сд створити на ранок 28 червня опергрупу для закинення її в Нетуш (Центральна Румунія – Авт.)¹⁷.

Ці накази наводять на припущення про можливе планування подальшого заглиблення в територію Румунії, що є цілком ймовірним, адже опергрупа потенційно могла виконувати не лише розвідку. І якщо план наступу було б затверджено, то безперечно, що частини 25-ї та 51-ї стрілецьких дивізій разом з суднами ДВФ та підтримкою авіації флоту й артилерійських полків могли б спокійно заглибитись у ворожу територію, що було успішно доведено під час десантувань на Сатул-Ноу та Кілію-Веке. Їм на допомогу міг би бути направлений 3-ій повітряно-десантний корпус, що дислокувався в Одесі. А десантники могли попередньо зайняти ключові райони в центральній частині країни, паралізувати ворожі комунікації, зокрема заблокувати постачання нафти до Німеччини, та спровокувати хаос у румунському тилу, в той час як основні сили з боями проривалися б до нафтопереробних заводів Плоешті. Це могло б стати початком краху Третньої Імперії.

Таким чином, здійснений нами аналіз Дунайської (Кілія-Веке) десантної операції, проведеної радянськими військами силами Дунайської воєнної флотилії, підрозділів 14-го стрілецького корпусу та прикордонників свідчить, що вона ста-

ла першою успішною такого типу і такого масштабу наступальною акцією Червоної армії початкового етапу німецько-радянської війни 1941-1945 рр. Значна частина аспектів, пов'язаних із її організацією та реалізацією, може свідчити на користь ідеї, що німецькі війська завдавали саме превентивного удару по СРСР.

Примітки:

1. Суворов В. Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну? Москва: ООО «Издательство «Добрая книга», 2014. 608 с.
2. Суворов В. День М. Когда началась вторая мировая война. Москва: Добрая книга, 2015. 432 с.
3. Бахмут А. Первые дни войны на Дунае. *Военно-исторический журнал*. 1970. № 9. С. 82-86; Белоус Н. Действия морской пехоты в первом периоде войны. *Военно-исторический журнал*. 1976. № 11. С. 29-39; Локтионов И.И. Дунайская военная флотилия в Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.). Москва: Воениздат, 1964, 320 с.
4. Синенко В.И. Операция «Киля-Веке». Москва: ДОСААФ, 1975. 112 с.
5. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. Москва: Вече, 2020. С. 183.
6. Хроника боевых действий Дунайской военной флотилии в Великой Отечественной войне Советского Союза в 1941 г. 22 июня – 1 декабря 1941 г. / Народный комиссариат Военно-морского флота СССР. Исторический отдел. Москва; Ленинград: Упр. Воен.-мор. изд-ва НКВМФ СССР, 1945. С. 4-6.
7. Безыменский Л.А. «О плане Жукова» от 15 мая 1941 г. *Новая и новейшая история*. 2000. № 3. С. 58-67.
8. Хроника боевых действий Дунайской военной флотилии... С. 4-5.
9. Оперативная сводка штаба 14 СК (22.06.1941 г.). № 1. 3 л. URL: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=135737835&backurl=q%5C51%20%D1%81%D0%B4%D1%83::division%5C14%20%D1%81%D0%BA::begin_date%5C22.06.1941::end_date%5C25.06.1941::use_main_string%5Ctrue::group%5Call::types%5Copersvodki:rasporyajeniya:otcheti:peregovori:jbd:direktivi:prikazi:posnatovleniya:dokladi:raporti:doneseniya:svedeniya:plani:plani_operaciy:spravki:drugie::page%5C4&static_hash=02b9e20a89b1698dce5ed41715784668 (дата звернення: 3.01.2021).
10. Оперативная сводка штаба 14 СК (23.06.1941 г.). № 3. 2 л. URL: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=135737837&backurl=q%5C51%20%D1%81%D0%B4%D1%83::division%5C14%20%D1%81%D0%BA::begin_date%5C22.06.1941::end_date%5C25.06.1941::use_main_string%5Ctrue::group%5Call::types%5Copersvodki:rasporyajeniya:otcheti:peregovori:jbd:direktivi:prika

- zi:posnatovleniya:dokladi:raporti:doneseniya:svedeniya:plani:plani_operaciy:spravki:drugie::page%5C4&static_hash=02b9e20a89b1698dce5ed41715784668 (дата звернення: 3.01.2021).
11. Юновидов А. Десанты 1941 года. Москва: Эксмо; Яуза, 2009. С. 5.
 12. Хроника боевых действий Дунайской военной флотилии... С. 10.
 13. Бахмут А. Первые дни войны на Дунае... С. 84.
 14. Юновидов А. Десанты 1941 года... С. 6.
 15. Пограничные войска СССР 1939 – июнь 1941. Сборник документов и материалов / гл. ред. П.И. Зырянов. Москва: Издательство «Наука», 1970. С. 450; Синенко В.И. Операция «Килия-Веке»... С. 46.
 16. «Черная смерть»: как советские морпехи захватили берег Дуная в 1941-м. URL: <https://rg.ru/2021/06/24/chernaia-smert-kak-sovetskie-morphehi-zahvatili-bereg-dunaia-v-1941-m.html> (дата звернення: 09.01.2021)
 17. Боевое распоряжение штаба 14 СК №11 (27.06.1941 г.), 2 л. URL:

Sergii Oliynyk, Bohdan Filipchuk

**DANUBE (KILIYA-VEKE) LANDING OPERATION OF THE SOVIET ARMY
IN 1941: REFUSAL OR CONFIRMATION OF THE IDEA
OF THE PREVENTION OF THE HITLER'S STRIKE?**

The article is devoted to the study of the initial stage of the German-Soviet war of 1941-1945. Authors have made an attempt to understand the real status of the idea of preventing a Nazi attack on the basis of an analysis of the Danube (Kiliya-Veke) landing operation of Soviet troops, conducted in June 1941.

Key words: *Danube (Kiliya-Veke) landing operation, Danube military flotilla, Soviet troops, Romanian troops.*

Отримано: 29.06.2021

Ігор Шніцер
(Ужгород)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИБІЧНИКІВ ЛЮДАЦЬКОГО РЕЖИМУ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1945 – 1947 рр.)

У статті висвітлено причини активізації діяльності прибічників людацького режиму в Чехословаччині в 1945–1947 рр. та формування підпільних груп, учасники яких виступали за відродження Словацької держави. Головну увагу в статті автор приділяє аналізу діяльності на словацьких землях «групи Халмовського» та «групи Мелцера», з'ясовує причини поступового занепаду людацького підпільного руху.

Ключові слова: Чехословаччина, Словаччини, людацький режим, Йозеф Тісо, підпільний рух, «група Халмовського», «група Мелцера», католицька церква.

Авторитарний націоналістичний режим Йозефа Тісо та його співпраця з нацистською Німеччиною дискредитували ідею самостійної словацької державності. Як наслідок, більшість словаків після 1945 року відносно легко відмовилася від неї на користь чехословацької держави з особливим статусом словацьких земель. Однак були й ті, хто залишився відданим людацькій ідеології та розгорнув у відродженій Чехословаччині підпільну боротьбу з метою домогтися відродження Словацької держави.

Діяльність прибічників людацького режиму у повоєнній Чехословаччині залишається майже недослідженою у вітчизняній історіографії. У Словаччині окремі аспекти цієї проблеми висвітлено у працях М. Медвецького, Й. Корчека та ін. Цікавий матеріал про діяльність людацького підпілля в Чехословаччині 1945–1947 рр. містять фонди Н-746 та Н-747 Архіву сил безпеки у Празі.

Суспільно-політична криза у Словацькій державі другої половини 1943–1944 рр. привела до деморалізації прибічників людацького режиму та зростання впливу політичної опозиції¹. Представники останньої не підтримували ідею збереження Словацької держави та виступали за відродження спільної держави чехів і словаків на засадах повного рівноправ'я двох братніх народів. У Маніфесті Словацької національної ради від 4 лютого 1945 р. зазначалося, що «за домовленістю з представниками чеської нації встановимо взаємовідносини словаків і чехів в новій Чехословаччині на основі цілковитого рівноправ'я, щоб у Словаччині словаки, а чеських землях чехи мали свою владу, в той час, як центральний сейм (парламент) і

центральної уряд будуть керувати спільними питаннями єдиної й неподільної держави»².

Представникам політичної опозиції у боротьбі за відродження Чехословаччини сприяла внутрішньо та зовнішньополітична ситуація в Словаччині. Зокрема, поступова втрата людацьким режимом контролю над інститутами, які мали гарантувати його міць та безпеку, та геополітичні зміни в регіоні Центральної Європи. За таких обставин президент Йозеф Тісо та його найближче оточення розраховували на допомогу американських словаків³ та відданих режиму осіб всередині держави. На березень 1944 р. Глінківська словацька людова партія (ГСЛП) нараховувала у своїх лавах 300 тисяч осіб та мала 45 117 активних функціонерів у місцевих, 2 100 – в окружних, 144 – в жупних і 60 – в центральних органах влади⁴. За підрахунками історика І. Вовканича, після Словацького національного повстання 1944 р. масова членська база людацької партії частково скоротилася, але функціонерський апарат – ні. Дослідник говорить про 45–47 тисяч активістів ГСЛП⁵, які не тішилися перспективою радянського визволення Словаччини навесні 1945 р. та готові були продовжувати боротьбу за людацькі цінності та ідеали. На організацію людацького підпілля керівництво Словацької держави виділило чималі кошти⁶. Вища вождистська школа Глінківської молоді (далі ГМ) та табір ГМ в Секулях здійснювали підготовку кадрів для майбутньої підпільної діяльності⁷ з метою відновлення незалежності Словаччини⁸. Представники режиму Йозефа Тісо планували створення розгалуженої мережі підпільних організацій, члени яких мали пропагувати людацьку ідеологію та водночас вести боротьбу проти нової чехословацької влади.

Успішна наступальна операція радянських військ прискорила еміграцію за кордон президента Йозефа Тісо та його найближчого оточення. На початку квітня 1945 р. до Австрії виїхало близько 1,5 тисячі представників людацького режиму та членів їх родин. Озброєні групи «гардистів», жандармів та залишки військових частин, через Моравію та Чехію, спробували втекти на німецькі землі. Згідно з тісовсько-гітлерівськими домовленостями в місті Ейдхоффен навіть була створена спеціальна Словацька евакуаційна комісія.

Загальна кількість політичних утікачів та емігрантів зі Словаччини навесні 1945 р. не перевищувала 15 тисяч осіб⁹. Іншими словами, більша частина прибічників людацького режиму залишилася в Словаччині. За підрахунками істориків, у 1945 р. емігрувало лише 5% загалу ГСЛП. Інші, а це майже 280 тисяч осіб, залишилися в повоєнному словацькому

суспільстві¹⁰. Саме на їх підтримку розраховував президент-втікач Йозеф Тісо, коли під час свого радіовиступу 27 квітня 1945 р. заявив, що Словацька держава продовжує існувати, оскільки живе та діє її президент та уряд¹¹. Показово, що представників чехословацької влади політик назвав узурпаторами, що діють під прикриттям більшовицької армії.

Відносно затишшя прибічників людацького режиму тривало недовго, і вже у липні–серпні 1945 р. в Словаччині спостерігається їх активізація. Саме в цей час з-за кордону повертаються окремі функціонери ГСАП, які й взяли на себе відповідальність за організацію перших підпільних груп. Серед них варто виокремити «групу Халмовського». Ініціатором її створення в районі Топольчан був випускник Вищої вождистської школи ГМ та співробітник відділу розвідки Генерального штабу ГМ Штефан Халмовський. Активну діяльність «група Халмовського» розпочала після відповідних рішень на нараді 15 серпня 1945 р.

Головними завданнями «групи Халмовського» проголошувалися боротьба з комунізмом, захист християнського світогляду місцевого населення та відновлення Словацької держави в межах федеративної Чехословаччини або Центральноєвропейської федерації. Як говорив Штефан Халмовський, «нашій нації, хоча вона і жила в незалежній словацькій державі, загрожувала у випадку німецької перемоги велика небезпека – смерть у морі неоязичницького нацизму. Тепер після перемоги над Німеччиною загрожує їй також велика небезпека... поневолення більшовицьким комунізмом, його ідеологією...»¹². Водночас він усвідомлював, що для багатьох словаків лідери людацького режиму є «військовими злочинцями»¹³ через співпрацю з нацистською Німеччиною у роки війни.

Члени «групи Халмовського» планували збирати актуальну інформацію про ситуацію в країні для представників людацького екзилу. У своїй діяльності вони мали дотримуватися чітких правил: діяти конспіративно, шпигувати за чехословацькими урядовцями та усіма тими, хто активно співпрацює з новою владою. Учасникам підпілля також рекомендували не відмовлятися від посад в органах державної влади, щоб мати можливість «руйнувати панівний режим із середини». Наприклад, член Групи Альберт Пучік навіть подав заяву про вступ до лав Комуністичної партії Словаччини¹⁴.

Цікавими були погляди керівництва «групи Халмовського» на міжнародну ситуацію у світі. На їх думку, в найближчому майбутньому військово-політичне протистояння США і СРСР мало перерости у справжню війну. Вважали, що пере-

мога США у цій війні змінить геополітичну ситуацію в регіоні та дозволить відродити Словацьку державу. Керівництво «групи Халмовського» планувало озброїти своїх членів, аби у вирішальну хвилину вони мали змогу воювати на боці США. У майбутньому наявну зброю члени підпілля планували використовувати для «підтримання правопорядку» в Словаччині та «ліквідації осіб, що провинилися»¹⁵.

Не забувало керівництво «групи Халмовського» й про важливість пропаганди людацької ідеології серед словаків. З цією метою ними було відновлено видання партійної газети «Словак». Діяльність Групи фінансувалася власним коштом її членів. Водночас керівники підпілля шукали можливість отримати доступ до фінансових фондів режиму Йозефа Тісо.

Окремим аспектом діяльності «групи Халмовського» була її співпраця з колишнім окружним секретарем ГСЛП, заступником колишнього командувача підрозділу з надзвичайних ситуацій Глінківської гвардії у Златих Моравцях Антоном Кшинантом. Останній переховувався від органів правосуддя, оскільки йому загрожувало ув'язнення за організацію каральних заходів проти представників руху Опору в роки війни. Результатом співпраці «групи Халмовського» з Антоном Кшинантом стало створення підпільної організації прихильників забороненої ГСЛП. Вона діяла в районі Златих Моравців та поступово планувала поширити свою діяльність й на інші регіони Словаччини. Передбачалося, що агентурна мережа «Генерального секретаріату ГСЛП» існуватиме в кожному муніципалітеті та складатиметься передусім з патріотично вихованої молоді, яка чітко виконуватиме розпорядження керівництва. Лише одна людина з осередку, як правило керівник, могла мати контакти з іншим осередком. Кожен член осередку мав дбати про людацьку пропаганду та відкрито критикувати нову чехословацьку владу. «Група Халмовського» активно співпрацювала з прибічниками людацького режиму в Братиславі, Ружомберку, Тренчині та інших містах Словаччини.

На певному етапі на порядку денному лідерів підпілля постало питання про створення загальнословацької організації прибічників людацького режиму. Згідно з даними служб безпеки, з цією метою було проведено Велику нараду в Трібечі за участю Антона Кшинанта, Штефана Халмовського, Йозефа Віцена та Бачкора. Однак, в силу різних обставин, до конкретних рішень тоді справа так і не дійшла¹⁶.

Наприкінці листопада 1945 р. діяльність членів «групи Халмовського» було викрито. Штефан Халмовський та інші члени підпілля були заарештовані¹⁷. До Різдва 1945 р. нечис-

ленні підпільні групи, пов'язані зі Штефаном Халмовським припинили свою діяльність. Однак це не привело до занепаду усього підпільного руху. У січні-лютому 1946 р. правоохоронні органи фіксували появу листівок антидержавного змісту в різних регіонах Словаччини.

Серед підпільних груп 1945-1947 рр. заслуговує на увагу діяльність так званої «групи Мелцера». Вона була створена в 1945 р. в Жиліні з метою протидії новій чехословацькій владі та реалізації програми Йозефа Тісо у тісній співпраці з людацьким екзилем¹⁸. Першою назвою групи була «ВЕСНА» («VESNA»), але згодом вона була змінена на «Тісові регулярні частини» (далі ТРЧ)¹⁹. Головними завданнями групи проголошувалися: відновлення незалежності Словаччини, створення мережі підпільних організацій, розповсюдження друкованих людацьких агітаційних матеріалів, співпраця з представниками екзилу. Керівники «групи Мелцера» розраховували на допомогу США. Вважали, що можлива в найближчому майбутньому американсько-радянська війна підготує ґрунт для відродження Словацької держави²⁰.

До середини 1946 р. діяльність «групи Мелцера» була зосереджена на агітаційній роботі серед місцевого населення. Завдяки їй групі вдалося заручитися підтримкою національно свідомих учителів, чиновників, студентів, священників, а також приватних підприємців. Усі вони давали присягу з обіцянками сумлінно працювати у душі людацької ідеології, сліпо та без вагань виконувати накази керівництва та ніколи не зраджувати організації, навіть ціною власного життя.

Станом на серпень 1947 р. «Тісові регулярні частини» мали свої відділення в містах та околицях Жиліни, Тренчина, Братислави, Нових Замків, Ружомберку, Банської Штявниці, Зволена, Кошиць та ін. Їх діяльність була спрямована проти Чехословаччини та представників нової влади. Члени підпілля розповсюджували агітаційні матеріали, а з часом планували перейти до збройної боротьби проти республіки. У травні 1947 р. відбулося об'єднання Жилінської групи з Бансько-Штявницькою, і разом вони розпочали підготовку до збройного повстання проти чехословацької влади. Планувалося, що повстання розпочнеться 15 серпня 1947 р. о 19.00 місцевого часу з умовного сигналу по радіо «Мисливці, застрельте сокола у вашому районі»²¹. Однак реалізувати цей план учасникам підпілля не вдалося. Наприкінці 1947 – на початку 1948 рр. органи державної безпеки викрили та припинили діяльність підпілля. До суду було передано справи на 90 з 365 підозрюваних осіб²².

Важливим напрямком діяльності людацького підпілля у відродженій Чехословаччині була мобілізація суспільної думки на захист та звільнення з в'язниці Йозефа Тісо. 2 грудня 1946 р. у Братиславі розпочався судовий процес над колишнім президентом Словацької держави. Його звинувачували у сепаратизмі, злочинах проти людяності, співпраці з нацистською Німеччиною та придушенні Словацького національного повстання 1944 р. На початку січня 1946 р. католицькі єпископи Словаччини підготували та надіслали до Словацької національної ради спеціальну петицію на захист Йозефа Тісо. У ній зазначалося, що президент Словацької держави завжди намагався діяти в інтересах словацького народу та у своїй діяльності керувався «благими намірами»²³. Підтримка католицької церкви допомогла представникам підпілля в організації публічних акцій на підтримку в'язня. Перша з них відбулася у Пештянах 19 березня 1947 р. За нею аналогічні акції пройшли в Новому Месте над Вагом, Трнавці та інших містах й селах західної Словаччини²⁴. Страта Йозефа Тісо у квітні 1947 р. зміцнила опозиційні настрої частини словацького суспільства, але не привела до масових акцій протесту проти чинної влади. Правда, мала місце спроба розповсюдження на словацьких землях листівок на захист «безневинно страченого» Йозефа Тісо²⁵.

Члени людацького підпілля у повоєнній Чехословаччині мали підтримку з боку окремих ієрархів католицької церкви. На нашу думку, у цьому не було нічого дивного, зважаючи на своєрідне поєднання національної та релігійної течій у людацькій ідеології. Члени підпілля відкрито засуджували антирелігійну політику чехословацької влади, яка ображала релігійні почуття словаків, а католицька церква на певний час стала центром єднання словаків, незадоволених стратою Йозефа Тісо.

Отже, падіння авторитарного режиму Йозефа Тісо та відродження чехословацької держави не ознаменували цілковитої відмови словаків від людацької ідеології. Ідея самостійної словацької державності стала ключовою у формуванні підпільного руху в Чехословаччині 1945–1947 рр. Його учасники виступали на захист Йозефа Тісо та усіх переслідуваних новою владою осіб, відстоювали інтереси католицької церкви, відкидали комунізм та співпрацю з Радянським Союзом. Організаторами підпільних груп переважно виступали колишні функціонери ГСЛП, які спирались на патріотично налаштовану молодь та розраховували на підтримку людацького ексилу й США.

Можемо констатувати, що людацький підпільний рух в Чехословаччині в 1945-1947 рр. не мав масового характеру. І справа не тільки в тому, що значна частина словаків після 1945 р. доволі легко відмовилася від ідеї словацької державності. Прорахунки режиму Йозефа Тісо у внутрішній та зовнішній політиці, придушення Словацького національного повстання 1944 р. суттєво звузили соціальну базу людацтва. І навіть підтримка католицької церкви не могла цього компенсувати. Як наслідок, людацька ідеологія поступово втрачала свою актуальність серед словацького населення Чехословаччини.

Примітки:

1. Боровець І. Суспільно-політична криза у Словацькій державі (друга половина 1943 – серпень 1944 рр.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: збірник наукових праць. 2011. Вип. 2. С. 151.
2. Manifest Slovenskej národnej rady (4. februára 1945). *Dokumenty slovenskej narodnej identity a štátnosti*. Bratislava, 1998. Zv. I. S. 397.
3. Medricky G. Minister spomina. Bratislava: Vyd. Litera, 1993. S. 272.
4. Liptak L. Slovensko v predvečer prevratných udalosti. *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*. Bratislava: Historický ústav SAV–Národná rada SR, 1994. S. 14.
5. Вовканич І. Чехословаччина в 1945-1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. С. 156.
6. Archiv bezpečnostních složek Praha. Fond H-746. Ilegálne protištátne hnutie na Slovensku. Vznik ilegálneho hnutia. S. 1.
7. Archiv bezpečnostních složek Praha. Fond H-747. Zpráva o realizovaných ľudácko-fašistických protištátných prípadov. Prípád KOMANERA a spol. S. 1.
8. Archiv bezpečnostních složek Praha. Fond H-747. Zpráva o realizovaných ľudácko-fašistických protištátných prípadov. Prípád MELCER a spol. S. 4.
9. Вовканич І. Чехословаччина в 1945-1948 роках... С. 157.
10. Там само.
11. Korček J. Modifikácie režimu Slovenskej republiky. *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiska a perspektívy)*. Bratislava: Historický ústav SAV–Národná rada SR, 1994. S. 28.
12. Medvecký M. Za červené Slovensko. Štátna bezpečnosť a politické spravodajstvo na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava, 2011. S. 158.
13. Ibidem. S. 154.
14. Ibidem.

15. Archiv bezpečnostních složek Praha. Fond H-746. Ilegálne protištátne hnutie na Slovensku. Vznik ilegálneho hnutia. S. 2.
16. Ibidem. S.5.
17. Medvecký M. Za červené Slovensko... S. 165.
18. Archiv bezpečnostních složek Praha. Fond H-747. Zpráva o realizovaných ľudácko-fašistických protištátných prípadoch. Prípád MELCER a spol. S. 3.
19. Ibidem. S.4.
20. Ibidem.
21. Ibidem.
22. Ibidem.
23. Memorandum slovenských biskupov v záležitosti Dr. Jozefa Tisa predložené Predsedníctvu SNR 8. januára 1946. Mikuš J. Slovensko v dráme Európy. Martin: Matica slovenská, S. 361.
24. Archív Ústavu pamäti národa. Fond A. Ústredné útvary štátnych a bezpečnostných orgánov. II. Fondy ústredných útvarov unitárneho štátu 1945-1969. 1 ič 14. Situácia na Slovensku – materiál spracovaný v r. 1947-1948.
25. Lacko M. Tiso v podzemí a u politických väzňov po roku 1945. *Dr. Jozef Tiso v pamäti národa*. Zborník z konferencie v Rajci 12.10.2017. Partizánske, 2019. S. 54-55.

Ihor Shnitser

ACTIVITIES OF THE `LUDAKS` REGIME SUPPORTERS IN THE CZECHOSLOVAK STATE (1945-1947)

The article highlights the circumstances of the intensification of supporters of the Ludáks regime in Czechoslovakia 1945-1947 and the formation of clandestine groups whose members advocated the revival of the Slovak state. The author focuses on analyzing the activities of the `Khalmovsky's group and the Meltzer's group in the Slovak lands. The author finds out their achievements and miscalculations, the reasons for the gradual decline of the human clandestine movement.

Key words: Czechoslovakia, Slovakia, Ludáks regime, Jozef Tiso, clandestine movement, Khalmovsky's group, Meltzer's group, Catholic Church.

Отримано: 6.04.2021

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477)«15»:930.2

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.250-258

Сергій Калуцький
(Кам'янець-Подільський)

РУСЬКІ (УКРАЇНСЬКІ) БОЯРИ НА ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОПИСІВ ЗАМКІВ)

У статті зроблено спробу на основі описів замків з'ясувати внесок представників української аристократичної верстви – бояр (зем'ян) – в організації оборони руських південно-східних земель Великого князівства Литовського у середині XVI ст. Аналіз використаних матеріалів дозволив також торкнутися проблеми їх ролі у формуванні українського козацтва.

Ключові слова: бояри, зем'яни, шляхта, служила верства, опис замку.

Як свідчать джерела, представники українського боярства, служилої верстви, що вела свою генезу від часів Київської Русі, ще у XV – середині XVI ст. відбували військову службу на обороні міст і замків та брали участь у політичному житті руських земель Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Польського королівства. Одним із перших дослідників, хто торкнувся проблем їх суспільної ваги, внутрішньої станової стратифікації, складних процесів інкорпорації у соціальну структуру зазначених держав у цей період став польський геральдик і генеалог А. Бонецький (1842–1909). Дані питання висвітлював у праці «Сукупність шляхетних родин Великого князівства Литовського у XV–XVI століттях» («Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku») 1887 року видання¹. Він окреслив соціальний статус боярської верстви, ставлячи її «поруч із князями і панами у Великому князівстві Литовському». Зазначав, що «це були люди цілком вільні, члени давніх княжих дружин» й звертав увагу на їх чисельне збільшення у XV – першій половині XVI ст.² Розрізняв бояр монарших, князівських і панських – в залежності від того, хто був їхнім сюзереном. Звертав увагу, що як синонім до слова «бояри» застосовувався також термін «зем'яни»³.

В українській історіографії XIX – початку XX ст. руські бояри вважалися одним із джерел формування й становлення козацького стану. Зокрема М. Маркевич (1804–1860) ставив на один соціальний щабель козаків, шляхту і боярство. Доводив, що козацтво, принаймні його вищий прошарок, походило «із власного лицарства». «Шляхетством, – зазначав він, – називалися потомки князів, бояри, прості воїни і козаки із своїми урядниками; бояри і козаки передавали своє боярство і козацтво дітям своїм...»⁴. М. Максимович (1804–1873) припускав, що бояри, які у XVI ст. ще мешкали на Наддніпрянщині, переходили із свого стану у козацтво. В такий спосіб сприяли його становленню⁵. П. Куліш (1819–1897), опрацювавши джерела, стверджував, що козацький стан сформувався на основі міщан «замкового присуду» – тих, які мали обов'язок обороняти місто – та бояр, що не отримали польських шляхетських гербів і переходили у козаки⁶. М. Грушевський (1866–1934), розкриваючи фактографічний аспект переходу збіднілого боярства у козацький стан, вважав, що у виникненні козаків істотну роль відіграли міщани й останні представники старого боярства⁷. Обґрунтовуючи надто широке для визначення привілейованої верстви значення терміну «бояри», дотримувалася думки про польське походження слова «зем'яни» (у латинських документах – «*terrigena*»), яке було рівнозначне поняттю «шляхтич» («*nobilis*») і набуло поширення в українських землях ВКЛ у першій половині XVI ст.⁸. Аналізуючи уставні грамоти 1501 і 1509 рр. для жителів Волинської землі та 1507 й 1529 рр. – Київської, дійшов висновку, що на Подніпров'ї на початку XVI ст. одночасно як синонімічні вживалися терміни «бояри», «зем'яни» і «шляхта». Натомість на Волині для визначення привілейованої верстви ширше застосовувалися поняття «зем'яни» і «шляхта»⁹.

«Боярська» теорія походження козацтва має прихильників у сучасній історичній науці. Вони схиляються до думки, що «саме ця суспільна група негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв»¹⁰. А відтак, лицарський світогляд козаків був для багатьох із них властивим завжди. С. Леп'якво зазначає, що «коли магнати, «бавлячись» у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі покозачилось. Ця дрібна військово-служила група феодального класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями»¹¹. В. Щербак дотримується погляду, що ядром козацтва на етапі його зародження стало руське боярство, їхні слуги та міщани південно-

українських міст¹². На їх вагому роль у становленні козацького стану звертає увагу В. Брехуненко. Вважає, що вони і православне духовенство часів гетьмана П. Сагайдачного стали соціальною основою тогочасної української еліти¹³.

Бояри зобов'язані були виконувати військову службу¹⁴, утримувати городища придатними до оборони, а в окремих місцевостях сплачувати стації (різновид військового податку). За це вони отримували більший чи менший (відповідно до заслуг) земельний наділ, що називався вислугою¹⁵. Так, в описі Мозирського замку за 1552 р. зазначається: «Бояри-шляхта, які маєтки свої мають, шляхта, що лише будинки свої мають у місті повинні на послугу їхати при воеводі київському, якщо пошле»¹⁶. Жалувальною грамотою слуцького князя Семена Юрійовича Омельковича від травня 1555 р. теж було визначено умови служби зем'ян Брацлавського повіту Івашка, Мартина, Степана, Дорофея та Іванця Корзунів за надану їм землю урочища Жуків Острів. Вони зобов'язувалися «до служби замкової коня ставити та іншою деякою службою служити». Даним документом також обумовлювалося, що названі зем'яни «податків давати не мають»¹⁷. Обов'язки бояр часом передбачали й доставку князівських листів до адресатів. Наприклад, у жалувальній грамоті князя Андрія Михайловича Курбського від квітня 1571 р., якою зем'янину Демиду Остковичу надавалися три волоки землі у селах Мосчоний та Дубовому, передбачалося, що він «має мені з того службу служити на поштовому коні і з панциром на війну їздити і там, де їм від його королівської милості розказано»¹⁸.

Наданий земельний наділ переходив у спадок нащадкам обдарованого¹⁹. Зокрема, ковельський князь Василь Михайлович Сангушко жалувальною грамотою за 1542 р. обдарував землею у селі Мосчоний зем'янина Деміда Войткевича «йому самому до живота, а по животі його жоні і дітям його навіки вічні, з чого вони повинні будуть конем служити, яко інші зем'яни повіту Володимирського»²⁰. Однак, боярин-власник такого земельного наділу не мав права його продати, або заставити без дозволу монарха. Так само як і подарувати дочці у придане²¹. З часом органи виконавчої влади не змушували зем'ян виконувати військову службу, за яку їм дарувалася земля, і вони перетворювалися на незалежних її власників²².

Інформативними джерелами для вивчення мілітарної ролі бояр на українському південно-східному пограниччі, їх місця в соціальній структурі ВКЛ та значення у складному процесі формування українського козацтва є описи Черкаського, Канівського, Київського, Вінницького та інших замків 1552 року²³. Зокрема опис Черкаського замку чітко визначає

військові обов'язки бояр²⁴. Вони мали «служити кінно, збройно та їздити із старостою, або й без старости, із службниками його проти людей неприязельських і в погоню за ними». Також зобов'язувалися із старостами чи його слугами брати участь у розвідувальних виїздах «на поле раз, і два, і три на літо». Характерно, що черкаські міщани, на відміну від бояр, приєднувалися до таких вилазок лише у виняткових випадках («хіба із самим старостою»). Натомість сплачували податки на утримання замку і на прийом послів²⁵. Опис Канівського замку 1552 р. зобов'язував до аналогічної військової служби не лише бояр та їхніх підданих, а й усіх міщан, духовенство і гостей міста. Від неї частково звільнялися лише «міщани тяглі і котрі стації, підводи, чи інші тягла піднімають» («ті без старости на службу польну їздити не повинні») ²⁶. Документ містить відомості про сплату канівськими міщанами сторожовщини – особливого податку, що витрачався старостою на плату двом замковим сторожам, які «стерезуть і кличуть уночі на вежах і послугують у замку вдень». А от сторожу «до воріт острогових» винаймали бояри, їх слуги та усі міщани, сплачуючи «з дому кожного по грошу, а жита по чверті». Так само утримувалася «сторожа польна»²⁷. Натомість київські міщани, окрім повинності косити траву навпроти укріплень, лагодити дороги, заготовляти будівельний камінь і колоди, утримувати й поповнювати запаси води, були зобов'язані «на службу воєнну їздити збройно при воєводі, і сторожу замкову біля воріт Воєводиних, і міську біля воріт Острогових, і від поля на валу біля Золотих воріт» утримувати²⁸.

Бояри, окрім власне відбування військової служби, залучалися до спорудження оборонних об'єктів міст та підтримки фортифікацій у належному обороноздатному стані. Так, згідно опису Черкаського замку, представники боярської верстви разом із міщанами зобов'язувалися будувати дерев'яні укріплення Черкас («острог») і ремонтувати їх: «коли що в замку від вітру сказиться, дошки де попадають, або глина від стін відвалиться, або міст, або гора замкова почне казиритися, то міщани і бояри оправувати повинні всі»²⁹. Джерела свідчать, що фактично такі ж обов'язки будувати й підтримувати оборонні споруди і замок мали (нарівні із міщанами) бояри Канева. Щоправда до участі у зазначених роботах залучалися й церковні служители. «Коли ся що в замку... сказиться... то повинні оправувати тутешні міщани, зем'яни і піддані їх і церковні всі»³⁰.

Джерела свідчать, що козаки, як окрема суспільна група у південно-східних прикордонних містах, займали особливе, проміжне між боярами та міщанами, соціальне станови-

ще. У Черкасах і Каневі частина козаків, що не мали у місті своїх дворів, зобов'язана була сплачувати старості податок – «колядки» (давався на Різдвяні свята) – шість грошей та відбувати повинність – косити сіно по два дні на літо толокою «за його стравою і за медом». Інші, які «... не відходячи у козацтво на поле, ані рікою у низ...», наймалися на службу до бояр або міщан і звільнялися від сплати «колядок» та вище зазначених робіт³¹. Та усе ж козаки були мало контрольованим адміністративними органами міст елементом. Як зазначено в описі канівського замку 1552 р.: «Шкода уходам сіверським тим часом коїться не лише від татар, але більше від своїх козаків, які постійно там живуть на м'ясі, на риби, на меду, із пасік, із свепет³², і ситять там собі мед як дома»³³.

Описи Вінницького і Мозирського замків 1552 р.³⁴ поглиблюють наші знання про організацію оборони українських міст. Зокрема, знаходимо відомості, що вінницький староста зобов'язував мешканців тримати коней: «... а лежати безпотрібне на полі не повинні, а повинні до служби воєнної коні держати всі, яко гродські, так зем'янські...»³⁵. Замкова сторожа у Вінниці налічувала чотири сторожі, котрі вдень несли варту біля воріт, носили дрова і воду, а «уночі, по вежах і по бланках ходячи, кличуть». Їх винаймали «люди зем'янські»; кожен давав з дому по три польські гроша на рік, а вдови, чи неосілі козаки – півтора. Міщани і «зем'янські люди» сплачували «з дому кожного на рік по два гроші польських, по два хліба, по ковшу пшона і по дві головки солі» для утримання сторожі біля «воріт острогових нагорних» та «надольних воріт». Влітку вінницькі міщани також сплачували платню для кількох польних сторож. Одна із них, зокрема, відбувала службу за милою від міста і охороняла пасовище. До того ж давали «стацію» для утримання послів³⁶.

Аналіз опису Мозирського замку 1552 р. свідчить, що до спорудження і ремонту замку та інших фортифікацій залучали практично усі мешканці міста та двох супутніх волостей: «... люди князівські, і панські, і зем'янські, хто колвік у волості Мозирській маєтки спадкові чи вислужені має...»³⁷. Документ також дає підстави стверджувати, що в окремих випадках замкову сторожу утримували як міщани, так і мешканці прилеглих волостей³⁸. Вони також організовували, або сплачували тридцять грошей для утримання сторожі, яка охороняла рибні лови на річці Тур. В обов'язки ж старости входило спорядження розвідувальних роз'їздів зі своїх та замкових слуг «для довідання вістей по всім замкам *українним* (курсив мій – С. К.)». До такої служби зобов'язувалися також слуги путні; до того ж вони виконували функції поштової служби. В описі Мозирського замку

зазначається, що раніше це були «тяглі» особи – такі, що мали сплачувати різноманітні податки³⁹.

В обороні українських прикордонних міст брали активну участь й мешканці околиць, супутніх із ними сіл. Так, жителі (п'ятнадцять сімей) села Воронове, яке розташовувалося за три милі від канівського замку і належало князю Капусті, були зобов'язані переслідувати ворога, а також сплачувати разом із міщанами «підводу і стацію» та віддавати власнику половину виловленої риби і бобрів⁴⁰. Мешканці замкового села Демидівці (шістнадцять осіб), що лежало за чотири милі від Києва, виконували різноманітні повинності «на замок»: давали колеса, сіно і мед (від одного до трьох відер), орали поля, а окремі із них виконували військову повинність. «Хведець Хорошкевич та Іван Кончакович ті служать кінно, їздять на війну і на всяку дорогу при воеводі і при уряднику його»⁴¹ – зазначено в описі київського замку 1552 р.⁴². Автор останнього називає також низку сіл неподалік Києва, «з яких вихоживало слуг панцирних на службу господарську». Зокрема, Куликів, Попадичі, Рословичі, Янковичі, Юр'ївичі, Невеселиве, Іванковичі. Усі разом вони надавали до військової служби сто сорок шість панцирних слуг, але, як він уточнив, «тепер ті села пусті всі» (імовірно спустошені татарами). До того ж одного панцирного слугу «однокінь на службу господарську» виряджав Гнилицький монастир⁴³. Аналогічні відомості знаходимо у джерелах, які висвітлюють організацію оборони Вінниці і Вінницького повіту. Так, село Овдівці, що розташовувалося неподалік Гончарського шляху, споряджало лише одного (через спустошення) панцирного слугу Пашка⁴⁴. Фактично ці селяни й панцирні слуги виконували ту ж оборонну функцію, що й козаки та бояри, а відтак стояли біля витоків українського козацтва.

Отже, українські (руські) бояри у середині XVI ст. відігравали вагомую роль в обороні українських міст на теренах південно-східного прикордоння західної християнської зі східною ісламською цивілізацією. Ця етнічно українська привілейована верства мала істотний вплив на формування козацького стану, передавши його старшинам аристократичний світогляд, норми моралі, станової корпоративної єдності та честі.

Примітки:

1. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warszawa: Wyd. Adam Boniecki, 1887. S. X–XI; Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 5. С. 57; Енциклопедія історії України: у 5 т. / гол. ред. В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 362–363.

2. Boniecki A. Op. cit. S. X.
3. Boniecki A. Op. cit. S. X.
4. Маркевич Н.Н. История Малороссии. Москва: В типографии Августа Семена, 1842. Т. 1. С. 27–56.
5. Максимович М. Вибрані твори / упор. і вст. ст. В. Короткого. Київ: Либідь, 2004. С. 148.
6. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. Т. 1. С. 48–49, 95–96, 169, 184.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 5. С. 45–73; Грушевський М. Козацтво на Україні. *Грушевський М. Твори*. У 50 т. / за ред. П. Соханя та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». 2009. С. 271.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 5. С. 57–58.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 5. С. 58–59; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далее – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1863. Т. I (1361–1598). С. 27, 33–34, 64, 207–208; Енциклопедія історії України: у 5 т. / гол. ред. В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 353.
10. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці: Сіверянська думка, 1996. С. 33.
11. Там само.
12. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm> (дата звернення: 08.08.2020).
13. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. С. 40–41.
14. Іноді військову службу, яку виконували бояри, називали панцирною службою, бо її несли на коні у важкому обладунку – панцирі. А самих бояр – панцирними (Див.: Boniecki A. *Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku*. Warszawa: Wyd. Adam Boniecki, 1887. S. XI).
15. Boniecki A. Op. cit. S. X.
16. Архив Юго-Западной России (Далее – Архив ЮЗР). Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 617.
17. Там же. С. 211–212.
18. Там же. С. 232–233.
19. Boniecki A. Op. cit. S. X.
20. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 75–76.
21. Boniecki A. Op. cit. S. X.
22. Boniecki A. Op. cit. S. XI.
23. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 76–184, 587–647.
24. В описі Черкаського замку 1552 р. згадуються бояри Степан Яцкович Тинькович, Андрій, Григорій, Івашко та Єсько Бог-

- дановичі Потаповичі, зем'яни Михайло Грибунович та Ян Кельбовський, Міститься також інформація про «прихожих» козаків, яких «сієї зими було їх разом близько ста п'ятдесяти». Згідно опису Канівського замку того ж року у місті проживали бояри Богуш Некрашевич, Андрій Богданович, Микита Драб, Богуш Морозович, Чайка та інші (Див.: Архив Юго-Западной России (Далее – Архив ЮЗР). Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 89, 104).
25. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 81–82.
 26. Там же. С. 95.
 27. Там же.
 28. Там же. С. 111.
 29. Там же. С. 81.
 30. Там же. С. 94–95.
 31. Там же. С. 82, 89, 95.
 32. Свепет (давньопольське) – висячий вулик, мед диких бджіл.
 33. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 103.
 34. Звертає на себе увагу факт одночасного використання в описі Мозирського замку 1552 р. термінів «зем'яни» та «люди боярські». Однак залишається відкритим питання чи автор вживав їх як синоніми, чи, можливо, розрізняв бояр та зем'ян як представників привілейованої верстви, які перебували на різних щаблях тогочасної ієрархії (Див.: Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 624, 628).
 35. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 602.
 36. Там же. С. 601–602.
 37. Там же. С. 616.
 38. У разі наближення ворога до «землі господарської» міщани оплачували також службу додаткової сторожі «до воріт парканових» (Див.: Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 617).
 39. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 617, 625.
 40. Там же. С. 98.
 41. Це могли бути бояри, що через зміни соціальної структури у ВКЛ «випали» зі свого стану.
 42. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 117.
 43. Там же. С. 121.
 44. Там же. С. 609.

Sergii Kalutsky

**RUSSIAN (UKRAINIAN) BOYARS ON THE DEFENSE
OF THE UKRAINIAN BORDER (ACCORDING TO THE MATERIALS
OF THE CASTLE DESCRIPTIONS)**

Based on the castle descriptions this article makes an attempt to find out the contribution of representatives of the Ukrainian aristocratic stratum – the boyars (Polish landed gentry) – in the organization of the defense of Russian southeastern lands of the Grand Duchy of Lithuania

in the middle of the XVI century. The analysis of the used materials also allowed to touch upon the problem of their role in the formation of the Ukrainian Cossacks.

Key words: *boyars, Polish landed gentry, gentry, servants, description of the castle.*

Отримано: 26.02.2021

УДК 930.1

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.258-268

Володимир Верстюк
(Кам'янець-Подільський)

**ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА МОНОГРАФІЇ М. КОСТОМАРОВА
«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ПОВЕРНЕННЯ
ПІВДЕННОЇ РУСИ ДО РОСІЇ»**

У статті зроблено спробу проаналізувати процес формування М. Костомаровим джерельної бази монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії».

Ключові слова: *українська історіографія, історичне джерело, монографія, епістолярій, архів, хроніка, літопис.*

В українській історіографії та джерелознавстві порушена нами проблема майже не досліджувалася. Окремі її аспекти (вплив харківських романтиків на вибір теми дослідження, пошук та аналіз джерел крізь призму романтичної історіографії, специфіка роботи в умовах заслання) знайшли висвітлення у працях О. Гончар¹, М. Грушевського², Д. Дорошенка³, М. Драгоманова⁴, Я. Козачка⁵, І. Крип'якевича⁶, В. Міхеєвої⁷, Ю. Мицика⁸, Ю. Пінчука⁹, П. Попова¹⁰, О. Яся¹¹ та інших дослідників. Разом з тим низка питань (використання історичних пісень і переказів в якості джерел при написанні монографії, вплив попередників, які займалися добою Б. Хмельницького) потребують детального аналізу.

Варто зазначити, що захоплення історією козаччини виникло у вченого у харківський період його життя. Перебуваючи у лавах студентів Харківського університету, він весь свій вільний час проводив за читанням історичної літератури¹². В «Автобіографії» М. Костомаров писав: «Мені хотілося знати долю всіх народів; не менше цікавила мене і література з історичної точки зору»¹³. В січні 1837 р., по закінченню університету, Микола Іванович, під впливом юнацьких мрій та наслідуючи приклад батька, вступив до Кінбурнського драгунського полку юнкером. Однак незабаром юнак дійшов висновку про безперспективність своєї військової кар'єри. Натомість

виявилися його найперші дослідницькі зацікавлення¹⁴. Цьому посприяла робота з «козацькими паперами» в архіві повітового суду міста Острогозька, де квартирував Кінбурнський полк. Так було підготовлено перше дослідження М. Костомарова – «Опис Острогозького слобідського полку» – яке було втрачене під час арешту автора у справі кирило-мефодіївців¹⁵.

Перший дослідницький досвід породив нові плани: написати історію слобідських козацьких полків. Для реалізації цієї мети Микола Іванович залишив військову службу, вирушив до Харкова, а пізніше до Москви з наміром продовжити свої історичні студії. Він значно розширив коло знайомств, відвідав чимало лекцій відомих учених¹⁶. Проте вирішальними для становлення М. Костомарова як історика були тогочасні романтичні впливи, зокрема відомої збірки М. Максимовича «Малоросійські пісні» (Москва, 1827 р.) та середовища харківських романтиків. Серед останніх слід особливо виділити І. Срезневського¹⁷.

Редактор «Запорізької старовини» надав у розпорядження молодого вченого кілька вкрай важливих писемних джерел з історії козацтва, зокрема історичні компіляції П. Симоновського, С. Зарульського, «Сказання про гетьманів до Богдана Хмельницького», «Літописне оповідання про Малу Росію» О. Рігельмана, «Історію Русів» та ін¹⁸. Прикметно, що саме під час їхньої чергової зустрічі у будинку І. Срезневського 15 жовтня 1843 р., яку М. Костомаров вважав справжньою «епохою» у своєму житті, він прийняв рішення «написати історію Богдана Хмельницького». Ця тема залишалася ключовою для історика упродовж усього життя¹⁹.

З епістолярної спадщини Миколи Івановича до І. Срезневського можна дійти висновку, що перший займався науковою роботою з великим ентузіазмом і використовував будь-який слушний момент. Навіть тоді, коли був зайнятий продажем свого маєтку в с. Юрасівка, кошти від якого планував використати для свого перебування у Харкові, М. Костомаров влаштувався працювати у місцеву бібліотеку і там почав читати М. Карамзіна²⁰.

З жовтня 1844 р. по липень 1845 р. молодий вчений працював вчителем історії у Рівненській гімназії. Упродовж цього часу М. Костомаров збирав матеріали по епосі Б. Хмельницького, відвідав Кременець, Вишневець, Остріг та Берестечко²¹. Під час відвідин останнього провів топографічні замальовки місцевості, щоб краще уявити хід битви 1651 р., яка мала трагічні наслідки для козацької України. До цього Микола Іванович мав уявлення про битву лише зі свідчень Й. Пасторія²².

В Кременці зустрівся з паном Радзимінським, який, посилаючись на батьківський рукопис, стверджував, що Б. Хмельницький «прийняв турецьку віру»²³. Крім того, М. Костомаров продовжував займатися етнографічними дослідженнями: зібрав чимало історичних пісень, що стосувалися Б. Хмельницького, Морозенка, національно-визвольних змагань українського народу на Волині в середині XVII ст. На думку радянського дослідника П. Попова, молодий вчений «прийшов до студювання народної творчості від історії і для історії, оскільки в народних піснях законсервовано внутрішню історію різних верств народу, його психологію, світогляд, етику, народні символи»²⁴.

Докладніше ці події М. Костомаров описав у листах до свого харківського приятеля, етнографа К. Сементовського. У листі від 13 листопада 1844 р. він ділився враженнями про збереження в народі пам'яті про добу Б. Хмельницького; стверджував, що існує величезна кількість переказів, за одним з яких гетьман дозволив віддати кримським татарам жінок у полон²⁵. Молодий вчений назвав Б. Хмельницького «великим гайдамакою», який тривалий час розоряв польські землі²⁶. Далі Микола Іванович докладно описав, як разом із місцевими жителями брав участь у розкопках католицького костюлу, збирав народні повір'я стосовно козацької доби. За одним із них він дізнався, що в Берестечку на altarі однієї з каплиць проявляється кров, як мовчазний свідок численних життів, відданих козаками у боротьбі з польською шляхтою та магнатами²⁷.

У 1845 р. М. Костомарова було переведено до Києва на посаду вчителя історії Першої Київської гімназії, а вже у червні 1846 р. його обрали ад'юнкт-професором кафедри історії Київського університету. Саме на цей період припав і початок громадської діяльності Миколи Івановича. Він ще з 1843-1844 рр. був знайомий з П. Кулішем, М. Гулаком і В. Білозерським, а працюючи в університеті, зійшовся з О. Марковичем, Т. Шевченком та Д. Пильчиковим. Саме ці люди значною мірою допомогли М. Костомарову в пошуках джерел про епоху Б. Хмельницького²⁸.

Величезне значення для молодого історика мало знайомство і подальше спілкування (в т.ч. й листовне) з «ветераном науки» М. Максимовичем. Як було зазначено вище, ще у студентські роки М. Костомаров прочитав збірник українських пісень М. Максимовича і лише 1844 р. особисто познайомився з ним за ініціативи П. Куліша. З серпня наступного року вони досить часто спілкувалися, і дружні зустрічі не припинилися після того, як Михайло Олександрович завершив професорсь-

ку діяльність і переїхав на хутір поблизу Золотоноші (нині смт. Золотоноша Черкаської обл.)²⁹. Останній бував у М. Костомарова, коли той жив у Києві. Молодий дослідник довіряв поважному вченому свої перші підходи до репрезентації епохи Б. Хмельницького. Наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. історик підготував вступ до історії Б. Хмельницького і прочитав його М. Максимовичу. Пізніше у листі до М. Погодіна той писав: «Із задоволенням згадую той вечір у п. Костомарова на початку 1846 р. на Старому Києві, коли він прочитав мені тільки що написаний ним вступ до історії Богдана Хмельницького»³⁰.

Допомогу в дослідженнях вченому надавав і П. Куліш. Наприклад, у листі від 2 травня 1846 р. останній писав, що 7 березня вислав виписки з Літопису Величка та прочитаний ним перший розділ «Богдана Хмельницького» разом зі своїми зауваженнями³¹. На жаль, згаданий лист від 7 березня не зберігся, тому ми не можемо дізнатися, якими були ці зауваження.

З листа від 26 вересня 1846 р., адресованого К. Сементовському, ми можемо почерпнути інформацію, що М. Костомаров опрацював «український літопис, списаний з Діаріуша Самійла Зорки, який був писарем при Богдані Хмельницькому»³². Джерело потрапило до історика від Київської Археографічної комісії. На думку Миколи Івановича, воно містило багато нових відомостей, тому він планував його видати з перекладом, а вже згодом опублікувати і «Богдана Хмельницького». Дослідник був настільки захоплений справою, що не зміг стримати своїх емоцій: «Ось скарб днів моїх, який приносить мені більше насолоди, ніж могла б принести молода дружина»³³.

Навесні 1847 р. плідна робота зі збору джерел була перервана, оскільки М. Костомарова заарештували за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Після річного ув'язнення в Петропавлівській фортеці історика заслали під нагляд поліції до Саратова із заборонаю «служити по навчальній частині»³⁴. Тут він перебував упродовж 1849-1858 рр.; працював секретарем статистичного комітету, перекладачем при губернському управлінні, був (до 1856 р.) редактором неофіційної частини «Саратовських губернських відомостей», брав участь у роботі губернського комітету із селянських питань³⁵. Поряд із цим продовжував активно працювати над епохою Б. Хмельницького³⁶.

Єдиним засобом, який зв'язував Миколу Івановича з тими, хто міг надсилати необхідні йому архівні матеріали, було листування. До кола цих осіб точно можна віднести О. Бодянського, Г. Саблукова, графа Свідзінського. У Саратові дослідник познайомився з Д. Мордовцевим, М. Чернишевським,

О. Пипінім, Г. Пасхаловою (Мордовцевою)³⁷. Можливо, частина джерел надходила на їхню адресу, а вже потім ці матеріали потрапляли до М. Костомарова.

Так, наприклад з листів Миколи Івановича до Осипа Бодянського дізнаємося, що станом на 1849 р. історик вже підготував «Нарис історії Південної Русі» від повстання Хмельницького до Переяславського договору 1654 р.»³⁸. М. Костомаров просив надіслати йому польські джерела, а саме хроніки С. Грондського, Й. Пасторія, В. Коховського, С. Твардовського, дя перевірки та розміщення цитат³⁹. Цими джерелами він користувався ще в «університетській бібліотеці»⁴⁰. На думку відомого українського історика І. Крип'якевича, такий підхід до роботи (без основних джерел, без відповідного досвіду) не дав змоги Миколі Івановичу подати цілісну картину національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст., але він зумів окреслити її контури, які у наступних виданнях монографії «Богдан Хмельницький» стали більш чіткими⁴¹.

З польських джерел М. Костомаров почерпнув інформацію про битви між українськими та польськими військами, про кризовий стан Речі Посполитої у першій половині XVII ст. (безсилля королівської влади, тотальну корупцію, козацько-селянські повстання кінця XVI ст. – 20-30-х років XVII ст.). Слід зазначити, що вчений неодноразово у монографії 1857 р. видання посилався на хроніку С. Твардовського «Громадянська війна», оскільки вона була написана на основі щоденників і листів учасників подій⁴².

Микола Іванович, не дивлячись на молодий вік, намагався критично ставитися до джерел. З цього приводу він писав: «Є багато таких матеріалів, які здаються то кисллицями, то солодкими яблуками; але набагато більше таких, які без смаку, як вода – свіжа, здорова... Саме ці матеріали становлять найбільшу цінність»⁴³.

Граф Свідзінський також надіслав М. Костомарову чимало «старих польських і латинських видань», з яких історик почерпнув відомості, що стосувалися епохи Б. Хмельницького⁴⁴. Крім того, до рук ученого потрапила монографія Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» (Москва, 1822 р.). Він однозначно використовував її при написанні своєї праці, оскільки є чимало посилань на неї. Микола Іванович не поділяв так званої «кавказької версії» походження козацтва, позитивно, на відміну від Дмитра Миколайовича, оцінював перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського⁴⁵. Для М. Костомарова монографія Д. Бантиш-Каменського під час саратовського періоду була основним джерелом, на яке він спирався при аналізі українсько-російських відносин середи-

ни XVII ст. У додатках до неї було вміщено 17 джерел: умови Зборівської та Білоцерківської мирних угод, деякі матеріали російсько-української угоди 1654 р.⁴⁶.

У значно меншій мірі при написанні монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» дослідник користувався 5-томною працею М. Маркевича «Історія Малоросії», оскільки вона була написана на бідній джерельній базі і, за словами Миколи Івановича, у ній «усіх гетьманів показано геніями, які рівня самому Наполеону»⁴⁷.

Під час роботи над монографією М. Костомарову катастрофічно не вистачало «татарських» та «турецьких» джерел. Тут йому допоміг російський сходознавець Г. Саблуков, який в 1830-1849 рр. викладав історію та східні мови в духовній семінарії Саратова. У 1849 р. Гордій Семенович переїхав до Казані, але підтримував зв'язок із Миколою Івановичем (їхня кореспонденція, оригінали чотирьох листів українською мовою, зберігаються у приватній колекції)⁴⁸. У листі від 30 березня 1850 р. М. Костомаров просив надіслати йому які-небудь джерела, що стосувалися б доби Б. Хмельницького, який «був у близькому побратимстві з Іслам-Гіреєм III»⁴⁹.

Дослідник необхідні матеріали швидше за все отримав, бо у монографії є посилання на якусь татарську хроніку. Судячи зі змісту і хронологічних рамок (1648-1649 рр.), це були виписки із «Історії хана Іслам-Гірея III». Її автором був придворний ханський історіограф Мехмед Хаджі Сенай. У цьому літописі подано дуже важливі дані про маршрут пересування ординських військ, їхню участь у низці битв; показано ставлення Іслам-Гірея III і Тугай-бея до українсько-польського протистояння⁵⁰.

Станом на 1855 р. збір джерел для монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії» в основному був завершений. Із листа М. Костомарова до О. Бодяньського від 22 червня 1856 р. дізнаємося, що він збирався опублікувати в журналі «Російський вісник» статтю, яка включала перелік, історію джерел з визначенням їх змісту, інформацію про авторів. Як бачимо, мова йде про серйозну синтетичну джерелознавчу працю з історії України середини XVII ст., яка, безумовно, стала б помітною подією в історіографічному дискурсі того часу. На жаль, доля праці нам невідома⁵¹.

Підготувавши до видання працю «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії», історик мав отримати дозвіл цензури. 1 березня 1856 р. твір потрапив до рук цензора А. Фрейнганга, який «знущався» над ним більше півроку⁵². Микола Іванович дуже нервував, тому звернувся по допомогу до журналу «Вітчизняні записки», де редактором був

А. Краєвський. У листі від 1 жовтня того ж року дослідник писав: «Будьте добрі й милостиві до мого нещасного Богдана Хмельницького: врятуйте його від фрейгангівського полону. У мене один тільки примірник цього твору, і тому, зізнаюсь, я сильно боюся за його цілісність в руках такого доброго приятеля, як Андрій Іванович Фрейнганг. У мене немає терпіння Василя Коріятовича, немає, до того ж, і здоров'я його, щоб знову писати історію, котра коштувала мені багатьох років. В «Російському віснику» з'являються такі статті, при яких мій Хмельницький має право пройти у цензурні ворота...»⁵³. А. Краєвський позитивно відгукнувся на прохання М. Костомарова, і праця публікувалася в журналі упродовж усього 1857 р.

Підсумовуючи все вище сказане, можна зробити наступні висновки: по-перше, працюючи над монографією «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії», історик намагався залучити якомога більший спектр історичних джерел; по-друге, він спробував узагальнити доробок своїх попередників; по-третє, одним із перших при описі національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. використав матеріали турецького та татарського походження; по-четверте, при написанні праці Микола Іванович в основному користувався наративними джерелами.

Примітки:

1. Гончар О. Листування М.О. Максимовича та М.І. Костомарова. *Історіографічні дослідження в Україні* / відп. ред. Ю.А. Пінчук. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. Вип. 16. Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича). С. 73-79; Ї ж. У пошуках істини (з епістолярної спадщини М.І. Костомарова). *Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г. Симоненка* / відп. ред. Ю.А. Пінчук. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2002. Вип. 11. С. 202-239.
2. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини. *Україна*. 1925. № 3. С. 3-20; Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров. *Літературно-науковий вісник*. 1910. № 5. С. 209-225; Його ж. З публіцистичних писань Костомарова. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Київ, 1928. С. 3-19.
3. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. 221 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров. Київ-Лейпциг. 96 с.

4. Драгоманов М.П. Микола Іванович Костомаров. Життєписний очерк. Львів: З друкарні Наукового товариства імені Т. Шевченка, 1901. 41 с.
5. Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня та науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). Київ, 2004. 352 с.
6. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI-XVIII в. Львів, 1923.
7. Михеева В.В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833-1844). Начало пути. Харьков: Тимченко, 2007. 260 с.: ил.
8. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. 262 с.
9. Пінчук Ю. Богдан Хмельницький в оцінці М.І. Костомарова. *Богдан Хмельницький та його доба*. Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 156-160; Його ж. Відображення елементів української національної ідеї в науковій спадщині М.І. Костомарова. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 78-88; Его же. Исторические взгляды Н.И. Костомарова (Критический очерк). Київ: Наукова думка, 1984. 191 с.; Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ, 2009. 306 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров. Київ: Наукова думка, 1992. 232 с.; іл.
10. Попов П.М. М.І. Костомаров як фольклорист і етнограф. Київ: Наук. думка, 1968. 113 с.
11. Ясь О.В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 89-105; Його ж. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. Вип. 5. С. 512-530; Його ж. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття). *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)* / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ: Смолоскип, 2003. С. 524-604.
12. Костомаров Н.И. Автобиография. *Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография* / сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; примеч. И.Л. Бутича. Киев: Изд-во при Киевском университете, 1989. С. 438.
13. Там само.
14. Янсевиц В. Він – гордість України і надбання слов'янського світу. *Гуманітарні науки*. 2004. № 2. С. 181.

15. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь; вступ. ст. і заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Вища школа, 2005. С. 54.
16. Там само.
17. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів у процесі формування наукових поглядів М. Костомарова (середина 1830-х – 1847 рр.). *Питання історії України*: збірник наукових статей. Чернівці: Зелена Буковина, 2003. Т. 6. С. 297.
18. Там само.
19. Письма Н. Костомарова И. Срезневскому 1838-1878 гг. *Российский государственный архив литературы и искусства* (г. Москва). Ф. 436. Срезневский И.И. Оп. I. Д. 1246. Арк. 38 зв.
20. Там же. Арк. 34-35.
21. Волинь у фольклорно-етнографічних писаннях Миколи Костомарова. Рівне: Волинські обереги, 2007. С. 17-18.
22. Там само. С. 23.
23. Костомаров Н.И. Автобиография... С. 465-472.
24. Попов П.М. Зазначена праця. С. 10.
25. Костомаров Н. Семеновскому [К.]. Путевые записки по Волини в виде писем. Автограф 1844 г., 13 октября – 16 декабря. *Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Ф. I. Літературні матеріали. Спр. № 10949-10951. Арк. 4.
26. Там само.
27. Там само.
28. Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров у Києві (1844-1847 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 9.
29. Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком. *Украинец*. 1859. № 1. С. 150.
30. Там же. С. 151.
31. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Київ: Критика, 2005. Т. 1. 1841-1850 / упоряд., комент., Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталя Хохлова; відп. ред. Степан Захарія. С. 82.
32. Кобеко Д. Письма Н.И. Костомарова к К.М. Семеновскому. *Оттиск из журнала «Русский инвалид»*. Москва, 1916. С. 9.
33. Там же.
34. Постійний контроль з боку жандармів, обшуки та перевірки негативно позначилися на психіці дослідника. Він став дратівливим, з підозрою ставився до людей.
35. Замлинский В.А. Жизнь и творчество Н.И. Костомарова. *Вопросы истории*. 1991. № 1. С. 237.
36. Станиславская А.М. Н.И. Костомаров. *Очерки истории исторической науки в СССР* / под ред. М.В. Нечкиной (гл. ред.), М.Н. Тихомирова и др. Москва: Издательство АН СССР, 1960. С. 130.

37. Драгоманов М.П. Зазначена праця.. С. 14.
38. Шацька А. Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодянського. *Молода нація*. 2002. № 1. С. 129. В наступних виданнях монографії (1859 р., 1870 р., 1884 р.) М. Костомаров вже вказував, що під час Переяславської ради 1654 р. ніякого договору не було підписано, була лише присяга на користь Московії. Вона, як зазначав дослідник, викликала бурхливу реакцію в українському суспільстві: не всі полковники присягнули, Запорізька Січ і духовенство зайняли ворожу позицію.
39. Там само. С. 130.
40. Тут мова йде або про бібліотеку Харківського університету (1805 р), або про бібліотеку Київського університету імені Св. Володимира (1834 р.).
41. Ясь О.В. Історія як сюжет... С. 92.
42. Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России. *Отечественные записки*. 1857. Т. 110. Кн. 1. С. 200-290; Кн. 2. С. 515-575; Т. 111. Кн. 3. С. 207-264; Кн. 4. С. 529-574; Т. 112. Кн. 5. С. 323-376; Кн. 6. С. 377-424; Т. 113. Кн. 7. С. 1-50; Кн. 8. С. 315-358.
43. Его же. Мысли южнорусса. Историческая неправда и Западно-Российский патриотизм. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова* [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / за ред. М. Грушевського]. Київ: ДВУ, 1928. С. 142.
44. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров... С. 44.
45. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... С. 38.
46. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 501-502.
47. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... С. 261-262.
48. Беспалова С.В. Неопубликованные письма Н.И. Костомарова периода его саратовской ссылки. *Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие*. Сборник тезисов и докладов научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения Н.И. Костомарова (21-22 мая 1992 года, Воронеж-Острогожск). Воронеж, 1992. С. 29-30.
49. Там же.
50. Мицик Ю. А. Зазначена праця. С. 209.
51. Шацька А. Зазначена праця. С. 134-135.
52. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід... С. 506.
53. Письма Костомарова Н.И. Краевскому А.А. Саратов-Петербург. *Отдел рукописей Российской национальной библиотеки* (г. Санкт-Петербург). Ф. 391 Краевский А. А. Д. 452. Арк. 1-2.

**SOURCE BASIS OF M. KOSTOMAROV'S MONOGRAPH «BOHDAN
KHMELNYTSKYI AND THE RETURN OF SOUTHERN RUS TO RUSSIA»**

The author of the article have made an attempt to analyze the process of formation by M. Kostomarov the source base of his monograph «Bohdan Khmelnytskyi and the return of Southern Russ to Russia».

Key words: *Ukrainian historiography, historical source, monograph, epistolary, archive, chronicle.*

Отримано: 15.02.2021

УДК 930.2:355(477.83/.86)«19»

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.268-272

Олександр Шолк

(Кам'янець-Подільський)

**ЗАЛУЧЕННЯ ІННОУКРАЇНЦІВ ДО СЛУЖБИ В ГАЛИЦЬКОМУ
ВІЙСЬКУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ВІСНИКА ДЕРЖАВНОГО
СЕКРЕТАРІАТУ ВІЙСЬКОВИХ СПРАВ»**

Стаття присвячена питанню будівництва Збройних сил ЗУНР. На основі аналізу «Вісника Державного секретаріату військових справ» з'ясовано правові основи залучення інноукраїнців до служби в галицькому війську. Відзначаються складові частини цього процесу.

Ключові слова: *військове будівництво, «Вісник Державного секретаріату військових справ», галицьке військо, ЗУНР, Українська Галицька армія, інноукраїнці.*

В листопаді 1918 р. на політичній карті Європи постає ЗУНР. Фактично одразу ж вона опинилася в стані війни з поляками, які, створюючи свою державу, розраховували на включення до її складу Східної Галичини та Західної Волині. За таких обставин перед західними українцями на порядок денний постає питання будівництво власних Збройних сил, які б могли захистити молоду українську державу від зазіхань з боку поляків, а пізніше і румунів. Питання військового будівництва ЗУНР, зокрема створення та організація її Збройних сил – Української Галицької армії (УГА), українсько-польська війна 1918-1919 рр. неодноразово ставали предметом уваги як вітчизняних (М. Литвин, К. Науменко¹, В. Гордієнко², С. Макарчук³, Б. Тицик⁴ та ін.) так і зарубіжних істориків (Л. Шанковський⁵, Сліпець⁶ та ін.).

Попри те, що здійснені науковцями дослідження дають змогу простежити загальну картину військового будівництва ЗУНР, створення УГА, потребує значно глибшої розробки пи-

тання залучення до галицького війська, окрім українців, представників інших національностей. Адже брак власних національних кадрів, особливо серед військового командного складу, галицький провід змушений був компенсувати залученням до військової служби осіб інших націй. Тому автор спробував заповнити існуючу наукову лаку на основі проаналізованих випусків такого офіційного документального видання ЗУНР як «Вісник Державного секретаріату військових справ».

Розпочинаючи формування та організацію галицького війська, військове відомство ЗУНР зіткнулося з проблемою належного інформування цього процесу. Тому з ініціативи полковника Д. Вітовського, керівника військового міністерства держави західних українців, було започатковано відповідне видання – «Вісник Державного секретаріату військових справ». У ньому мали публікуватися усі офіційні укази, розпорядження та інструкції у сфері військового будівництва ЗУНР. Серед них були й такі, що стосувалися залучення до військової служби в галицькому війську інноукраїнців.

Перший номер цього часопису датовано 1 грудня 1918 р. Значний обсяг інформації у ньому присвячений проведенню мобілізації населення Західної України до галицького війська. Так, одним із перших кроків стало розпорядження про демобілізацію усіх частин колишньої австрійської армії та націоналізацію їх майна. Усім іноземцям надавалося право залишити територію ЗУНР. Хоча розпорядження про мобілізацію стосувалось лише «горожан української народности», але воно частково стосувалося і представників інших національностей. Малася на увазі мобілізація не в бойові підрозділи, а в допоміжні служби у війську. Враховуючи те, що в УГА не вистачало лікарського персоналу, при утворенні окружних медичних комісій було запропоновано долучати до медичної служби євреїв-лікарів, але лише за згодою останніх та в такому разі виплачувати їм зарплатню. Там же було розміщено приклад бланку заповнення даних по призвониках, в якому зазначався пункт і про приналежність, де вказувалася їх національність⁷.

У наступному номері часопису від 14 грудня неукраїнцям в галицькому війську вже приділено більше уваги. Загалом у ньому на той час вже служило чимало представників інших національностей, в т.ч. і на високих командних посадах (А. Кравс, А. Шаманєє, А. Вольф та ін.).

Відомо, що для нормального функціонування будь-якої армії велике значення має облік особового складу. Тому не дивним видається той факт, що з огляду на значний відсоток неукраїнців в галицькому війську, серед вимог подачі необхідної інформації окружними командами до військового мі-

ністерства, з'явилася рубрика «національність». Така ж вимога стосувалася і формуляру «Спис офіцерів», створеного для затвердження призначень офіцерів, учасників Листопадового зриву. Окрім того, у «Зарядженні до санітетських референтів окружних команд», в черговий раз відзначалася необхідність обліку лікарів-неукраїнців в галицькому війську⁸.

У випуску № 4 від 19 січня 1919 р., у зв'язку зі зростанням кількості хворих та поранених, було юридично затверджено вимушений перехід від добровільного до примусового принципу залучення лікарів-неукраїнців на військову службу. Останні, після складання присяги на вірність ЗУНР, отримували статус військовослужбовця. Враховуючи існуючі труднощі, військове керівництво мало потребу і в послугах ветеринарів неукраїнського походження. Слід також звернути увагу на опубліковане в цьому номері розпорядження «Окружні кузні до ковання коней». У ньому йдеться про мобілізацію ковалів колишньої австрійської армії, при чому не згадується про їх національну приналежність. Але, в той же час, відомо, що технічний персонал УГА переважно складали представники інших національностей. Тому з великою долею ймовірності можна вважати даний наказ одним із перших щодо залучення інноукраїнців до технічних частин галицького війська⁹.

Значні нововведення стосовно інноукраїнців містилися на сторінках «Вісника Державного секретаріату військових справ» № 7 від 15 березня 1919 р., в якому зафіксовано положення, що дозволяло залучення для військових потреб (наприклад, будівництва окопів, транспортування поранених – Авт.) чоловіків «неукраїнської народності», котрі не є військовозобов'язаними в галицькому війську¹⁰. У цьому ж випуску окреслюються також обов'язки і права санітарок (медсестер), котрі служили у військових шпиталях. Відсутність згадки про їх національну приналежність дає змогу говорити, що медсестрами могли бути жінки будь-якої національності. Це також підтверджується фактами із інших джерел. Відомо, що у Станіславові та Тернополі служило багато польських санітарок¹¹. Там же окреслюється й коло осіб з телеграфістів і поштарів (незалежно від національності), хто звільнявся від військової служби. Для них такою обов'язковою умовою мала бути робота в урядових установах. У цьому ж номері окреслюється виплата жалування неукраїнським солдатам та офіцерам. З ними армія підписувала окремий контракт, у якому вказувалися всі умови прийому на службу, зокрема і виплата грошей, пайка та ін.¹².

У № 10 досліджуваного нами часопису вміщено наказ про звільнення неукраїнців від військової служби. Але там же зга-

дується і про добровільну службу усіх «чужинців», за умови виплати їм платні. Однак це розпорядження стосувалось лише тих, хто служив у польовій австрійській армії. В той же час технічні спеціалісти залучались до українського війська примусово¹³.

У випуску № 12 вміщене розпорядження щодо звільнення від військової служби робітників, що працюють на військових заводах та майстернях. Відсутність згадки щодо національності говорить про те, що це розпорядження стосувалось усіх робітників, незалежно від походження¹⁴.

Таким чином, проаналізовані нами випуски такого офіційного видання ЗУНР як «Вісник Державного секретаріату військових справ» свідчать по значну увагу керівництва ЗУНР, його військового відомства до питання залучення інноукраїнців до галицького війська. Оприлюднені у ньому накази і розпорядження засвідчують доволі обережний підхід до використання неукраїнців для потреб налагодження обороноздатності країни. Фактично домінував принцип добровільності, а примусова служба стосувалася насамперед тих служб, як наприклад медицина, де українська частка була катастрофічно мізерною.

Примітки:

1. Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918-1919. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Ін-т Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 368 с.
2. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. Львів: Меморіал, 1991. 111 с.
3. Макарчук С.А. Українська республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. 191 с.
4. Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
5. Шанковський А. Українська Галицька Армія: воєнно-історична. Вінніпег: Вид-во Дм. Микитюка, 1974. 396 с.
6. Ślipiec J. Drogі niepodległości – Polska i Ukraina 1918-1921. Warszawa: Dom wydawniczy Bellona, 1999. 299 s.
7. Вісник Державного секретаріату військових справ. Тернопіль. Ч. 1. 1 грудня 1918 року.
8. Вісник Державного секретаріату військових справ. Тернопіль. Ч. 2. 14 грудня 1918 року.
9. Вісник Державного секретаріату військових справ. Тернопіль. Ч. 4. 10 січня 1919 року.
10. Вісник Державного секретаріату військових справ. Тернопіль. Ч. 7. 15 березня 1919 року.
11. Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії. Львів: Часопис, 2012. С. 289.

12. Вістник Державного секретаріату військових справ. Тернопіль. Ч. 7. 15 березня 1919 року.
13. Вістник Державного секретаріату військових справ. Станіславів. Ч. 10. 15 квітня 1919 року.
14. Вістник Державного секретаріату військових справ. Станіславів. Ч. 12. 1 травня 1919 року.

Oleksandr Sholk

**INVOLVEMENT OF NON-UKRAINIANS INTO THE SERVICE
IN THE GALICIAN ARMY ON THE MATERIALS OF THE «BULLETIN
OF THE STATE SECRETARIAT OF MILITARY AFFAIRS»**

The article is devoted to the construction of the Armed Forces of the Western Ukrainian People's Republic. The legal basis for attracting non-Ukrainians to serve in the Galician army has been found out on the sources of the «Bulletin of the State Secretariat for Military Affairs». The components of this process are characterized.

Key words: military construction, Bulletin of the State Secretariat for Military Affairs, Galician Army, Western Ukraine, Ukrainian Galician Army, non-Ukrainians.

Отримано: 21.06.2021

УДК 325.54(71):314.151-054.72(=161.2)“1918/1939”
DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.272-285

Олеся Дзира
(Київ)

**ІМІГРАЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО КАНАДИ
І РЕГУЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОГО
ПОТОКУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті проаналізовано вплив імміграційної політики Канади на переселенський потік з теренів України у 1918–1939 рр. Охарактеризовано особливості імміграційного законодавства у міжвоєнний період. Систематизовано дані про те, хто мав можливість приїжджати до країни та які документи при цьому були потрібні. Встановлено фактори, які впливали на приплив та скорочення нових іммігрантів. Описано випадки депортацій українців і чим вони були зумовлені. Визначено становище української імміграції у міжвоєнній Канаді порівняно з іншими переселенцями.

Ключові слова: імміграційне законодавство, політика Канади, українські переселенці, міжвоєнна імміграція.

Канаду називають «країною іммігрантів», імміграційні процеси суттєво впливали на її історію, тому їх дослідження допомагає вивчити еволюцію канадського суспільства як такого. Актуальною тема є і тому, що зараз триває четверта хвиля еміграції (дехто з науковців виділяє навіть п'яту) україн-

ців до Канади, яким корисно буде ознайомитись з досвідом своїх попередників.

У радянський час з ідеологічних міркувань ця проблематика не вивчалась належним чином, щоб не викликати інтерес до представників української діаспори, більшість з яких була борцями за незалежність України. У роки ж незалежності обрана тема не стала предметом комплексного дослідження науковців. З'ясовували вплив імміграційного законодавства Канади на становище національних меншин у країні в міжвоєнний період в основному канадські вчені та представники української діаспори. Вибірково проливає світло на імміграційну політику Канади М. Марунчак¹. Її особливості проаналізував у своїй монографії О. Мартинович², хоча й не повною мірою розглянув закони, на яких вона базувалась. У статті Б. Осборна³ досліджено зміни в імміграційній політиці Канади щодо переселенців міжвоєнної доби, а саме негласної «небажаной» категорії, до якої входили українці. Серед вітчизняних досліджень варто виділити ґрунтовний доробок С. Качараби, що вивчав еміграцію із Західної України, у тому числі й імміграційні норми Канади⁴. Фактори, що впливали на імміграційну політику Канади, її основні принципи та пріоритети, окреслені в докторській дисертації О. Сича⁵.

Метою статті є розглянути імміграційну політику Канади щодо українських переселенців у міжвоєнний період та визначити її характерні риси. Відповідно до мети визначено такі завдання: встановити обставини, що впливали на рішення уряду активізувати чи зменшувати імміграцію; з'ясувати ставлення канадської імміграційної влади до вихідців з України.

Питаннями іммігрантів у Канаді займалось створене федеральним урядом у жовтні 1917 р. Міністерство імміграції та колонізації, а з 1936 р. – Міністерство гірничорудної промисловості та ресурсів. У 1919 р. згадане міністерство сформувало відділ у справах імміграції жінок⁶. Міністерство імміграції та колонізації поділило іммігрантів на три категорії: до першої зараховувались вихідці з Великобританії та США (пріоритетна група); до другої – скандинави, швейцарці, німці, бельгійці, голландці, французи (привілейована група); до третьої – австрійці, угорці, румуни, поляки, росіяни, литовці, латиші, естонці, чехи, словаки та жителі Югославії. Українці належали до групи «небажаних», але «прийнятних» іммігрантів. Цей поділ не мав правового статусу. Взагалі небажаними вважались емігранти з Італії, Південної Європи, Південної Америки, Африки та Азії. Більшість переселенців з «привілейованих» та «пріоритетних» країн не були зацікавлені у роботі на фермах і

згодом перебирались до міст чи повертались на Батьківщину⁷. Такий стан справ описав один з емігрантів у своєму листі: «Англіїці не довго витримали тяжкої роботи на фармах, по 15 годин щоденно. Покидали, зїхались до міста і зажадали, щоб їх одставили, звідки привезли. Вони не дістали обіцяних великих заробітків (по 5–6 долярів денно), покинули роботу і їх одвезли назад, до Англії» (прізвище емігранта невідоме, лист надрукований у газеті «Час» від 7 лютого 1929 р.)⁸. Як наслідок, уряд Канади став заохочувати імміграцію з країн Східної та Центральної Європи.

У час Першої світової війни імміграція до Канади була лімітована. Згідно із законом про Военні заходи від 1914 р.⁹ українцям, які були громадянами Австро-Угорщини, загрожувало інтернування. З 1914 до 1920 р. було інтерновано 8759 осіб, з них 6000 вважались цивільними, серед яких були жінки та діти. Серед цивільних налічувалось близько 5000 українців у 24 таборах. 88 000 інших «ворожих іноземців», значна частина з яких також була українцями, зобов'язувались регулярно реєструватись у поліції, завжди мати при собі посвідчення особи. Порушення встановленого режиму каралось штрафом, а часом арештом та ув'язненням¹⁰. Частина з інтернованих у 1916 р. було відпущено під «слово честі» на роботу на ферми¹¹.

При Міністерстві юстиції Канади було відкрито спеціальний орган з питань інтернування (Internment Operations Branch), що працював до червня 1920 р. Згідно з його документами українців заарештовували за абсурдними звинуваченнями: підозріла поведінка, нестриманість, злиденне існування, безпорадність, ненадійність, вживання української мови тощо¹². Робота ув'язнених оплачувалась у кілька разів менше, ніж вільних громадян. Понад 60 000 осіб були позбавлені політичних прав. Міністерство закордонних справ Великобританії в січні 1915 р. надіслало уряду Канади лист, у якому йшлося, що українські емігранти, котрі прибули до Канади під час Першої світової війни, не становлять ніякої загрози. Однак, хоч війна завершилась у 1918 р., ув'язнених звільнили тільки в 1920 р.¹³

Все ж з розпадом Австро-Угорщини і включенням українських етнічних земель до складу Польщі та Чехословаччини українці, що проживали на цих територіях, переставали бути громадянами держав-ворогів Великобританії, а отже набували можливості вїзду до Канади. На нашу думку, другий етап українського переселення до Канади пов'язаний із закінченням Першої світової війни та втратою сили закону про Военні заходи.

Тон новій імміграційній кампанії задав у 1922 р. екс-міністр внутрішніх справ К. Сіфтон, заявивши, що Західній

Канаді потрібно 500 тисяч «міцних селян» з «Центральної Європи, особливо з Угорщини та Галичини»¹⁴. Цю заяву підтримав тогочасний міністр внутрішніх справ Ч. Стюарт. Широкомасштабна українська імміграція відновилась у 1923 р. У цьому році було вилучено пункт акту про натуралізацію, що стосувався вихідців з країн воєнних противників Великобританії¹⁵. Отже, потік емігрантів збільшився. Ці зміни були пов'язані з масовим від'їздом безробітних канадців з Канади упродовж п'яти останніх років і неможливістю знайти їм гідну заміну в Британії. Федеральний уряд дозволив іммігрантам, чийх послуг потребувала економіка Канади, селитись у країні¹⁶. Було підраховано, що на 1921 р. 190 000 гомстедів з 30 мільйонами акрів землі залишались вакантними на півночі прерій¹⁷.

Процесу імміграції також сприяла угода, підписана 1 вересня 1925 р. між канадським ліберальним урядом і залізничними компаніями «Канадська національна залізниця» («Canadian National Railway») і «Канадська тихоокеанська залізниця» («Canadian Pacific Railway»), що надавала останнім право відбирати, перевозити, селити емігрантів із Центральної та Східної Європи, які мали бути працівниками у сфері сільського господарства чи домашньою прислугою. Якщо упродовж року іммігранти не виконували останньої вимоги, залізничні компанії повинні були повернути їх додому¹⁸. Оскільки залізничні компанії були власниками значної кількості земельних площ у Канаді, то збільшення напливу емігрантів гарантувало їм величезні прибутки. Реалізація угоди активізувала еміграційні процеси в Західній Україні.

Через обмеження, встановлені урядом Канади, друга хвиля імміграції була значно меншою за чисельністю порівняно з першою. Вона становила близько 70 000 осіб, тоді як перша – 180 000. Пік переміщення припав на 1927–1929 рр., коли прибуло близько половини всієї міжвоєнної імміграції. З початком світової економічної кризи процес переселення призупинився. Частими стали випадки депортацій українців на Батьківщину¹⁹. У 1930 р. дію «залізничної угоди» не було продовжено. Тому вже у 1932 р. кількість іммігрантів становила 705 осіб, а в 1933–1934 рр. – 1274 особи. Імміграційний рух дещо поживавився з 1934 р. із припиненням економічної кризи, хоч його кількісні показники були нижчими, ніж у попередні роки (у 1935–1939 рр. близько 5350 осіб). Як зазначено в документах, бажаних виїхати до Канади було в 5 разів більше, ніж дозволяв їй уряд²⁰. Всього українців у міжвоєнний період прибуло 6,5% від загального потоку іммігрантів²¹. Кількісні

показники імміграції українців були зумовлені імміграційною політикою Канади. Так, головним нормативним актом, що регулював імміграційний потік до Канади, став закон, прийнятий парламентом у травні 1910 р. З незначними доповненнями він діяв понад 40 років. За цим законом іммігрантом вважалась кожна особа, котра приїхала до країни з метою отримати юридично визначене місце проживання. Іммігрантами не вважались туристи, студенти, що прибули на навчання до Канади, гастролюючі актори, представники дипломатичних і консульських установ тощо²².

До імміграції не допускалися: 1) особи з низьким рівнем розумового розвитку, психічно хворі; 2) хворі на туберкульоз або будь-які інфекційні захворювання; 3) німі, сліпі, каліки; 4) злочинці; 5) повії та сутенери; 6) жебраки й волоцюги; 7) особи, які прибували до Канади за кошти добродійних інституцій; 8) хронічні алкоголіки; 9) анархісти та члени анархістських організацій; 10) особи, які не вміли читати будь-якою мовою (за винятком дітей до 15 років і дорослих після 55 років)²³. Цей документ узаконив умови про наявність у іммігранта залізничного квитка для проїзду до місця призначення і грошей на перший час перебування у Канаді, тобто до моменту працевлаштування. Була закріплена так звана грошова квота, що до кінця 1920-х рр. становила: для дорослих – 25 канадських доларів; для дітей від 5 до 18 років – 12,5 доларів. Якщо іммігрант прибував до Канади у період з 1 листопада по 1 лютого, його квота становила 50 доларів²⁴. Це були «лендінг мані», буквально – гроші при висадці²⁵.

Про умови в'їзду до Канади писав у своїх спогадах О. Брик: «Я знав: приписи вимагали, щоб іммігрант мав не менше 25 доларів про запас. У мене було несповна три... Урядовець офіційним тоном запитав, чи відома мені інструкція корабельної спілки, що кожен іммігрант мусить мати з собою не менше 25 дол.? Довгенько мені вивислювали, дорікали, а врешті – спитавши, чи мені видали досить харчів на подальшу подорож, – відпустили»²⁶.

Положення вищезазначеного закону (38 стаття), доповненого у 1919 р., дозволяли членам Ради Міністрів та Генеральному губернатору його доповнювати, уточнювати залежно від економічного, політичного та суспільного становища в державі. Це могли бути кількісні обмеження еміграції або заборони стосовно етнічного складу тощо²⁷. У 1919 р. до вимог на приїзд до Канади згідно із законом була додана вимога щодо проходження освітнього тесту переселенцями. Влітку 1919 р. уряд домініону в зв'язку зі зростаючим без-

робітням заборонив імміграцію до весни 1920 р. У 1919 р. також був виданий спеціальний указ, що не дозволяв прибуття до Канади громадян держав, ворожих Великобританії в часи Першої світової війни²⁸. Ще у 1918 р. була прийнята вимога для іммігрантів-чоловіків про наявність свідoctв про звільнення від військової служби²⁹. У 1921 р. було підвищено суму квот для приїжджих до 250 канадських доларів для дорослих і 125 доларів для дітей. Це розпорядження стосувалось тільки іммігрантів, котрі не отримали дозволу на в'їзд (permit) від Міністерства імміграції та колонізації. До жінок, дітей раніше прибулих іммігрантів, прислуги, фахових сільськогосподарських працівників його положення не мали стосунку³⁰. У 1922 р. вимога до суми квот з 250 дол. була тимчасово відтермінована³¹. Б. Осборн наводить схему, згідно з якою в 1929 р. 100 українських сімей приїхали з капіталом у 1000 дол., 70 – у 500 дол., 26 – у 250 дол., 24 – у 100 дол. До перших ставились вимоги приїхати в період з 15 березня по 31 жовтня, до других – приїхати з 15 квітня до 1 вересня, мати не більше двох дітей віком до 6 років, до третіх – приїхати з 1 травня до 1 серпня і мати не більше трьох дітей віком до 12 років, не мати дітей віком до 6 років і часто самим споруджувати для себе житло, до четвертих – приїхати з 15 березня до 15 травня, підписати угоду з «Canadian National Railways», що будуть працювати у сфері сільського господарства і за потреби працювати на різних роботодавців. Частина з цих сімей не могла мати більше трьох дітей віком до 15 років і жодної дитини до 3 років³². Зазначені «показові гроші» – квоти, як писалось в «Українському емігранті» у вересні 1935 р., призначались на «купно фарми і господарку в Канаді»³³. На нашу думку, за допомогою цих квот канадський уряд перестраховувався і отримував додаткові запевнення в тому, що нові іммігранти можуть і будуть займатись сільським господарством.

У 1921 р. було запроваджено візи для всіх іммігрантів, окрім британських підданих і громадян США, що видавались за кордоном канадськими імміграційними чиновниками чи британськими консульськими працівниками³⁴.

31 січня 1923 р. канадським урядом було видано розпорядження, яке обмежувало приплив нових іммігрантів. Зміст цього документа передано в Циркулярному листі Львівського воєводського управління про порядок еміграції осіб до Канади від 20 лютого 1923 р. Згідно з ним в'їзд до Канади не заборонявся таким категоріям переселенців: 1) сільськогосподарські робітники, які володіють достатніми коштами, щоб мати власне господарство (землеробами вважались ті іммігранти, кот-

рі мали при собі посвідчення про свій фах і гроші на купівлю ферми); 2) сільськогосподарські працівники за відповідними трудовими угодами, що забезпечували їм роботу в Канаді (сільськогосподарським робітником вважався іммігрант, який зміг довести, що працював у сфері сільського господарства на батьківщині); 3) жінки-прислуга, що мали контракт чи іншу умову, яка давала їм службу в Канаді; 4) дружини переселенців, діти у віці до 18 років і особи літнього віку, чії родичі мали стабільне місце проживання в Канаді й достатню кількість грошей для забезпечення сім'ї (іммігранти цієї категорії повинні були мати нотаріально підтверджене запрошення – *affidavit*). Кожен емігрант повинен був вміти писати й читати принаймні однією мовою³⁵. Це розпорядження наголосило на бажаності переїзду до Канади саме землеробів.

Показовим є випадок, описаний у мемуарах О. Потребенко про приїзд до Канади її батька у 1928 р. Вона зазначає, що його руки оглядали багато разів, перше ніж дозволили в'їзд. Причому дехто з переселенців для більшої переконливості натирала руки цеглою або піском³⁶. На нашу думку, це мало запевнити імміграційних чиновників у тому, що вони займаються важкою фізичною працею.

Про надання переваги працівникам у сфері сільськогосподарства свідчить у своїх спогадах В. Гавриш про 1930-ті рр.: «Згодом імміграційний уряд почав вимагати від іммігрантів... щоб вони складали депозит. Від родин вимагали депозит у висоті 700–1500 доларів і зобов'язання осісти на фармах і господарювати... Як іммігранти приїхали до Канади і знайшли фарми, їм гроші повертали, тоді вони користувалися ними, щоб закупити, що було потрібно до фармування. Але деякі шукали викрутку. Підуть на фарми, знайдуть собі фарму, дадуть яких 100 доларів задатку і приходять до відділу колонізації в імміграційному уряді по решту грошей. Як дістануть гроші, то зовсім не йдуть на фарми, а залишаються в Едмонтоні»³⁷. Завдаток іммігранти втрачали, однак вони цим не переймалися і шукали роботу по містах у промисловій сфері тощо. Довідавшись за деякий час про такі махінації іммігрантів, Відділ колонізації припинив виплачувати їм решту доларів з депозиту і передавав кошти відразу до адвоката, котрий проводив перепис ферми на нового власника й оформлював контракт продажу й купівлі. А в період Великої економічної депресії тих, які зобов'язувались купити ферму, а жили в містах, взагалі депортували з країни³⁸. Таким чином, депортації серед іммігрантів зумовлювалися скрутним економічним становищем у країні, а не якимось упередженням ставленням

саме до української нацменшини. В першу чергу, вони загрожували безробітним, волоцюгам, злочинцям, а часом тим, хто перебував у лікарні за державні кошти.

Як вже згадувалось, з 1926 р. еміграція за океан відбувалась на основі нотаріально підтверджених запрошень з Канади (affidavit) та в межах «залізничної угоди». Ті особи, котрі емігрували без запрошень, підлягали кваліфікації офіційними представниками «Canadian National Railways» та «Canadian Pacific Railway» або уповноваженими чиновниками мореплавних товариств. Контроль за цією процедурою здійснювали експозитури Еміграційного управління у Львові та Бресті. Усі емігранти, котрі прибували до Канади в межах «залізничної угоди», отримували можливість придбати ферми площею 160 акрів. Ці землі продавались на досить вигідних умовах, і кошти за них можна було виплачувати впродовж 35 років. Виплати розпочинались лише після чотирирічного перебування іммігранта на фермі. Упродовж цього часу іммігрант сплачував земельний податок у розмірі 25–40 доларів щорічно. Переселенець повинен був побудувати житлове приміщення для себе і стодола, викорчовувати й очищати щороку по 5 акрів землі та засіяти не менш як 25 акрів землі зі своєї ділянки. Вартість землі, яку продавали приїжджим у міжвоєнний період у провінціях Манітоба, Альберта, Саскачеван, коливалась від 5 до 12 доларів за акр. Якщо ферма вже мала необхідні будівлі й землю, готову до посіву, то вона коштувала від 15 до 20 доларів за акр. Зрозуміло, що мало хто з українців міг собі дозволити придбати такий гомстед.

Влада дала право на в'їзд до Канади родинам, що мали при собі 500 доларів на показ, а від 15 серпня й до кінця вересня – 1000 доларів. Наприкінці 1927 р. дію «залізничної угоди» було продовжено терміном на 3 роки³⁹.

У січні 1928 р. уряд наказав залізничним компаніям у поточному році зменшити набір чоловіків-іммігрантів сільськогосподарських працівників на 30%, а у 1930 р. ще на 25%. Випадки критики «залізничної угоди» серед населення спонукали уряд у лютому 1928 р. передати на розгляд Вибраного комітету з сільського господарства і колонізації проблематичні питання імміграції, впровадження угоди тощо до червня. У серпні 1930 р. залізничну угоду не було продовжено⁴⁰.

Від 1928 р. на в'їзд мали право тільки близькі родичі раніше прибулих іммігрантів⁴¹. 29 листопада 1930 р. президент Речі Посполитої видає декрет про те, «що емігранти до З'єднаних штатів Північної Америки і Канади будуть могли виїжджати з портів польських на Балтику єдиними корабля-

ми прямого сполучення»⁴². Тому в 1931 р., через спроби уряду Польщі цілком взяти під свій контроль процес еміграції й бажання здійснювати перевезення до Канади винятково кораблями польської компанії «Gdynia-Ameryka», Міністерство імміграції та колонізації Канади відкликала свої місії з Гдині та Гданська. До певного консенсусу сторони дійшли лише в 1935 р. Отже, в часи Великої економічної депресії потік іммігрантів до Канади було значно зменшено. Для цього в 1929 р. було визначено віковий ценз для чоловіків від 18 до 45 р.⁴³. А з 1930 р. на в'їзд мали право тільки реемігранти, жінки, наречені й діти до 18 років попередньо прибулих іммігрантів, які могли їх утримувати й надати житло⁴⁴.

В. Гавриш у своїх мемуарах подав відомості про особливості в'їзду до Канади наречених іммігрантів: «Канадський імміграційний закон вимагає, щоб той, хто хоче спровадити наречену, доказав, що він її знає довший час, тобто що з нею переписується, щоб склав гроші на її дорогу до Канади і назад, якщо з нею не одружиться, а далі щоб пред'явив посвідку з банку, скільки має грошей, посвідку від працедавця, скільки заробляє і заяву від якоїсь родини, що погодиться передержати дівчину до того часу, доки вона або не вийде заміж або не повернеться назад, і врешті посвідку від священика, який знає нареченого і погодиться його з тою дівчиною, що приїде, повінчати»⁴⁵.

У 1931 р. імміграційний департамент у Вінніпезі видав розпорядження щодо одружених чоловіків, які хотіли дозволу на приїзд до Канади своїх дружин. З нього простежувались нові ускладнення в імміграції. Так, від чоловіків вимагалося мати при собі довідку на згоду про в'їзд від муніципалітету. Така довідка залежала від можливості чоловіка утримувати сім'ю в Канаді⁴⁶. Крім того, було заборонено рееміграцію особам, які проживали в Канаді менше, ніж 5 років і на певний час виїхали на Батьківщину. Для незаміжніх жінок-іммігранток і дівчат віком понад 12 років обов'язковою умовою приїзду на територію домініону стало надання свідоцтва моральності⁴⁷. У № 13 «Wiadomości dla emigrantów» за 8 листопада 1930 р. сказано, що отримати його можна було «в старостві, комісаріаті державної поліції чи гмінній»⁴⁸.

Загалом еміграція до Канади з 1930 р. проходила на основі персональних дозволів (пермітів), які були дійсними впродовж 5 місяців від часу отримання. Термін їх дії міг бути продовжений ще на 3 місяці. У разі, якщо бажуючий емігрувати не дотримувався встановленого терміну, він втрачав право на в'їзд і був змушений чекати нового дозволу⁴⁹. Такі дії Міністерства імміграції та колонізації мотивувались скрутним

економічним становищем у країні, появою великої кількості безробітних. Уряд домініону в часи кризи навіть розробив програму допомоги для тих, хто хотів повернутися з міста і поселитись на фермі. У 1933 р. право на повернення до Канади отримали реемігранти з дружинами й дітьми, які перебували за її межами менше одного року. Для повернення вони не потребували виклику, але повинні були пред'явити квоту в сумі 100 доларів для жінки і 50 доларів для дитини⁵⁰.

У 1934 р. канадським урядом було прийнято закон, за умовами якого з 1935 р. позови проти фермерів не могли розглядатись у судах. Цим займалося спеціально утворене Управління з фермерських заборгованостей, яке могло надати їм більше часу на виплату боргу під заставу землі чи сільськогосподарської техніки. Це вирішувало не тільки проблему розорення фермерів, а й сприяло збільшенню кількості іммігрантів у зв'язку з покращенням економічного становища в Канаді⁵¹. У 1935 р. квота на виїзд для українців становила 500, 750, 1000 канадських доларів⁵² і не включала витрат на проїзд до Канади. Такою вона залишалась і у 1937–1938 рр. Списки волинських родин з капіталом для виїзду від 500 до 1000 доларів подані у листуванні централі Еміграційного синдикату у Варшаві з його відділеннями у Ф. 397 у ДАВО із позначкою про вибір емігрантом корабельної компанії⁵³. Родини з капіталом у 1000 доларів мали право розміщуватись у провінціях Квебек і Онтаріо, інші – в Манітобі, Альберті, Саскачевані, Британській Колумбії. Кількість іммігрантів на кожен новий рік встановлювало Міністерство імміграції та колонізації⁵⁴. Все ж такі умови для в'їзду до Канади скоротили кількість іммігрантів у 1930-ті рр. ХХ ст.

Отже, кількісні та якісні характеристики міжвоєнної імміграції до Канади визначались її імміграційним законодавством та політикою уряду, які, у свою чергу, залежали від економічної ситуації в країні, становища на ринку праці, ставлення до міграційної хвилі з боку англо-канадців і франко-канадців. Переселенці зі Східної Європи не були пріоритетною групою іммігрантів до Канади. До 1921 р. українці навіть не згадувались як окрема етнічна група в канадській урядовій статистиці. Їх називали буковинцями, галичанами, русинами. У міжвоєнний період в урядових колах вони згадувались чи у контексті «ворожих іноземців» – вихідців з Австро-Угорщини, чи у контексті комуністів і «червоної загрози», чи у контексті мешканців Центрально-Східної Європи. Часом канадський уряд сприймав українців як окрему національність зі своїми потребами, однак не вирізняв їх у правах поряд з іншими іммігрантами з

Центрально-Східної Європи. Українська імміграція до Канади не розглядалась окремим питанням в міністерстві імміграції.

Однак своєю наполегливою працею й відповідною суспільною поведінкою українці здобули певний позитивний статус у країні й можливість продовжувати в'їзд до неї. Соціально-економічне становище в Канаді диктувало Міністерству імміграції та колонізації вимоги до приїжджих українців, які мали бути в основній масі працівниками у сфері сільського господарства.

Примітки:

1. Марунчак М.Г. Студії до історії українців Канади: у 5 т. Вінніпег: Українська вільна академія наук, 1973–1980. Т. 5: Розвідки та документи міжвоєнної доби. 299 с.
2. Martynowych O.T. Ukrainians in Canada: the interwar years. Edmonton; Toronto: Canadian institute of Ukrainian studies press, 2016. Book 1: Social structure, religious institutions, and mass organizations. XXIV. 650 p.
3. Osborne B. «Non-preferred» people: inter-war Ukrainian immigration to Canada. *Canada's Ukrainians negotiating an identity* / ed. by Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. Toronto; Buffalo; London: Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. P. 81–102.
4. Качараба С.П. Еміграція з Західної України (1919–1939). Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. 416 с; Його ж. Трудова еміграція із Західної України в Канаду (1919–1939). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 350–363.
5. Сыч А.И. Иммиграция и ее место в социально-экономическом развитии Канады (1900–1939 гг.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.03 / Черновицкий гос. ун-т им. Ю. Федьковича. Черновцы, 1994. 459 с.
6. Potrebenko H. No streets of gold: a social history of Ukrainian in Alberta. Vancouver: New star books, 1977. P. 179.
7. Качараба С.П. Трудова еміграція із Західної України... С. 352.
8. З «Нового краю»: листи українських емігрантів з Канади / зібрав і упорядкував О.І. Сич. Едмонтон: Видавництво Канадського інституту українських студій, 1991. Довідник № 45. С. 56.
9. The war measures act. *Acts of the Parliament of the Dominion of Canada: passed in the session held in the fifth year of the reign of His Majesty King George V. Public general acts*. Ottawa: J. de L. Tachem, 1914. Chap. 24 p. URL: http://eco.canadiana.ca/view/oocihm.9_08039 (last access: 20.04.2020).
10. Luciuk L.Y. Searching for place: Ukrainian displaced persons, Canada, and the migration of memory. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto press, 1953. P. 17.

11. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: до 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади: збірник / авт. кол.: А.М. Шлепаков та ін. Київ: Дніпро, 1990. С. 52–54.
12. Luciuk L.Y. Searching for place... P. 17–19, 21.
13. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення / Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як, Р.М. Матейко та ін.; за ред. Б.Д. Лановика. Тернопіль: Чарівниця, 1999. С. 262–263.
14. Knowles V. Forging our legacy: Canadian citizenship and immigration, 1900–1977. Ottawa: Public Works and Government Services Canada, 2000. URL: http://epe.lac-bac.gc.ca/100/200/301/cic/forging_our_legacy-e/html/chap-4a.html (last access: 16.10.2020).
15. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 178.
16. Martynowych O.T. The Ukrainian bloc settlement in East Central Alberta 1890–1930: a history. Edmonton: Alberta culture, 1985. P. 75.
17. Osborne B. «Non-preferred» people... P.82.
18. Joint Agreement between Canadian Pacific Railway, Canadian National Railway and Department relating to Immigration, 1 September 1925. Vol. 262. 3 p. URL: <http://www.pier21.ca/research/immigration-history/railway-agreement-1925> (last access: 16.03.2020).
19. Українські канадці в історичних зв'язках...С. 54, 78.
20. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 154–155.
21. A statistical compendium on the Ukrainians in Canada 1891–1975 / ed. by W. Darcovich and P. Yuzuk. Ottawa: University of Ottawa Press, 1980. P. 501–502.
22. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 149.
23. An Act respecting Immigration. *Acts of the Parliament of the Dominion of Canada: passed in the session held in the ninth and tenth years of the reign of His Majesty King Edward VII.* Ottawa: С.Н. Parmelee, 1910. Vol. 1: Public general acts. Chap. 27. 35 p. URL: http://eco.canadiana.ca/view/oocihm.9_07184/2?r=0&s=1 (last access: 18.03.2020).
24. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 149.
25. Сыч А.И. Иммиграция и ее место...С. 81.
26. Брик О.С. Мої життєві студії. Вінніпер: [б. в.], 1956. С. 274–275.
27. An Act to amend the Immigration Act. *Acts of the Parliament of the Dominion of Canada: passed in the session held in the eighth and ninth [i.e. ninth and tenth] years of the reign of His Majesty King George V.* Ottawa: J. de L. Tachem, 1919. Vol. 1: Public general acts. Chap. 25. 15 p. URL: http://eco.canadiana.ca/view/oocihm.9_08048/2?r=0&s=1 (last access: 18.03.2020).
28. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 150.
29. Сыч А.И. Иммиграция и ее место... С. 89.
30. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 150–151.
31. Martynowych O.T. Ukrainians in Canada... P. 8.

32. Osborne B. «Non-preferred» people... P. 92–93.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 430 (Товариство опіки над українськими емігрантами. 1925–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 5. Примірники газети «Український емігрант», 1934–1935 рр. Арк. 6.
34. Сыч А.И. Иммиграция и ее место... С. 90.
35. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 802 (Державне управління посередництва праці, м. Львів. 1920–1934 рр.). Оп. 1. Спр. 188. Циркулярний лист Львівського воєводського управління про порядок еміграції осіб до Канади, 20 лютого 1923 р. Арк. 2.
36. Potrebenco H. No streets of gold: a social history of Ukrainians in Alberta. Vancouver: New star books, 1977. P. 185.
37. Гавриш В. Моя Канада і я: спогади й розповіді про українських піонерів у Канаді. Едмонтон: Видано коштами автора, 1974. С. 114.
38. Там само. С. 114, 127.
39. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 180–184.
40. Martynowych O.T. Ukrainians in Canada... P. 32–34.
41. Марунчак М.Г. Студії до історії українців... С. 192.
42. Державний архів Волинської області. Ф. 397 (Луцький відділ Еміграційного синдикату. 1930–1933, 1935–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 1. Відомості для емігрантів, 22 серпня 1930 р. – 20 березня 1933 р. Арк. 28.
43. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 156, 186.
44. Державний архів Волинської області. Ф. 397 (Луцький відділ Еміграційного синдикату. 1930–1933, 1935–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 1. Відомості для емігрантів, 22 серпня 1930 р. – 20 березня 1933 р. Арк. 223.
45. Гавриш В. Моя Канада і я... С. 152–153.
46. Марунчак М.Г. Студії до історії українців... С. 198.
47. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 154.
48. Державний архів Волинської області. Ф. 397 (Луцький відділ Еміграційного синдикату. 1930–1933, 1935–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 1. Відомості для емігрантів, 22 серпня 1930 р. – 20 березня 1933 р. Арк. 17.
49. Там само. Арк. 11.
50. Марунчак М.Г. Студії до історії українців... С. 201, 204.
51. Лещенко Л. Фермерское движение Канады (1900–1939 гг.). Киев: Наукова думка, 1979. С. 196.
52. Качараба С.П. Трудова еміграція із Західної України... С. 355.
53. Державний архів Волинської області. Ф. 397 (Луцький відділ Еміграційного синдикату. 1930–1933, 1935–1939 рр.). Оп. 1. Спр. 7. Листування з центральним синдикатом про еміграцію в Канаду і списки сімей, що виїжджають на місце роботи, листопад 1937 г. – листопад 1938 г. Арк. 17–20, 60, 85, 99.
54. Качараба С.П. Еміграція з Західної України... С. 154–155.

**CANADIAN IMMIGRATION LEGISLATION AND REGULATION
OF THE UKRAINIAN MIGRATION FLOW IN THE INTERWAR PERIOD**

The article analyses the impact of Canadian immigration policy on the flow of migrants from Ukraine in 1918–1939. The peculiarities of the immigration legislation in the interwar period are characterized here. The data on that who had the opportunity to come to the country and what documents were needed were systematized. The factors that influenced the influx and reduction of new immigrants have been ascertained. The cases of deportations of Ukrainians and what they were caused are described as well. The status of Ukrainian immigration in the interwar Canada in comparison with other immigrants is determined in the article.

Key words: immigration legislation, Canadian policy, Ukrainian immigrants, interwar immigration.

Отримано: 24.05.2021

УДК 930.1(44)Бовуа:908(477)](049.32)
DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.285-292

Лев Баженов

(Кам'янець-Подільський)

**ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ДАНІЕЛЯ БОВУА**

Розглянуто життєвий та творчий шлях відомого сучасного французького вченого-україніста і полоніста Данієля Бовуа, концептуальні засади його «малої української трилогії» з історії України та українсько-польських відносин на тлі боротьби за землю в ХІХ – на початку ХХ ст. Подано історіографічні оцінки його українознавчих праць.

Ключові слова: Данієль Бовуа, Франція, Польща, Україна, україністика, творчість, трилогія, дослідження, праці.

Габілітований доктор наук, професор Данієль Бовуа – це один з найвідоміших сучасних зарубіжних істориків, чиї наукові інтереси пов'язані з проблемами історії Польщі, Литви, Білорусі і особливо України доби кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Його наукова творчість знайшла широкий відгук (понад 60 рецензій і оглядів тільки на його українознавчі праці, десятки нарисів про нього у світових та українських виданнях). Особистість вченого зайняла гідне місце в енциклопедіях Франції, Польщі, України та багатьох інших держав. Ми цінуємо його вагомий внесок у міжнародні та наукові відносини, які він здійснив на посадах директора Центру історії східних слов'ян університету Сорбони в Парижі, президента фран-

пузької асоціації українознавчих студій в складі Міжнародної Асоціації Україністів (МАУ), члена Французької, Польської, Української національних академій наук, почесного доктора низки європейських університетів, члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка та ін.¹. Для нас він близький тим, що всю свою наукову діяльність присвятив різноаспектному вивченню польської меншини, українсько-польських відносин зазначеної доби, переважно на прикладі регіональної історії Київщини, Волині й Поділля, є активним захисником наукових і культурних інтересів України у Франції та світі.

Даніель Бовуа народився 9 травня 1938 року в м. Аннезен ле Бетюн департаменту Па-де-Кале, на півночі Франції, в сім'ї шахтаря. В цьому вугільному басейні країни працювало в копальнях чимало робітників – вихідців з Польщі, завдяки яким Даніель дізнався про героїчні сторінки історії та культури Польщі, що заклало початки майбутніх громадських і наукових зацікавлень. Після закінчення місцевого ліцею, студіюючи у Лільському (до 1959 р.), Сорбонському і Московському (до 1963 р.) університетах, він уже тоді спеціалізувався з історії країн Східної Європи, опановував польську і російську мови. Остаточно сформувалась наукова спрямованість під час його роботи у 1969-1972 рр. на посаді директора Центру французької цивілізації при Варшавському університеті.

З-поміж різних наукових інтересів (історія Франції, всесвітня історія) чільне місце зайняла історія Польщі, Правобережної України у контексті польського і російського фактору впливу на цей регіон України. З цього часу він взявся за дослідження історичної ролі польської меншини в житті народів Литви, Білорусії та Правобережної України кінця XVIII – поч. XX ст. У 1972-1978 рр. він продовжував інтенсивно опрацьовувати визначену наукову проблему на посаді дослідника історії Східної Європи в Національному центрі наукових студій у Парижі. З цією метою Д. Бовуа багато років ретельно вивчав документи державних архівів та рукописних фондів бібліотек Парижа, Лондона, Варшави, Кракова, Вроцлава, Вільнюса, Москви, Петербургу, Києва, Житомира, Вінниці й ін. У 1977 р. Бовуа блискуче захистив докторську дисертацію з історії Віленського шкільного округу у 1803-1832 рр. У 1979 р. він став професором університету Шарля де Голя Ліль III, директором в ньому Центру дослідження польської культури.

Уже відомий у наукових колах Європи вчений взяв участь у роботі міжнародної наукової конференції «Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» у м. Кам'янець-Подільському (травень 1992 р.), другого Міжнародного Конгресу Україністів у Львові (серпень 1993 р.), міжнарод-

ної наукової конференції в Парижі, присвяченої літературним та історичним міфам Білорусі, України та Литви (1996 р.) й з цього часу ввійшов у науковий бомонд України (затова-ришував з відомими вченими Я. Ісаєвичем, Я. Дашкевичем, І. Дзюбою та ін.). З 1994 року й до сьогодні Д. Бовуа посів місце завідувача кафедри і директора Центру історії східних слов'ян у паризькому університеті I (Пантеон-Сорбонна), очолив Французьку асоціацію з розвитку україністичних студій в складі Міжнародної Асоціації Україністів (МАУ).

Чому в науковій творчості Д. Бовуа визначився голо-вний предмет дослідження – Поділля, Волинь і Київщина в польсько-українських відносинах? Як пояснив учений, чин-никами вибору його наукових уподобань стали низка факто-рів. По-перше, працюючи над докторською дисертацією, він зіткнувся з цікавою історією Кременецького ліцею, що входив до складу Віленського шкільного округу, збройного виступу польської шляхти на Поділлі, Волині й Київщині на підтримку листопадового повстання 1830-1831 рр. По-друге, до його рук потрапила велика кількість документів про взаємини поль-ської шляхти і українського населення цього регіону в XIX ст. По-третє, він спостеріг певну байдужість власне українських істориків до вивчення у комплексі проблем польської націо-нальної меншини та її стосунків з українським селянством, що, на його думку, було зумовлено заідеологізованим підходом до даної проблеми радянської історичної науки.

Дійсно, досліджуючи польську меншину XIX ст. на Київ-щині, Волині й Поділлі, де вона була найчисленнішою з-по-між інших регіонів України в складі Російської імперії, Д. Бо-вуа виходив з того факту, що українські історики 60-80-х років XX ст. (В.А. Смолій, Г.І. Марахов, П.М. Калениченко, Г.Я. Сергієнко, П.Г. Усенко, автор цієї статті та ін.) лише вив-чали окремі періоди та події у житті полонії і не систематизо-вували їх у єдиний процес, глибоко не вникали в складні чин-ники українсько-польських відносин. Польська ж історіогра-фія того часу обмежувалася лише висвітленням репресивної політики царату щодо етнічних поляків у зв'язку з повстання-ми 1831 і 1863 років і також стороною обходила українсько-польські стосунки XIX – початку XX ст.

Спочатку Д. Бовуа ставився дещо ідеалізовано у сприй-нятті історії Польщі, до діяльності польської меншини на те-ренах України. Проте, детальне вивчення численних архівних і опублікованих джерел про життя в регіоні польської шлях-ти і магнатерії як визискувачів українського селянства, кар-динально змінило його точку зору. Зрозумівши, що «відноси-ни між поляками і українцями – це найчастіше відносини між

поляками і кріпаками, – писав Бовуа, – вирішив показати, що їхніх зловживань, котрі призвели до козацьких війн XVII ст. і різанини XVIII ст., стало ще більше у XIX ст.»². Згодом, відкидаючи звинувачення окремих нинішніх польських істориків (М. Квапішевський, І. Рихлікова та ін.) в необ'єктивному підході та драматизації фактів у висвітленні українсько-польського непорозуміння в XIX ст., Д. Бовуа зазначив: «Перш за все сідаючі до праці, я ніколи не мав відчуття, що мушу писати звіт для польської або російської (*відповідно і української – авт.*) влади, яка може мене приборкати за висловлення думок, що не подобаються»³. На думку Я. Дашкевича, він назавжди залишається незалежним істориком, незважаючи на звинувачення, якими його обкидали, і незважаючи на почесні, які прийшли до нього в 90-х роках⁴.

Данієлю Бовуа належить понад 200 праць, у тому числі понад 40 з історії України. З-поміж них міжнародне визнання і пріоритетне значення в його творчості здобули три великі монографії, які склали, за висловом їх автора, «малу українську трилогію», а саме: «Просвітники і суспільство у Східній Європі. Вільнюський університет і польські школи в Російській імперії 1803-1832 рр.» (Париж, 1977), «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царатом та українськими масами (1831-1863)» (Париж, 1988) і «Боротьба за землю в Україні 1863-1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах» (Париж, 1993)⁵. У польському перекладі видань з французької мови останні дві книги мають змінені і уточнені назви: «Поляки в Україні 1831-1863. Польська шляхта на Волині, Поділлі і Київщині» (Париж, 1988) та «Боротьба за землю. Польська шляхта в Правобережній Україні між царатом і українськими масами (1863-1914)» (Сейни, 1996).

Ця трилогія, яка здобула станом на сьогодні понад 60 рецензій у часописах різних країн світу і найбільш глибоко й об'єктивно проаналізована відомим львівським ученим Я.Р. Дашкевичем⁶, стала науковою сенсацією серед полоністів і українців. Одразу ж були здійснені її переклади з французької на польську, англійську, зі значним запізненням – у 1996-1998 рр. – українську мови. Українські перекладачі, на відміну від польських, користувалися первісними виданнями Д. Бовуа і не вносили змін до назв книг, а також використовували окремі корективи і додатки до їх тексту на прохання автора.

В цьому контексті викликають інтерес оцінки його праць насамперед знаних сучасних польських істориків. Так, Стефан Кеневич визнав, що Бовуа «виручив нас, виконуючи завдання, якого ми не могли підняти»⁷, Станіслав Буркот погодився з тим, що дану трилогію «здійснив незалежний дослідник, вільний від міфів і упереджень» польської та російської історіогра-

фії⁸. Марек Томашевський констатував, що ця «праця справді може примусити нас, поляків, замислитися над тим, ким ми були, ким ми є... ким можемо бути... звільнить нас хоча б трохи від ідилічних уявлень і безпідставних фобій»⁹. В такому ж плані відгукнулися на «малу трилогію» українські рецензенти. Зокрема, Тарас Марусик писав: «Унікальність праць Д. Бовуа полягає в тому, що він розглядає відносини, які склалися в Україні на протязі XIX – початку XX ст., не як двох, а як трьох-сторонні. Особливо важливим є те, що він зруйнував іділію польської і російської присутності в Україні»¹⁰.

На сторінках названих книг Д. Бовуа, що стали повним протиставленням показного польського романтизму в українських землях відомої трилогії письменника Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», «Потоп» та «Пан Володийовський», науковець і пересічний читач знайде цікаві й раніше маловідомі факти, узагальнюючий аналіз соціально-економічного і політичного життя корінного населення та польської шляхти Волині, Поділля і Київщини, об'єктивних причин їх непорозуміння і протистояння між собою.

Дійсно, у монографіях Д. Бовуа розглянуті події в Україні, пов'язані з польськими повстаннями 1831 і 1863 років, польською політичною конспірацією 30-50-х рр. XIX ст., революцією 1905-1907 років, кризь призму ставлення до них у першу чергу українського селянства. Негативно оцінюючи колонізаторську діяльність в українських землях багатьох польських консервативних політиків, Д. Бовуа протиставив їм письменника Юзефа Крашевського, який, на його думку, «один з небагатьох, коли не єдиний, хто зумів затаврувати ту бездушність, з якою його співвітчизники ставилися до селян Волині й Поділля»¹¹.

Загалом автор «малої української трилогії» виявив тонкощі знань з історії та культури України та регіонів Поділля, Волинь, Київщина. З тривогою, болем, співчуттям і приязню пише про українських селян. Віддаючи належне польській меншині за її позитивну роль у житті українського народу, Д. Бовуа нещадно критикує її за соціо-етнічні та аграрний конфлікти, які вона нав'язала корінному населенню Правобережної України впродовж XIX – на початку XX ст., за її корпоративність у суспільстві, за спроби будь-що зберегти свої станові привілеї. З таким же осудом ставиться французький учений і до політики зросійщення українського народу. На багатьох прикладах, особливо в останній книзі «Битва за землю в Україні. 1863-1914», документально показує, як у боротьбі за панування в регіонах України активно відбувався процес заміни польських власників маєтків, заводів і фабрик на російських, або, іншими словами, на зміну колонізатора приходив русифіка-

тор. Засуджуючи боротьбу за українську землю між польськими і російськими власниками, Д. Бовуа солідаризується з українським національним відродженням XIX ст.

Загалом, автор на великому фактичному матеріалі прагнув показати не тільки все те, що часто ставило непереможні стінки відчуженості й ворожнечі, але й віднайти, зокрема, на прикладі Волині, Поділля й Київщини, шляхи українсько-польського діалогу. В цьому ми вбачаємо перспективу досліджень Данієля Бовуа, високої оцінки його праць з боку наукової громадськості України, Польщі та інших народів.

Водночас Д. Бовуа деталізує окремі епізоди українсько-польських відносин XIX – початку XX ст., рішуче засуджує позицію сучасної польської історіографії щодо так званих «східних кресів» стосовно України (називає їх надуманим міфом, шкідливим для взаємин між обома народами), наповнює численними маловідомими джерелами, документами й матеріалами конкретну історію країн Східної Європи у багатьох публікаціях і, зокрема, в книзі «Історія Польщі» (1995), у таких статтях і доповідях, як «З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – початку XX ст.»¹², «Селянин і поміщик в Західній Україні (1831-1861)»¹³, «Міф кресів східних» або як йому покласти кінець»¹⁴, «Моя пригода з кресами»¹⁵, «Потрібно про це говорити»¹⁶ та ін. Зокрема, у статті «Політика між Сходом і Заходом», виступаючи оборонцем України, він пише: «Імперська ідея, цей стрижень російської політики – царської, комуністичної та, як щодня пересвідчуємося, посткомуністичної, спиралася й надалі здатна спиратися лише на заперечення та спотворення історії земель, що їх вона прагне «федерувати», тобто поглинути й засиміювати»¹⁷. Ці публікації переконливо засвідчують, що Д. Бовуа, очолюючи сьогодні українстику у Франції, є одним з кращих захисників нашої науки і справи у своїй країні та на міжнародній арені.

Знаходячись у поважному віці, Данієль Бовуа продовжує активно займатися українстикою та науково-громадською діяльністю. Зокрема, він взяв участь у перекладі з французької мови і виданні у Львові своєї книги «Російська влада та польська шляхта в Україні. 1773-1830»¹⁸, перекладу видання всієї «української трилогії» в одному капітальному томі «Гордеев узел Российской империи»¹⁹, виголосив доповідь про українсько-польські стосунки на Правобережжі у XIX ст. під час роботи міжнародної наукової конференції 30 грудня 2011 р. у Києві «Національні історії та історична пам'ять: погляди з Росії, України та Франції», 27 лютого 2012 р. ще раз підтвердив в інтерв'ю своє кредо у творчості «Я йду своєю стежкою далеко від торованих доріг»²⁰, 6 листопада 2013 ро-

ку звернувся до української влади з листом-протестом проти спроб об'єднати в Києві Інститут української археографії і джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України з Інститутом історії України НАН України, що призвело б до непоправної шкоди українській історичній науці.

Широке визнання в наукових колах країн світу іменитого доктора історії, академіка Даниеля Бовуа, засвідчило, що високоповажний метр продовжує і надалі зберігати лідерські позиції у науці, особливо в галузях україністики та полоністики, готує нові цікаві монографії та книги за своїми науковими інтересами, залишається надійною опорою і захисником незалежної України в Європі та світі, а його «мала українська трилогія» продовжує бути бестселером, одним з найпопулярніших зарубіжних видань про Україну, постійно перевидається різними мовами й повноцінно перебуває у науковому обігу, слугує еталоном об'єктивного історичного дослідження.

Примітки:

1. Баженов А.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 107, 131; Баженов А.В. Польська національна меншина Правобережної України XIX – на початку XX ст. в працях Даниеля Бовуа. *VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура України»*. Харків; Київ, 1997. Ч. I. С. 195-198; Баженов А.В. Даниель Бовуа і Волинь. *Українська національна ідея: історія і сучасність*: науковий збірник. Житомир, 1997. С. 86-88.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863) / перекл. з франц. мови. Київ: ІНТЕЛ, 1996. С. 71; Beauvois D. Chłopi ziemianin na Ukrainie Zachodniej (1831-1861). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego*. Kraków, 1996. T. 763. Zesz. 78. S. 107.
3. Beauvois D. Obrona polskości to nie moje sprawa. *Rugi wschodnie. Polityka*. Kraków, 1993. 4 grudnia. S. 24.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863) / перекл. з франц. мови. Київ: ІНТЕЛ, 1996. С. 14.
5. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832. T. 2. Szkoły podstawowe i średnie. Rzym-Lublin, 1991; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863) / перекл. з франц. мови. Київ: ІНТЕЛ, 1996. 415 с.; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / перекл. з франц. мови. Київ: Критика, 1998. 334 с.
6. Бовуа Д. Політика між Сходом і Заходом. *Критика*. Київ, 2001. № 4.
7. Kieniewicz S. Daniel Beauvois o kresach południowych. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1986. T. 77. Zesz. 1. S. 767.

8. Burkot St. (Ред.). *Ruch literacki*. Kraków, 1987. Nr 1. S. 54.
9. Tomaszewski M. W jedna cele i jedna dusze. *Aneks*. Londyn, 1987. S. 148.
10. Марусик Т. Книга, разрушающая мифы. *Зеркало недели*. 1997. № 37. 13-19 сент.
11. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863) / перекл. з франц. мови. Київ: ІНТЕЛ, 1996. С. 71.
12. Бовуа Д. З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – на початку XX ст. *Другий Міжнародний Конгрес Україністів*. Львів, 22-28 серпня 1993: Доповіді і повідомлення. Львів, 1994. Ч. I. С. 171-176.
13. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин. *Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор...* С. 8-48.
14. Beauvois D. Mit «kresów wschodnich», czyli jak mu położyc kres. *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*. Wrocław, 1994. S. 93-105; Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Міжнародна наукова конференція. Тези доп. Кам'янець-Подільський-Київ, 1992. С. 7-8.
15. Beauvois D. Moja przygoda z Kresami. *Ruch literacki*. Kraków, 1989. R. 30. Zesz. 4-5. S. 281-289.
16. Beauvois D. Trzeba o tym. *Zeszyty Literacki*. Paryż, 1990. № 31. S. 93-105.
17. Бовуа Д. Політика між Сходом і Заходом. *Критика*. Київ, 2001. № 4.
18. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1773-1831. Львів, 2007.
19. Бовуа Д. Гордеев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / автор перевода Мария Крисань. Москва: Новое лит. обозрение, 2011. 1008 с.
20. URL: www.historians.in.ua (27.02.2021 р.).

Lev Bazhenov

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF RESEARCHING REGIONAL HISTORY OF UKRAINE IN THE DANIEL BEAUVOIS'S WORKS

The author characterized the professional life of the famous modern French scientist Daniel Beauvois, who specializes in Ukrainian and Polish history. He analyzed the conceptual foundations of Beauvois's «small Ukrainian trilogy» and scientist's views of Ukrainian-Polish relations on the background of the struggle for land in the XIX – early XX centuries. Historiographical assessments of his Ukrainian studies works are given in the articles.

Key words: Daniel Beauvois, France, Poland, Ukraine, Ukrainian studies, creativity, trilogy, research, works.

Отримано: 8.07.2021

УДК 94(477.8)«19»(049.32)

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.293-298

**Ростислав Майор,
Іван Боровець**
(Кам'янець-Подільський)

**Віднянський С. В., Вегеш М. М. Августин Волошин
і Карпатська Україна в історії українського державотворення.
Київ: Інститут історії України, 2021. 372 с.**

Постать видатного українського педагога, культурно-освітнього, громадського, політичного та державного діяча кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Августина Волошина вже не одне десятиліття привертає увагу українських і зарубіжних дослідників. Сьогодні нараховується кілька сотень статей та монографій, присвячених як вивченню його життя та діяльності, так і дослідженню Карпатської України, президентом якої він був.

Рецензована монографія відомих істориків Степана Віднянського та Миколи Вегаша узагальнює практично всі відомі сьогодні джерела та наукову літературу про Карпатську Україну та її президента. У ній ґрунтовно та комплексно висвітлено різні аспекти життя і діяльності видатного закарпатського діяча, його роль та значення в утворенні та існуванні Карпатської України. При написанні книги автори використали чималу кількість історичних джерел, наукових напрацювань (статей, монографій та ін.) інших вчених, а в додатках розмістили список вибраної бібліографії у кількості 691 позиція.

Монографія складається з передмови, 10 розділів, післямови та додатків. У першому розділі книги – «Срібна Земля»: історична доля батьківщини майбутнього президента Карпатської України – подано загальну характеристику історичних, політичних, економічних, культурних, соціально-ментальних, національних і міжнародних особливостей розвитку Закарпаття, без яких, на думку авторів дослідження, неможливо з'ясувати чинники, котрі вплинули на формування світогляду, політичні погляди та національно-культурну орієнтацію А. Волошина.

Висвітлення теми розділу науковці розпочали ще з періоду неоліту, поступово перейшовши до доби Галицько-Волинського князівства, діяльності закарпатських будителів XIX ст. (зокрема, згадано про автономістські та федералістські програми Адольфа Добрянського), політику мадяризації, національно-визвольний рух 1918-1919 рр., приєднання Закарпаття до складу Чехословацької республіки (ЧСР), економічне становище краю у міжвоєнний період, розвиток сільського господарства, промисловості та багато інших проблем.

У другому розділі книги висвітлено процес формування світогляду А. Волошина, вплив на нього політики мадяризації та інших факторів. Дослідники відзначають, що вирішальну роль у вихованні Августина належала саме сім'ї, а не іншим чинникам.

У третьому розділі проаналізовано початок релігійної та громадсько-політичної діяльності талановитого українського діяча. У монографії акцентується, що він усіма доступними засобами відстоював права та свободи українців Закарпаття, інтереси «народної» церкви, збереження церковнослов'янської мови в богослужінні та ін. Також стверджується, що 1900-1938 рр. були найбільш плідними в житті А. Волошина. Саме в цей час він проявив себе як видатний педагог, просвітянин, видавець книг, газет. Автори дослідження постійно підкреслювали той факт, що закарпатці ще за життя називали А. Волошина «Батьком» і що такої величі й поваги заслужив раніше лише Олександр Духнович – видатний закарпатський будитель XIX ст.

А. Волошин розумів, що лише з допомогою друкованої продукції можливе поширення знань серед населення. У зв'язку з цим написав 42 підручники, низку політичних праць. Також був автором чималої кількості віршів, оповідань, п'єс, повістей. Дотримувався постулату: «Рідна мова – це життя народу». Комунізм і фашизм вважав шкідливими для вільного розвитку шкільної системи. Боровся проти алкоголізму й розпусти. Багато працював над відкриттям читалень. Високо цинив участь жінок у культурно-освітньому житті краю. Автори монографії слушно стверджують, що А. Волошин «по-праву вважається першим просвітянином XX століття в Закарпатті».

Четвертий розділ монографії присвячений висвітленню педагогічної та літературної спадщини закарпатського діяча. Ці напрямки діяльності А. Волошина, на думку авторів даної рецензії, проаналізовані в монографії найбільш ґрунтовно та комплексно. Аналіз педагогічної спадщини А. Волошина дозволяє зробити висновок, що він працював над модернізацією

навчального процесу. Окреме значення надавав моральному вихованню у початкових класах школи, духовному збагаченню учнів. Виділяв 5 визначальних чинників виховання: сім'я, школа, держава, церква та вихователь. При цьому вихователя він ставив на перше місце. Дотримувався думки, що «навчити учнів розуміти прекрасне в житті, природі, вміти віднайти дивосвіт краси в літературному чи мистецькому творі – ось завдання для досвідченого педагога-вихователя». Автори монографії називають Волошина педагогом-гуманістом і вважають, що саме йому належить пріоритет введення в науку про виховання терміну «моральна правда». Підсумовуючи, автори праці зазначили, що ім'я Августина «посідає чільне місце в духовному світі історії України, її культури та науки першої половини ХХ ст.».

У п'ятому розділі монографії розкривається політична діяльність А. Волошина в Чехословацькій республіці. Автори дослідження підкреслюють, що він упродовж всього міжвоєнного періоду дотримувався прочехословацької орієнтації та неодноразова акцентують, що він з великою повагою ставився до президента Томаша Масарика. Дослідники також стверджують, що Волошин «був причетний до всіх головних політичних подій в історії Закарпаття починаючи з 1918 р., а з жовтня 1938 р. по березень 1939 р. був провідним політичним і державним діячем краю під час розбудови Карпато-Української держави». Перебуваючи на посаді депутата чехословацького парламенту, він відстоював інтереси Закарпаття, домігся введення в краї кооперативних законів та ін. Не оминули автори дослідження висвітлення й питання ненависті мадярів до «Батька» закарпатців.

У шостому розділі розглянуто діяльність А. Волошина на посаді прем'єра автономного уряду Підкарпатської Русі та президента Карпатської України. На думку авторів праці, «тріумф і водночас трагедія Волошина-політика припадає саме на другу половину 1938 – початок 1939 рр., коли 26 жовтня 1938 р. він був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. – обраний президентом незалежної держави – Карпатської України».

А. Волошин обстоював єдність і цілісність Чехословаччини та був прихильником ідеї надання автономії Закарпаттю у складі ЧСР. Тут можна провести певну паралель з видатним закарпатським будителем і політичним діячем ХІХ ст. Адольфом Добрянським, який відстоював ідеї цілісності Австрійської імперії, до складу якої входило Закарпаття, та надання краю, чи й всій Західній Україні, автономного статусу.

У монографії детально охарактеризовано економічну кризу та примітивний розвиток медицини в краї, плани відкрити в Закарпатті університет, події, пов'язані із запровадженням назви «Карпатська Україна», законотворчу діяльність А. Волошина, його авторитаризм в управлінні державою. Зазначено, що з перших днів прем'єрства він орієнтувався на Німеччину. Автори стверджують, що плани господарського й культурного будівництва, покращення соціального становища та рівня життя населення автономного краю, в силу несприятливих обставин, переважно так і не були реалізовані. На їх переконання, утворення Карпатської України було наслідком багаторічної боротьби закарпатських патріотів, зокрема українських політичних сил, котрі очолював А. Волошин, та суспільно-політичних процесів, котрі відбувалися наприкінці 1930-х років у Європі в цілому.

У сьомому розділі в загальних рисах висвітлено життя і діяльність А. Волошина в період еміграції (1939-1945 рр.): його шлях від професора педагогіки, декана філософського факультету до ректора Українського вільного університету в Празі. Викладаючи в університеті, закарпатський діяч плідно займався літературною діяльністю та багато уваги приділяв залученню українських дітей у школи, гімназії.

У восьмому розділі монографії детально та об'єктивно висвітлено події ув'язнення А. Волошина радянськими спецслужбами, його останні дні життя, знущання над ним радянської влади. Також, що є надзвичайно важливим, поміщено повний текст заповіту Августина.

Надзвичайно цінним є матеріали дев'ятого розділу, адже тут містяться уривки спогадів про А. Волошина його соратників і сучасників: В. Гренджі-Донського, В. Шандора, А. Штефана, М. Химинця та багатьох інших. Ця інформація є надзвичайно цінною, оскільки жодні офіційні документи не розкриють деталі багатьох подій та процесів, взаємовідносин між різними особистостями, окремі аспекти історії Карпатської України та багато іншого так, як це висвітлено в спогадах, щоденниках, мемуарах безпосередніх учасників тих подій. Проаналізувавши чималу кількість спогадів сучасників А. Волошина, можна з впевненістю стверджувати, що він користувався безмежною любов'ю та повагою серед закарпатців, а тому марно заслужив ім'я «Батька».

У десятому розділі рецензованої монографії проаналізовано джерельна база та історіографія дослідження. За останніх тридцять років в науковий обіг різні дослідники ввели велику кількість джерел з досліджуваної теми, котрі зберігають-

ся в архівах України (Берегове, Ужгород, Львів, Київ), Чехії, Угорщини та Румунії. Аналіз історіографії порушеної проблеми, як стверджують автори монографії, дозволяє з впевненістю говорити, що українські науковці в основному досліджували педагогічну, культурну та освітню діяльність А. Волошина, а зарубіжні – політичну. С. Віднянський та М. Вегеш переконані (і з цим, безперечно, варто погодитися), що попри, іноді, різну оцінку особистості А. Волошина та його діяльності, більшість вчених вважають закарпатського діяча визначною постаттю в історії України ХХ ст.

Разом з тим, варто звернути увагу й на деякі пропозиції авторам, які можуть бути, за їх бажанням, враховані при перевиданні книги. Зокрема, розлогий перший розділ монографії (обсягом 60 сторінок) бачиться не обов'язковим, тому що не стосується безпосередньо життя і діяльності А. Волошина. Адже який вплив на формування його світогляду, політичних поглядів та національну орієнтацію могли мати галли, кельти, сармати? Вплив політики мадяризації, автономістські прагнення закарпатців у ХІХ ст. та ін., що дійсно мало значення для формування особистості А. Волошина, на думку рецензентів, можна було описати кількома абзацами чи сторінками в другому розділі книги.

У тексті першого розділу трапляються росіянізми. Наприклад: «*вірнo* відзначив» (краще – правильно відзначив), «збігу *ряду* обставин» (збігу декількох/кількох обставин), «близько 3 тис. *чоловію*» (осіб). Подекуди використовується застаріла термінологія: «*широким масам* ще не була притаманна», «без участі *широких народних мас* краю», «*політично-класові*... розбіжності».

Третій і шостий розділ праці рясніють занадто довгими цитатами: деякі з них займають по 23-24 рядки. Також, на думку авторів рецензії, в книзі простежуються як науковий, так і науково-публіцистичний стилі.

Бажано було б подати фотографії Августина Волошина та його подвижників. Їх наявність, безперечно, зробила б книгу цікавішою й привабливішою, особливо для непрофесійних істориків чи науковців інших сфер.

Зрештою, дискусійним вважаємо аналітичний висновок авторів, що «етнонаціональне самоусвідомлення корінних жителів краю значно відставало (*у середині ХІХ ст. – Р. М.*) від таких процесів у Наддніпрянській Україні, Галичині та навіть Буковині». В сучасних наукових дослідженнях (в тому числі дисертаційній роботі одного з авторів рецензії), присвячених питанню розвитку етнонаціональної свідомості закарпатців у

XIX – перших десятиліттях XX ст., аргументується точка зору, що вона була на досить високому рівні, що дозволило регіону зрештою записати в аннали української історії вагомому державотворчу сторінку.

У підсумку ще раз підкреслимо, що праця є важливим виданням як для науковців, так і для усіх, хто цікавиться історією українського державотворення, життям і діяльністю найвизначніших постатей в історії України загалом, та Закарпаття, зокрема. У ній ґрунтовно та комплексно розкрито складний та цікавий життєвий шлях, багатогранну діяльність (громадську, релігійну, педагогічну, культурну, політичну та державницьку) найвідомішого діяча Підкарпатської Русі першої половини XIX ст. – Августина Волошина.

Отримано: 23.06.2021

УДК 94(477)(092):821.161.2-94
DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.299-334

Олександр Головко
(Київ)

ПРО ЕКСПЕДИЦІЇ АНАТОЛІЯ МАТВІЄНКА, ЙОГО ДРУЗІВ І СОРАТНИКІВ*

Експедиція (від лат. *expeditio* – похід, приведення до порядку) – відправлення групи людей в тривалий похід у визначене місце зі спеціальною метою, завданням.

*Словник іношомовних слів. За ред. академіка
О.С. Мельничука. Київ, 1985. С. 290.*

Писати спогади або мемуари про події порівняно далекі за часом справа зовсім нелегка. Так сталося, що я ніколи не вів упродовж тривалого часу якихось щоденників. Пам'ять моя, як це не прикро визнавати професійному історику, також не є ідеальною. Тому хочу одразу вибачитись перед майбутніми читачами за якісь неточності та упущення, пов'язані з означеними обставинами. Другий момент, за який я в меншій мірі хотів би вибачатися, то це за суб'єктивність моїх оцінок і вражень.

Мої спогади про Анатолія Сергійовича Матвієнка, вірогідно, слід розпочати з того, як я сам опинився в політиці. Історик, який тривалий час вивчав політичні події і проце-

* 21 травня 2020 р. у Києві після важкої хвороби помер відомий державний діяч, політик і науковець Анатолій Сергійович Матвієнко. В 1989–1991 рр. А.С. Матвієнко був першим секретарем АКСМ України, згодом народним депутатом I, III–VI, VIII скликань, в 1996–1998 рр. – головою Вінницької обласної адміністрації, в 2005 р. – головою Уряду Автономної Республіки Крим. Великий досвід адміністративної і законодавчої діяльності був використаний Анатолієм Сергійовичем для написання і захисту дисертації на тему «Політико-правові засади децентралізації влади в контексті адміністративної реформи в Україні» на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук в 2010 р. та захисту дисертації на тему «Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна» на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук в 2015 р. Доктор історичних наук Олександр Борисович Головко підготував спогади про А.С. Матвієнка, з яким він тривалий час підтримував тісні ділові і дружні контакти. Ці спогади пропонуються вашій увазі.

си, приблизно в 1989 р. вирішив взяти участь у їх творенні, оскільки той Час цього вимагав. Якщо коротко, то я почав активно займатися політикою, ходити на мітинги, брати участь у передвиборчих баталіях. Тоді ж я часто відвідував різні заходи у Будинку письменника, де навіть виступав з цікавими не тільки для мене темами, почав писати статті в газетах (переважно у київському «Хрещатику») з політичних або просвітницьких питань, взяв участь у підготовці історико-літературного альманаху «Запорожці», ініціатором створення якого був письменник Ігор Євгенович Кравченко.

Саме в цей час я познайомився з різними цікавими людьми: колишніми в'язнями радянських таборів, представниками інтелігенції, яким набридло працювати і прославляти комуністичну дійсність, звичайними людьми, які не хотіли залишатися байдужими до того, що відбувалося на вулицях. Особливо багато знайомих у мене з'явилося наприкінці літа 1991 р., коли відбулися події, пов'язані з ДКНС (рос. – ГКЧП) і проголошенням Незалежності України. Тоді я, завдяки знайомству по навчанню на історичному факультеті Харківського університету з народним депутатом Володимиром Пилиповичем Філенком (він вчився на два роки пізніше, ніж я), але не дуже чітко пам'ятаю як, опинився в головному штабі, який забезпечував координацію виборчої кампанії кандидата у Президенти України академіка Ігоря Рафаїловича Юхновського.

Слід зазначити, що академік Юхновський в той час своєю ерудицією, виваженістю справляв у багатьох людей досить непогане враження у порівнянні з іншими кандидатами на голову держави. Він не був радикалом, належав до наукової еліти, очолював демократичну опозицію у парламенті – Народну Раду. Академіка Юхновського в той час підтримувало досить багато тодішніх парламентарів, серед яких було чимало директорів заводів та інших підприємств. У мене збереглася листівка тих часів під назвою «Народні депутати – за І. Юхновського» за підписами 58 народних депутатів України.

Як відомо, вибори Президента в Україні відбувалися вперше і на їх результат вплинула та більшість населення, яка на мітинги не ходила і жила за принципом, як би чого не вийшло. Тому було обрано головою молодій українській держави колишнього секретаря ЦК КПУ Леоніда Кравчука. Не знаю чому, але новий Президент в умовах, коли була заборонена КПУ, прагнув не входити в конфлікти з новими політичними силами. А це був Народний Рух України, головна громадська організація, що виводила людей на мітинги і демонстрації, і нова політична структура – Нова Україна. В друге об'єднання увійшли відносно помірковані партії – Партія демократичного

відродження України (сформувалася на основі Демократичної платформи в КПУ), дві Соціал-демократичні партії, Ліберально-демократична партія України, Конституційно-демократична партія, а також якісь відгалуження Партії зелених України. До складу об'єднання входили громадські організації директорів, підприємців, бізнесменів. Мотивація участі останніх в організації «Нова Україна» була досить прагматичною – господарники і бізнесмени хотіли впливати на владу, а по можливості увійти до неї.

Серед знакових людей нового об'єднання можна назвати Володимира Філенка, Олександра Ємця, Євгена Кушнарьова, Володимира Гриньова, Володимира Ланового, Володимира Суміна, Василя Євтухова та ін. В 1992 – на початку 1993 рр. на запрошення Володимира Філенка і його помічника Олександра Булатова, який керував Секретаріатом об'єднання «Нова Україна», мене запросили виконувати обов'язки прес-секретаря об'єднання (контактувати з пресою, організувати інтерв'ю, брифінги, прес-конференції). Тоді ж я вперше (але не в останнє!) вступив у партію – Партію демократичного відродження України.

В 1993 р. з подачі Народного Руху і «Нової України» Президент України Леонід Кравчук призначив Леоніда Кучму прем'єр-міністром. Керування останнього урядом було невдалим, що невдовзі позначилося і на ситуації в об'єднанні «Нова Україна». Орієнтація керівництва об'єднання на постійну підтримку Кучми, коли його перестали підтримувати інші близькі нам політичні сили, призвела до конфліктів в ПДВУ, внаслідок яких я вирішив залишити цю партію. Подібну до моєї позицію займали інші активісти Київської організації ПДВУ, проте вони під час кардинального обговорення питання на міській партійній конференції не захотіли сперечатися з партійними лідерами, зокрема з Олександром Ємцем, який був тоді прихильником тодішнього Прем'єр-міністра. В результаті двоє з моїх нестійких однодумців, продовжуючи в іншій політичній силі – Народно-демократичній партії – поділяти «правильну лінію – з вождями не сперечаються!», в 1998 р. стали народними депутатами, а один з них після цього мені сказав: «Бачиш, був би розумним, став би і ти парламентарем!».

Кризові явища в політичному житті не припинилися і внаслідок нових парламентських і президентських виборів 1994 р. Другим Президентом України став ставленик директорату та нових бізнесменів Леонід Кучма, з іменем якого пов'язували реформи і сподівання на зміни на краще в країні. До парламенту прийшли нові депутати. З народними депута-

тами ВРУ другого скликання, причому всіх фракцій, я спілкувався впродовж 1995 – першої половини 1998 рр. досить активно, оскільки в той час працював редактором відділу політики загальноукраїнської щотижневої газети «Регион».

В 1995 р. для широкого загалу стало досить відомим ім'я Анатолія Сергійовича Матвієнка. Невдовзі після других президентських виборів відбулася важлива подія в партійно-політичному житті країни. В Україні виникла нова політична партія – Народно-демократична партія. Формально НДП виникла на базі політичної організації «Нова України» шляхом об'єднання достатньо відомої на той час Партії демократичного відродження України і в меншій мірі відомої партії «Трудовий конгрес України». Остання партія була створена в 1993 р. колишнім Першим секретарем ЛКСМУ Анатолієм Матвієнком.

Не вдаючись до розлогого політологічного аналізу, відзначаю, що після 1991 р., а, можливо, й за декілька років до проголошення Незалежності України, значні зміни відбулися не тільки в КПУ, але і в системі українського комсомолу. Лідери всеукраїнської молодіжної організації активно реагували на зміни, які відбувалися в СРСР і Україні, прагнули і врешті-решт змінювали стиль своєї діяльності, проте не фрондували стосовно компартійного керівництва.

Анатолій Матвієнко був депутатом Верховної Ради України дванадцятого (першого) скликання, головною заслугою якої було прийняття Акту про державну незалежність України. Слід зазначити, що на своєму окрузі в Вінницькій області комсомольський лідер за результатами виборів до Верховної Ради 30 березня 1990 р., на які з'явилося 97% складу виборців, отримав 75% голосів підтримки. У Верховній Раді Анатолій Сергійович очолив у червні 1990 р. Комісію у справах молоді. За вісім днів до проголошення Незалежності з ініціативи у значній мірі зазначеної Комісії було створено Український фонд міжнародного молодіжного співробітництва. Президентом Фонду був Матвієнко, а генеральним директором – Олександр Разумков. Фонд багато зробив для розвитку молодіжного руху, зокрема мистецьких фестивалів. З ініціативи Фонду був створений неурядовий Український центр економічних і політичних досліджень (після смерті свого першого керівника на його честь названий Центром імені Олександра Разумкова), Фонд сприяння мистецтв.

Одразу ж після установчого з'їзду НДП перший заступник голови партії Володимир Філенко запросив мене стати прес-секретарем організації, але я, пам'ятаючи не зовсім вдалий досвід роботи на аналогічній посаді в об'єднанні «Нова

Україна», погодився попрацювати в прес-службі НДП за сумісництвом. В цей час мені довелося познайомитися з роботою керівних органів нової партії і я переконався в тому, що система організації роботи НДП була істотно кращою, ніж це було в ПДВУ або в об'єднанні «Нова Україна». Без сумніву, що це слід пов'язувати у значній мірі з великими організаторськими здібностями голови НДП Анатолія Матвієнка. Однозначно, що йому допомагав досвід керування великою комсомольською організацією. Слід зазначити, що чимало колишніх комсомольських активістів увійшли в нову партію. Крім того, в новій партії було чимало впливових колишніх компартійних керівників, директорів підприємств, науковців. Їх поява була безперечно пов'язана з великим авторитетом Матвієнка, а також його найближчого оточення – Анатолія Толстоухова, Євгена Кушнар'ова, Олександра Ємця, Володимира Філенка.

Навесні 1996 р., на прохання редактора газети «Регион» Олега Колесникова, у нас з ним відбулася зустріч з Анатолієм Матвієнком. Мій головний редактор, відчуваючи значну політичну силу НДП, не приховував свого бажання опинитися «під крилом» нової партії. Результат розмови показав, що наміри керівника газети не захопили Анатолія Сергійовича. Коли ми виходили, він дещо роздратовано вже особисто мені сказав: «А чому це ви розмовляєте російською?». Зазначу, що газета, в якій я працював, називалась «Регион», видавалась російською мовою, а головна її ідея полягала в широкому висвітленні життя всіх ареалів України. До майбутньої сумновідомої партії ця газета ніякого стосунку не мала, хоча Іван Степанович Плющ, який не запам'ятав як мене звати, завжди вітався: «Привіт, Регіоне!».

Оскільки в 1995–1998 рр. я працював редактором відділу політики в зазначеній газеті, мені доводилось саме тоді зустрічатися, розмовляти, брати інтерв'ю у багатьох політиків і державних чиновників, перш за все в стінах парламенту і адміністрації Президента України. Неодноразово я бував на засіданні Президії НДП, бачив, що ця партія залучила чимало вкрай впливових людей. Природно, що, вступаючи в НДП, більшість з них прагнула свою партійність використати для реалізації своїх намірів або безпосередньо у взаємодії з органами виконавчої влади, або через Верховну Раду. Слід зазначити, що в той час політична ситуація не була досить простою. Президент Кучма був вимушений спілкуватися з лідерами політичного бомонду, у тому числі і з керівництвом НДП, але зовсім не прагнув встановити з ними рівні стосунки. Всі пам'ятають баталії між Кучмою і Верховною Радою під час прийняття Конституції. Активною силою, яка прагнула значного підсилення влади Президента, була його ад-

міністрація, керівництво якої на чолі з Дмитром Табачником прагнуло і для себе значних повноважень. Згодом з великими претензіями на особливу роль в країні виступив Прем'єр-міністр Павло Лазаренко. Проти останнього активно виступила НДП і перш за все на той час губернатор Вінницької області Анатолій Матвієнко. Народним демократам вдалося домогтися відставки Лазаренка, проте найближчим часом між Леонідом Кучмою, який хотів керувати і ні з ким не рахуватися, і політичною елітою країни знову виникла велика напруженість.

В 1998 р. вперше в Україні відбулися вибори до парламенту за змішаною системою. Анатолія Матвієнка обрали народним депутатом на Вінниччині, проте і по округах, проте і за партійним списком народні демократи не набрали багато голосів (всього 28 депутатів). Проте згодом, вже після прийняття присяги, працювати разом із НДП (або як її в той час називали «партією влади») виявило бажання чимало безпартійних депутатів, обраних за мажоритарними округами. Серед них був і мій суперник по виборах в Деснянському районі міста Києва, керівник зазначеного району Анатолій Олексійович Мокроусов. Керування величезною фракцією, яка нараховувала приблизно 89 депутатів, було складною справою, проте Анатолій Матвієнко з цим гарно впорався. А крім того, займався законотворчою діяльністю, опікувався округом, населення якого його обрало в парламентарі, займався керуванням партією.

Невдовзі настав вікопомний 1999 р. В країні мали відбутися нові вибори Президента України. Навіть в середовищі владної еліти прихильників чільного глави держави ставало все менше. Але Леонід Кучма активно прагнув стати Президентом вдруге. 25 березня зазначеного року на в'їзді до міста Бориспіль сталася автомобільна катастрофа, внаслідок якої загинув один із найбільш авторитетних політиків України В'ячеслав Чорновіл. Не вдаючись у докладний розгляд цієї сумної історії, зазначу, що загадкова смерть голови Народного Руху одразу ж почала трактуватися у суспільстві саме як політичне вбивство, пов'язане з майбутніми виборами.

Тієї весни в середовищі НДП, її фракції в парламенті виникають дискусії щодо можливого кандидата в Президенти, якого партія має підтримати на виборах. Погляди серед лідерів розійшлися. Частина партійного керівництва, відзначаючи відсутність власного потужного, прохідного кандидата, висловила за підтримку чинного Президента. Позиція багатьох представників цієї групи була зрозуміла, оскільки її очолювали Прем'єр-міністр Валерій Пустовойтенко, міністр уряду Анатолій Толстоухов, а також близький до Президента недав-

ній глава його адміністрації Євген Кушнарьов. Проте поступово виникла інша група, яка заявила про те, що діяльність Леоніда Кучми не відповідає програмним установам і принципам НДП, оголосила про перехід в опозицію до чинного глави держави. Лідером другої групи був Анатолій Матвієнко.

14-15 травня, під час другого етапу IV-ого з'їзду Народно-демократичної партії, перемогу святкували прихильники Кучми. Матвієнко відчував вірогідність такого результату, оскільки одразу ж після прийняття рішення про підтримку партією кандидатури Кучми, Анатолій Сергійович заявив про свою відставку з посади голови НДП і вихід із партії. Слід відзначити, що такого рішучого кроку від лідера, який доклав величезних зусиль для творення організації, чимало людей в залі не очікували. Пам'ятаю репліку Євгена Кушнарьова, коли Матвієнко завершив свій виступ і залишав трибуну: «Толю, що ти робиш! Повернись».

Проте повернення не було. В парламентській фракції НДП відбулася рокіровка. Народний депутат Олександр Карпов, у якого я був помічником-консультантом, займав прагматичну позицію, вважав, що в тих умовах слід було підтримувати Кучму, бо існувала загроза перемоги лівих. Карпов невдовзі був обраний новим главою фракції і зайняв кабінет Матвієнка. Декілька днів за столом Олександра Миколайовича сидів Анатолій Матвієнко, точніше сказати, займав стіл та інколи його використовував. В цей час я міг спостерігати за народним депутатом і у нас відбулися цікаві розмови, які істотно вплинули на моє подальше життя, а також у певній мірі, як мені здається, на плани Анатолія Сергійовича.

Перша наша розмова в кімнаті 206 по вулиці Садовій № 3, в будинку, де знаходилися і знаходяться зараз секретаріати фракцій і комітетів і де ми перебували, розпочалася з певної «пкіровки» та «з'ясування відносин». На запитання Матвієнка, що я думаю з приводу останніх подій, я відповів, що дивуюсь, чому це саме зараз його зацікавила моя думка, а раніше він пробігав повз мене і ніколи не проявляв інтересу до моїх поглядів. Співбесідник на мою, можливо і не дуже справедливу, репліку сказав, що у нього таке життя, що не вистачає часу на різні розмови. Далі у нас розпочалася досить цікава бесіда. Я сказав, що давно залишив ПДВУ саме через несприйняття Кучми, відзначив, що зараз належу до Ліберально-демократичної партії України.

Згодом я зрозумів причину, що спонукала Матвієнка на розмову зі мною. Після розколу НДП фактично відбувся наступний розкол табору депутатів-антикучмістів. Більшість со-

ратників Анатолія Сергійовича зійшлася на варіанті входження до невеликої партії «Реформи і порядок» і її парламентської фракції, які тоді очолював Віктор Пинзеник. Серед них були друзі Матвієнка Володимир Філенко, Олександр Ємець, Тарас Стецьків та ін. Попри події означеного часу в Анатолія Сергійовича було велике бажання реалізувати новий партійно-політичний проект: «Я хочу створити нову партію, і знаю, як її слід створювати і розбудовувати, де взяти ресурси на її функціонування». Невдовзі процес творення нової партії розпочався – прихильники Матвієнка створили громадську організацію «Відкрита політика».

Невдовзі до цього проекту причетним став і я. Справа в тому, що ідея створення на справді демократичних традиціях нової партії викликала інтерес у тодішнього голови АДПУ Юрія Олександровича Бута. Він запропонував іншим однопартійцям взяти участь у реалізації проекту Матвієнка, проте ця ідея більшості ліберальним демократам не сподобалася. З меншою частиною партії ми вийшли з АДПУ, створили групу «Ліберальні демократи за відкриту політику» (назву без довгих роздумів запропонував я, щоб продемонструвати нашу орієнтацію). Далі було більш цікаво. Юрій Бут, який привів до нашої групи певне коло поважних людей, переважно мешканців Київської області, заявив, що він не може брати як член Комітету виборців участі у партійному житті, а тому незабаром головою групи було обрано мене.

Для популяризації майбутньої партії невдовзі виник запропонований незвичний механізм. У нас з моїм кумом і однодумцем Андрієм Костянтиновичем Михайликом давно виникла ідея популяризації історичного минулого України шляхом організації туристичних подорожей. Якимось ми досить довго обговорювали питання про механізм здійснення якоїсь велосипедної поїздки або подорожі на байдарках в районі козацьких столиць Батурина і Чигирина. Після розмов з Матвієнком я зателефонував до Михайлика з розмовою, яка нагадувала чимось історію зі сиракузьким фізиком Архімедом і його «Еврікою»: «Андрію! Здається, є дуже цікава людина, яка за своєю енергетикою може організувати реалізацію наших прожектів». Я розповів Андрію дивну (як для представника правлячої еліти) історію, коли Матвієнко, ще керуючи фракцією НДП, вирішив не відпочивати, як більшість народних обранців, десь на теплому середземноморському пляжі, а здійснити піший похід разом зі своїм другом і земляком Миколою Табаком від батьківської хати до столиці. Було зрозуміло, що людина з рисами лідера, досвідом організатора, величезною енергетикою може зацікавитися і нашими подібними планами.

Отже, через короткий час в тій же кімнаті № 206 по вулиці Садовій № 3 ми з Андрієм зустрілися з Анатолієм Сергійовичем і розповіли про гетьманські столиці, про важливість привернення уваги громадськості до цих об'єктів. Слід сказати, що наша ідея була сприйнята на «Ура!», оскільки саме така акція – велопробіг з відвідуванням Батурина, Чигирин, Переяслава і інших історичних міст – для нової організації «Відкрита політика» могла вирішити багато питань, причому перш за все власної розбудови.

Але далі виникло чимало складних проблем. По-перше, слід було отримати згоду в інших членів «Відкритої політики». Я пам'ятаю засідання керівництва організації з цього приводу. Воно відбувалося в приміщенні об'єднання на тодішній вул. Червоноармійській. Ситуація була жахлива. Фактично Анатолія Сергійовича майже ніхто не підтримав. Його опоненти говорили і про величезні труднощі в організації, і відсутність підготовлених для цього людей, і очевидні великі фінансові затрати. В певний момент, коли ситуація дійшла до точки кипіння, Матвієнко заявив, що він поїде сам, або з тими, хто його підтримає, а всі питання організації він бере на себе.

Невдовзі позитивне рішення було прийняте і розпочалася підготовка до здійснення подорожі. Я написав слово «Подорож», але одразу згадав критичні зауваження рецензентів на переклад дуже поширеної в СРСР книги відомого норвезького мандрівника і вченого Тура Хейердала про його плавання на плоту Кон-Тікі, яке перекладачі охарактеризували як подорож. Зазначу, користуючись нагодою, що в 1993 р. я був присутній на зустрічі з Туром Хейердалом в стінах Київського університету під час його єдиного приїзду до України. Однозначно, видатний науковець Тур Хейердал здійснював не подорожі, а експедиції, тобто мандрівки з вирішенням важливих наукових завдань. Такою акцією була й та, яку ми готували.

Велопробіг був експедицією, оскільки вирішував політико-пропагандистське завдання популяризації майбутньої партії, здійснював громадянські функції, оскільки під час заходу ми вели антикучмівську пропаганду, а також досягав культурно-просвітницьких цілей, бо ми знайомилися з пам'ятками старовини і актуалізували питання про збереження історичної спадщини. Був характерним і зворотній момент – учасники експедиції дізнавались конкретно на місцях про ситуацію в тих чи інших областях, життя в них простих людей.

Однозначно, що вадою нашої пропаганди було те, що ми не визначили для себе можливого єдиного кандидата у Президенти, за якого мали вести агітацію. Більшість з нас схи-

лялися до підтримки Євгена Кириловича Марчука. Анатолій Сергійович, здається, спочатку не висловлював свою думку, а потім почав говорити про свої симпатії до лідера Українського народного Руху Юрія Івановича Костенка.

В процесі підготовки до виправи було вирішено використувати велосипеди вітчизняного виробництва, зроблені на тоді ще функціонуючому Харківському велозаводі. Технічну підготовку велосипедів, які нам надали заводчани, до складного маршруту, здійснив відомий спортивний турист і блискучий велосипедист і веломеханік майстер спорту Володимир Анатолійович Соколов. Для з'ясування специфіки маршруту, визначення місць ночівлі була здійснена попередня поїздка на автомобілі по шляху майбутньої подорожі. Для спеціальної пам'ятки, де були визначені мета, маршрут, місця зупинок і ночівель, мною була підготовлена історична довідка, в якій достатньо докладно наводилася інформація про минуле та пам'ятки районів, які ми мали відвідати. Такі самі довідки я робив і для майбутніх наших виправ, що мали місце в 2000–2004 рр.

Однозначно, що, крім безпосередньо велосипедистів, реалізацією програми займалася допоміжна група. Побутовими питаннями, зокрема організацією харчування і відпочинку, займалася фінансово-господарча група у складі Михайла Довбенка і Василя Грицика. Офіційним керівником експедиції був видатний політичний діяч, народний депутат України, академік НАН України Костянтин Меркурійович Ситник. Впродовж всього маршруту він зустрічався з представниками органів місцевого самоврядування в місцях зупинок, інформував керівництво про мету заходу, з'ясував ситуацію в конкретних регіонах, повідомляв про заплановані в конкретних містах зустрічі, мітинги тощо. В цій роботі академіку Ситнику допомагали Ольга Василівна Матвієнко, яка виконувала у певній мірі функції психолога і замполіта заходу, та автор цих рядків. Крім організації різних заходів (зустрічей з виборцями, мітингів, поширення передвиборчої продукції, дискотек для молоді, спортивних свят, відвідування пам'ятних місць), моїм важливим завданням була передача оперативної інформації про велопробіг до засобів масової інформації.

Проводи нашої експедиції на Софійській площі у Києві були дуже зворушливими. Прийшло багато людей, представники союзних партій, які виступили з побажаннями успіхів заходу. Дуже гарними були промови Анатолія Матвієнка і Костянтина Ситника. Гарним був виступ хору ветеранів, які співали патріотичні пісні. А потім учасники акції сіли, себто осідали свій транспорт, і експедиція розпочалася.

Досі пам'ятаю якийсь дивний настрій, який на певний момент виник у мене на початку поїздки. Як здається, він нагадував ситуацію з книжковими героями улюбленої моєї книжки І. Ільфа і Є. Петрова «Золоте теля» – синами лейтенанта Шмідта, в момент, коли вони сіли в машину Адама Козлевича «Антилопа-Гну» і вирушили на пошук невідомого будівництва залізничної магістралі в Середній Азії: «Навіщо поїхали, куди поїхали? Так було добре в Чорноморську. Ми всі там пропадемо!». Але вже зупинки в перших пунктах маршруту – Биківні і Броварах – налаштували на діловий і робочий ритм. В Биківні ми вшанували пам'ять тисяч людей, які були закатовані більшовицьким режимом в 30-ті роки, а в Броварах відбулися зустрічі і цікаві розмови з мешканцями передмістя столиці.

В ході велопробігу Анатолій Сергійович показав себе справжнім лідером. Під час поїздки він їхав попереду групи велосипедистів, брав активну участь в усіх політичних і культурних заходах. А крім того, він і Костянтин Ситник постійно виконували свої функції народних депутатів України, здійснювали прийом громадян з усіма їх наболілими питаннями і прагнули надати реальну допомогу або практичні поради. Фактично під час всіх зупинок у Матвієнка і Ситника відбувалися теплі зустрічі з колишніми членами НДП, які підтримали позицію противників президента Кучми.

Під час перебування в Батурині стався цікавий епізод. Мені терміново було треба переговорити з Матвієнком. Я запитав у наших велосипедистів, які відпочивали після важливого переїзду і відвідин краєзнавчого музею, де наш керівник і з'ясував, що в цей час Анатолій Сергійович бігав на полі за музеєм – грав у футбол з місцевими хлопцями. По завершенню матчу Матвієнко сказав мені: «Запропонував хлопцям зіграти в футбол на ящик пива, зараз треба його виставити». Я запитав Анатолія Сергійовича: «О, це Ви програли?», а він: «Чому, я виграв, але незручно щось вимагати у господарів». Під час подорожі в один із днів у Матвієнка піднялася температура, проте про це знали лише лікарі експедиції: сестра Анатолія – Валентина Сергіївна Березенко та її чоловік Іван Михайлович Березенко. Однозначно, що Анатолій Сергійович міг пропустити якийсь етап маршруту, але тоді б це не був Матвієнко.

За майже два тижня ми проїхали близько 1000 км шляху, відвідали шість областей. За наслідками велопробігу ми в засобах масової інформації, а наші депутати в стінах Верховної Ради, підняли чимало питань збереження історичних і культурних пам'яток. Серед таких питань, яке було вирішене через декілька років, а поставлене вперше учасниками нашої експеди-

ції – це питання відбудови унікальної споруди Палацу гетьмана Кирила Разумовського у Батурині. Зараз ті, хто відвідує палац, і думки не мають, що колись тут стояли лише пошарпані стіни, понівечений дах, вибиті вікна, а довкола буяв лише бур'ян у людський зріст. Під час нашого перебування комфортно почували себе в тому бур'яні лише численні кози. Невдовзі після завершення велоподорожжя за особистим дорученням Анатолія Сергійовича була надана безпосередня «медична допомога» легендарному холоднороському дубу, для чого до раритетного дубу були направлені верхолази – спеціалісти по лікуванню дерев.

Бровари – Козелець – Ніжин – Крути – Бахмач – Батурин – Конотоп – Ромни – Лохвиця – Лубни – Хорол – Кременчук – Світловодськ – Чигирин – Суботів – Черкаси – Мошни – Канів – Переяслав-Хмельницький – Київ. Про перебування у більшості зазначених (реально їх було більше) міст і містечок можна було б написати окрему розповідь, а може й книгу. Однозначно, що наша експедиція сприймалася з подивом багатьма людьми. Це ж треба, народний депутат України, причому ще донедавна одна із знакових постатей у країні, колишній губернатор Вінницької області, у минулому керівник величезної партії і парламентської фракції, вирушив не на якусь прогулянку за кордон, а у спортивній формі під палючим сонцем крутить педалі, здійснює тривалу виснажливу мандрівку.

В деяких місцевостях владні структури поставилися до нас вкрай прохолодно, особливо там, де керівники входили до «партії влади». Нам на офіційному рівні заборонили провести мітинг у Ніжині та Лохвиці. Зрозуміло, на замовлення, виставили пікет, який проголошував гасла проти велопробігу. Але пам'ятаю про вкрай приємну зустріч в Лубнах, де мером тоді був представник Соціалістичної партії України. На моє прохання показали місця дислокації 25-ої мотострілкової дивізії ім. В.С. Чапаєва, в якій влітку 1974 р. я два місяці проходив офіцерські збори.

Цікаві події відбулися на малій батьківщині народної депутатки Наталії Вітренко в Конотопі. Представники влади не заперечували проти того, щоб ми провели дискотеку для молоді у міському парку, проте попередили, що це незапланований захід, який ми проводимо на свій страх і ризик, а також натякнули що у парку збирається не дуже свідома щодо закону молодь, зокрема багато ромів (циган). Коли ми прийшли до парку, то одразу ж переконалися, що нас тут ніхто не чекає. А, швидше, чекають зі знаком мінус. Електричні дроти, які тягнулися до танцювального майданчику, були акуратно зрізані. Одразу ж ми довідалися, що парк в момент нашого приходу

залишили всі міліціонери. Було таке враження, що вони отримали вказівку ні в якому разі не охороняти громадський захід, про який в той день знало усе місто.

Але на цьому наші неприємності завершилися. На допомогу нам прийшли саме ті «напівкримінальні авторитети», якими нас лякали у міській раді. Вони швидко і вправно допомогли відновити електропостачання, підключили апаратуру, фактично взяли на себе функції народних дружинників. Захід відбувся масовим, веселим і дружнім, як своєрідний фестиваль єднання київської і конотопської молоді. Однозначно, себе до останньої не відношу, але похвилюватися, а потім покерувати молодіжним заходом, довелося. Разом зі мною тут був Єгор Станіславович Репецький, помічник Матвієнка, людина вельми симпатична і абсолютно надійна, на яку завжди можна покластися в найскрутніших ситуаціях. В Конотопі нашим депутатам довелося неодноразово зустрічатися з великою групою громадян, які постраждали внаслідок дій шосткинсько-конотопського шахрайського трасту типу «МММ».

Під час перебування в Чигирині до нас приєдналися члени Української Народної Руху народний депутат Іван Олександрович Заєць і член Секретаріату УНР Віктор Пилипович Кулинич (з обома в 1980-х роках я мешкав і товаришував в академічному гуртожитку по тодішній вулиці Єжена Потье, 9). В козацькій столиці ми спостерігали сонячне затемнення. З нашими союзниками ми відвідали знаменитий тисячолітній дуб у Холодному Ярі, зарядилися його енергетикою. Проте далі крутити педалі наші колеги-рухівці не захотіли.

Зазначу, що під час експедиції до нас приєднувалися і часто здійснювали разом із основною групою велосипедистів якусь частину маршруту певні групи прихильників. Зокрема, в Переяславі-Хмельницькому до нас приєднався мій семирічний син Ігор, який до цього гостював у бабусі. Він із задоволенням їхав до Києва в автобусі, який забезпечував медичну частину експедиції, а на зупинці в Борисполі привітав учасників велопробігу та його лідера зі святом Медового Спасу і пригостив грушами (на жаль, всім не вистачило). Хочу відзначити титанічну працю під час експедиції нашої лікарки, кандидата медичних наук Валентини Сергіївни Березенко, яка безкоштовно зробила величезну кількість електрокардіограм, а також надавала медичні консультації всім бажавим.

В дощовий день 15 серпня 1999 р. ми прибули до Києва, де, незважаючи на негоду, на Майдані Незалежності нас зустрічало чимало прихильників. В наступні роки команда Анатолія Матвієнка організувала ще низку масштабних бага-

топрофільних експедицій, але, як мені здається, однозначно найбільш вагомою, за значенням, досвідом, яскравістю, емоціями, враженнями, була саме серпнева 1999 р. велоекспедиція «Від столиці до столиці».

У вересні 1999 р. відновила роботу Верховна Рада України. В цей час і я, і Анатолій Сергійович (зрозуміло, в різних ролях) повернулися до своєї роботи в парламенті. Проте обидва, як члени Оргкомітету майбутньої партії, разом почали досить інтенсивно готуватися до установчого з'їзду. І під час велопробігу, і в цей час підготовки до партійного форуму чітко проявилися величезна енергетика, лідерські якості і вміння керувати величезною командою, що були характерні для Матвієнка. До нього тягнулися люди. Він був комунікабельним, незважаючи на величезну зайнятість постійно з кимось спілкувався, давав поради і чим міг допомагав. Тоді Анатолій відчував важливість врахування для подальших політичних кроків не тільки позитивного, але й негативного досвіду минулого. Його демократичність проявилася в тому, що наш Оргкомітет (в нього входили перш за все лідери політичних структур Юрій Гнаткевич, О. Головка, Володимир Шовкошитний) не мав офіційного лідера, головували на засіданнях по черзі. Але така ситуація на якомусь етапі стала гальмувати роботу, тому на мою пропозицію головою Оргкомітету було обрано його реального лідера – Матвієнка.

В той час Анатолій Сергійович продовжував зустрічатися з багатьма старими друзями, навіть з тими, з якими розійшлися його партійні шляхи. Якимось у вересні 1999 р., рановранці, перед початком чергового засідання, я заглянув для з'ясування якогось питання в кабінет до помічника Матвієнка Стора Репецького (вул. Садова, 3, кім. 203). Стора на місці не було, проте в кімнаті сиділи три парламентарі, про щось говорили і потрошки випивали коньяк. Це були Анатолій Сергійович, Олександр Ємець і Іван Плющ. Реакція на мою появу у всіх була дуже різна. Ємець почервонів, не сказав ні слова і сердито втупився у вікно. Завжди привітний Іван Степанович раптом став якимсь розгубленим. А Анатолій мені посміхнувся і, як справжній привітливий господар, запропонував приєднатися до компанії і випити з ними. Я подякував, але відмовився і пожартував: «Вам добре, ви народні депутати. Вам все можна, у Вас немає начальників, а я прийшов на роботу». Коли я повернувся і пішов до дверей, почув фразу Івана Степановича: «Толю, цей Регіон нас здасть...».

Для проведення Установчого з'їзду слід було підготувати Програму, Статут, Декларацію майбутньої партії. Певний час добровольців для написання документів не знаходило-

ся. Довелося взятися за підготовку проекту Програми мені. Згодом до доопрацювання чорнового варіанту Програми долучилися і інші колеги. На підставі вступу до Програми була написана Декларація. Величезну роботу з підготовки документів для майбутнього Установчого з'їзду партії провів Максим Стріха. Зазначу, що Максим Віталійович і в подальшому, упродовж всього часу перебування в партії, постійно займався її ідеологічним забезпеченням, підготував неймовірну кількість заяв, декларацій та інших документів.

Об'єднавчий процес виявився досить складним. Ця обставина була обумовлена не тільки тим, що ми створювали опозиційну партію. Лідери Української народної партії Юрій Костенко і Християнсько-Демократичного Союзу Володимир Стретович на словах підтримували наші ідеї об'єднання, але до нас не приєдналися. Переговори з керівництвом цих партій, які восени провели Анатолій Матвієнко, Максим Стріха, я, інші члени Оргкомітету виявилися марними.

25 грудня 1999 р. у Будинку кіно відбувся Установчий з'їзд політичної організації, яка отримала назву Українська народна партія «Собор». За результатами голосування Анатолій Сергійович став головою нової партії. Слід зазначити, що до нової партії вступило чимало цікавих, відомих в Україні людей. Тут важливо відзначити, що УНП «Собор» була дивовижно інтелектуальною політичною організацією. Заяви на вступ до неї написало чимало кандидатів і докторів наук, відомих діячів культури і освіти. Однозначно, що така увага до нашої партії була пов'язана у значній мірі симпатією української інтелігенції до нашого партійного лідера. З самого початку роботи партії питанням підтримки починань інтелігенції, перш за все зрозуміло тієї, яка мала стосунок або була близькою до УНП «Собор», була однієї з напрямків діяльності А. Матвієнка і його партійних колег. Саме для вирішення питань громадсько-політичного і культурно-просвітницького характеру були створені спеціальні Інститут відкритої політики і Фонд «Україна інкогніта».

2000 рік був особливим в житті світу та України. Активісти УНП «Собор» відпрацьовували варіанти відзначення двотисячолітнього ювілею з дня народження Ісуса Христа. В цей час нову ідею щодо другої літньої експедиції запропонували севастопольські «соборяни» на чолі з міським партійним лідером Віталієм Колчановим. Під час одного з приїздів до Києва він розповів однопартійцям сумну історію великого сигнального дзвону в Херсонському історико-археологічному заповіднику, який колись використовувався як своєрідний маяк для моряків, але з часом втратив свій «язик». Севастопольці запропонували ке-

рівництву нашої партії зробити новий «язик» і привезти його до Севастополя, де в урочистій обстановці підвісити до дзвону.

Після тривалого обговорення цієї пропозиції було вирішено провести нову експедицію, а саме – виготовити зазначений «язик» у Києві й на вітрильних яхтах по Дніпру і Чорному морю доправити до Севастополя. Досить швидко придумали гасло для заходу: «Дніпро і Чорне море єднає Україну!». Після тривалої підготовки, яка зводилася перш за все до пошуку необхідних водних засобів пересування, наприкінці липня 2000 р. культурно-просвітницька акція розпочалася.

*Початок громадської культурно-просвітницької водної експедиції
Дніпром, кінець липня – початок серпня 2000 р. Крайній
зліва – А. Матвієнко, поряд – О. Головка*

Всі організаційні питання знову вирішував А. Матвієнко, проте під час самої подорожі він не був ні капітаном, ні боцманом, а був простим моряком, який не цурався допомагати коку Максиму Стрісі по камбузу (тобто судовій кухні) на одній з яхт. Екіпаж головної яхти «Лелітки» мав ще одного члена, а саме – капітана. Ним був легендарний український яхтсмен Валерій Дісанович Петушак, який в 1994–1998 рр. разом із дружиною Наталією Леонідівною Македон здійснив навколосвітню експедицію саме на цій яхті «Лелітка». Всього у подорожі взяло участь чотири яхти. Хочу зазначити, що тоді чергову акцію команди А. Матвієнка постійно називали вітрильною регатою, хоча це зовсім не правильно. Регата – це спортивний

захід, а влітку 2000 р. «соборяни» знову провадили політичну, громадську і культурно-просвітницьку експедицію.

Здійснити подорож Дніпром з його «штучними», але не іграшковими морями, а потім Чорним морем, виявилось не простою справою. У мандрівників було чимало проблем з пересуванням Дніпром, де були справжні шторми. Непросто було долати мілини і браконьєрські сітки, деякі учасники подорожі страждали від морської хвороби. Зрозуміло, як і в 1999 р., паралельно берегом йшла група супроводу, яку очолював Костянтин Ситник.

За дорученням Анатолія Сергійовича я підготував, як і в минулому році, історичну довідку про всі об'єкти, які мала відвідати водна експедиція. Під час подорожі в партійному офісі я разом з Богданом Олексюком отримував відомості від мандрівників і поширював її засобом масової інформації. За планом заходу я мав приїхати в Севастополь, щоб взяти участь у заходах, які мали урочисто завершити подорож. Проте там все пішло не за графіком. Перш за все, не все було гаразд з переходом Чорним морем, оскільки яхти потрапили у шторм, а одна з них сіла на мілину в бухті Омега. Виконуючи, вірогідно, вказівки з Києва, місцеве севастопольське начальство робило все, аби зіпсувати нам перебування в місті. В деяких моментах це вдалося. Перш за все, яхтам не вдалося причалити у знакомому місці біля Графської пристані, яку раптом «поставили на ремонт». Зачиненим виявився і Херсонський заповідник, коли наша експедиція прибула туди для здійснення процедури надання «голосу» для музейного дзвону. Приводом цього закриття була начебто знахідка на території Херсонесу міни часів Другої світової війни. Зазначу, що напередодні в Херсонесі було багато людей і ні про які міни ніхто ні сном ні духом не чув.

Але в цьому негативі були і свої позитиви. Наші конфлікти з владою, пересування містом великої групи людей під державними і партійними прапорами привертала увагу людей. Під час перебування в Севастополі ми відвідали Балаклаву, де побачили колишню базу підводного флоту Чорноморського флоту СРСР.

Приїзд до Севастополя був особливо цікавим для мене, оскільки за 29 років до того я вперше студентом першокурсником Харківського університету побував у цьому місті, де брав участь в археологічних дослідженнях портової частини Херсонесу. Саме напередодні прибуття основної частини експедиції ми з моїм 14-річним сином Владиславом, який супроводжував мене у поїзді, відвідали заповідник, подивилися на його об'єкти та скупалися на місцевому пляжі. Ввечері ми з ве-

ликою групою «соборян» відвідали Карантинну бухту, яка знаходиться біля заповідника. В часи мого студентства там стояли ракетні і торпедні катери, і вода в бухті була брудною і тхнула маслом та паливом. Під час нашого нового перебування і купання в бухті вода була чистою і прозорою, чомусь мені нагадувала парне молоко. Зазначу, що зусиллями наших севастопольських партійців згодом все ж таки дзвін набув «голосу».

Відвідинами Севастополя наші масові акції в той рік не завершилися. В середині серпня 2000 р. активісти УНП «Собор» здійснили сходження на найвищу вершину України – Говерлу. Зазначу, що наш підйом відрізнявся від численних інших подібних заходів, оскільки йому також була надана важлива мета. Якщо наші попередники нанесли на Говерлу чималу кількість сміття, ми йшли на гору з мішками для цього сміття та знаряддями для його збирання. Слід сказати, що сходження відбулося в доволі складних умовах. Напередодні, коли ми приїхали до підніжжя гори в урочищі «Заросляк», йшов тривалий дощ. Наступного ранку дрібний дощ продовжувався, що позначилося на сходженні. Навіть у кросівках було вкрай слизько йти і по траві, і по камінню. Дещо допомагало пересуванню те, що всі бажаючи, окрім мішків, рукавиць для збирання сміття, отримали палиці з цвяхами (типу лижних).

Після перебування на горі і прибирання її від сміття наша група поверталася і тут виникли зовсім неприємні речі. Перш за все, дощ перетворився на якусь суміш дощу і снігу, а крім того почався дуже сильний, практично шквальний вітер. Безперечно, що спуск завжди важче, ніж підйом, що в нових погодних умовах втричі ускладнилося. Найбільш жахливе було те, що я втратив можливість щось бачити, бо мої окуляри моментально втратили прозорість, водночас я відчув, що звичним засобом пересування за допомогою лише двох кінцівок буде важко без травмування завершити маршрут. Окуляри я зняв, і в цей момент все ж таки побачив нерухому високу постать не на шляху мого спуску, а десь за 10-15 метрів ліворуч. Фігура була обліплена снігом, не рухалась, а своєю палицею з цвяхом чимось нагадувала популярну в радянські часи скульптуру байдарочника з веслом.

Нерухомою постаттю був Максим Стріха. У нього, наскільки я згодом зрозумів, були ще гірші, ніж у мене, обставини. По-перше, у нього сталося серйозне загострення хвороби ніг, а по-друге, він не міг дивитися на світ без окулярів, бо у нього була висока короткозорість. Отже, після того, як я дістався не без проблем, практично на карачках, до пана Стріхи, мені довелося не лише самому сповзати вниз, а в міру сил допомагати цьо-

му процесові своєму другові. В момент, коли ми обговорювали з Максимом варіанти можливого порятунку, я побачив дивовижне гаупство одного із наших молодих колег, лідера, здається херсонської організації, який вирішив пробігтися по стежці. Зрештою хлопець впав і додому вже їхав із загіпсованою зламаною рукою. Щодо Максима, то ми з великими проблемами, але пройшли найбільш складний етап спуску. Максим, здається, не тільки толком не бачив, а й через вітер і не чув, з ким він спускався. Анатолія Сергійовича тоді я бачив лише на горі, бо він швидко піднявся і швидко спустився з Говерли. У нього, як людини спортивної, не було проблем, таких як у більшості учасників сходження. В долині погода змінилася: з-за хмар виглянуло сонце, було дуже тепло, що одразу підняло настрій у всіх учасників нашої експедиції-сходження. Ми зробили зупинку в Яремчі на березі Прута, пили пиво і пригощали ним... численних кіз, які з нами через це із задоволенням спілкувалися. Потім ми потішалися з приводу майбутнього козиного молока. Однозначно, що цього нам не варто було робити...

Телефонний дзвінок у понеділок вранці 18 вересня 2000 р. розірвав наше порівняно спокійне життя. Максим Стріха повідомив, що 16 вересня зник журналіст Георгій Гонгадзе. Для нас, «соборян», Георгій був досить близькою людиною, у зв'язку з чим варто повернутися до дещо раніших часів. Я познайомився з Гонгадзе в середині 1990-х років, коли працював редактором відділу політики газети «Регіону». Тоді головними об'єктами моєї уваги й місцями, де я постійно перебував, була Верховна Рада України і адміністрація Президента України. Саме в останній періодично збиралася на брифінги тусовка журналістів, яка займалася висвітлюванням різних аспектів політичного життя України.

Інтерес Георгія Гонгадзе особисто до мене виник в 1996 р., а саме тоді, коли в газеті «Регион» була надрукована велика і змістовна стаття про газові обладнання в Україні, до яких мав причетність тодішній прем'єр-міністр Павло Лазаренко («український газовий уотергейт»). Гонгадзе після випуску газети підійшов до мене і досить бурхливо вітав. Я йому подякував, але пояснив, що особисто до цього тексту не мав ніякого стосунку. Зазначу, що саме з питання про діяльність голови українського уряду тоді розпочався конфлікт тодішнього вінницького губернатора Анатолія Матвієнка з Леонідом Кучмою. Дуже добре пам'ятаю, як в наступному 1997 р. великою дружньою журналістською тусовкою у буфеті, який знаходиться у підвалі Верховної Ради, ми вітали Георгія Гонгадзе з народженням його доньок-близнючок.

Згодом Гонгадзе став фактично членом нашої політичної команди. Георгій став помічником і допомагав Анатолію Сергійовичу як прес-секретар та іміджмейкер. В серпні 1999 р. він на київському Софійському майдані проводжав нас у велопробіг. Тоді, а також під час подорожі на яхтах, він допомагав розміщувати інформацію в ЗМІ про захід нашої партії. Колись він потішив нас тим, що зі своїми симпатичними маленькими дівчатами Наною і Соломією прийшов на якусь нашу партійну конференцію, а одна з дівчаток чомусь злякалась і сильно плакала. В той час Георгій через радіостанцію «Континент» та в інтернет-газеті «Українська правда» поширював велику кількість викривальних публікацій проти Леоніда Кучми та його команди.

Знахідка восени 2000 р. тіла журналіста, оприлюднення спікером Верховної Ради України Олександром Морозом плівок майора Мельниченка викликали велике суспільне збурення. В грудні розпочалася всеукраїнська акція «Україна без Кучми». Головними політичними суб'єктами протесту були Соціалістична партія України, партія «Українська національна асамблея – Українська народна самооборона» і Українська народна партія «Собор». Крім мітингів, демонстрацій, пікетувань, учасники акції розбили наметовий табір на Майдані Незалежності в Києві, в якому цілодобово знаходилося багато активістів. При цьому слід зазначити, що умови перебування в цьому таборі були складними. Найбільшими проблемами були «опіка» з боку правоохоронців, провокації «невідомих» осіб (попередників майбутніх «тітушок») і періодичні сильні морози, які інколи були нижче -20 градусів за Цельсієм.

Акцію протесту на Майдані підтримало багато свідомих громадян, чимало людей приходило до табору протестувальників. В нічних чергуваннях в наметах брали участь відомі в Україні люди, в тому числі і члени керівництва нашої партії. Саме тоді, у вельми сильні морози, я вперше побачив Анатолія Сергійовича в зимовій шапці-ушанці. В звичайній ситуації взимку він ходив, вірогідно у традиціях колишнього комсомолу, взагалі без головного убору.

Акції протесту в рамках руху «Україна без Кучми» завершилися 9 березня 2001 р., коли після зіткнення учасників протесту з міліцією біля адміністрації Президента, відбулися масові арешти опозиціонерів. Згадую, що в той день «гарячі голови» з нашої партії (деякі з них неодноразово ночували перед цим у наметах на Майдані) рвалися в протистояння з міліцією на вулиці Лютеранській, і мені (тоді я був заступником голови столичної організації УНП «Собор») довелося докласти величезних

зусиль, щоб витягнути їх з буквального вогнища протистояння, де вибухали гранати, петарди і ще невідомо що.

Влітку 2001 р. відбулася чергова громадсько-політична і культурно-історична експедиція «Соборна Україна. Україні – гідність, правду, єдність!», присвячена 10-річчю незалежності України і 800-річчю з дня народження видатного державного діяча, першого короля України Данила Романовича. Для мене вона мала особливе значення, бо саме тоді я писав текст своєї докторської дисертації з історії Волинської і Галицької земель в добу раннього і класичного середньовіччя, в якій багато місця приділялося правлінню князя, а з 1253 р. – короля Данила Романовича. Важливими ознаками цієї експедиції було те, що вона розпочиналася з Холму (останньої столиці короля Данила Романовича), який зараз під назвою Хелм входить до складу Республіки Польща. Нагадаю також, що в Холмі в 1866 р. народився видатний український державний діяч, класик історичної науки Михайло Сергійович Грушевський. Тобто наша нова експедиція без перебільшення мала міжнародний характер.

Цікавими були засоби пересування членів експедиції. Тут були і велосипеди (777 км від Холму до Заліщиків), і байдарки (117 кілометрів від Заліщиків до Хотина), а останній етап в 24 км від Хотинської фортеці до Кам'янця-Подільського найбільш підготовлені члени експедиції на чолі з Анатолієм Матвієнком пробігли (фактично це більше половини марафонської дистанції, яка складає 42 км 195 м). Зазначу, що в 2003 р. з моєї ініціативи народні депутати Анатолій Матвієнок та Костянтин Ситник ініціювали прийняття постанови про відзначення 750-річчя коронації князя Данила Романовича. Відповідно до цієї постанови, зокрема, у Львові Інститутом українознавства НАН України, який очолював видатний науковець академік Ярослав Дмитрович Ісаєвич, була проведена представницька Міжнародна наукова конференція, яку ми з Костянтином Ситником відвідали.

Повертаючись до розповіді про експедицію 2001 р., зазначу, що на фініші заходу в актовому залі Кам'янець-Подільського педагогічного університету «соборяни» провели круглий стіл «Десять років української незалежності: здобутки, втрати, перспективи», в ході якого піднімалися різноманітні актуальні питання розвитку України і українського суспільства. Під час здійснення експедиції, як і у минулому році, я був в партійному офісі у Києві, а до учасників експедиції приєднався саме в Кам'янці-Подільському.

В цьому тексті не варто багато писати про моє особливе ставлення до цього чудового міста на річці Смотрич. З Кам'ян-

цем пов'язані мої родинні коріння, оскільки звідси походила моя прабабуся по батьківській лінії (в зовсім юному дошкільному віці я її не раз бачив, і зараз трошки пам'ятаю). В 1975 р. я вперше відвідав і полюбив це місто, коли брав участь у цікавій історико-краєзнавчій конференції. Згодом ще не раз приїжджав на різні наукові семінари до столиці Поділля. За пропозицією головного партійного ідеолога Максима Стріхи на згаданій конференції я зробив доповідь «Чи мають українці свою історію?». З часу цього виступу минуло двадцять років, і я можу сказати, що практично всі проблеми, що були порушені тоді, залишаються невирішеними і досі. Попри нашу опозиційність з нами зустрівся ректор університету Анатолій Олексійович Копилов, який докладно розповів учасникам експедиції про керований ним навчальний заклад.

Новий 2002 р. був досить цікавим для «соборян» і його лідера, а також і для мене як члена політичної команди. В цей рік мали відбутися чергові вибори до Верховної Ради України, причому половина депутатів обиралася за партійними списками. Остання обставина спонукала до особливої активності партійних лідерів. Між ними відбувалися переговори, укладалися певні домовленості щодо формування передвиборчих коаліцій.

Головною опозиційною політичною фігурою став Віктор Андрійович Ющенко. За невеликий час з ним сталася значна політична еволюція. Якщо на початку 2001 р. він разом із Л. Кучмою і І. Плющем засуджував учасників руху «Україна без Кучми», оцінював акцію «як різновид українського націонал-соціалізму», то невдовзі він кардинально змінив свою позицію. Довкола Ющенка збирається велика група політичних сил. Оцінка реальних можливостей призвела керівництво УНП «Собор» до висновку про недоцільність входження в коаліцію з Ющенком, бо в разі її перемоги «соборяни» навряд чи отримали б у парламенті належне представництво.

В таких умовах виникла ідея створення передвиборчого блоку з партією «Батьківщина», яку очолювала Юлія Тимошенко. В процесі підготовки до виборів у квітні 2002 р. відбувся об'єднавчий з'їзд нашої партії з відомою Українською республіканською партією. З моменту утворення УНП «Собор» ми постійно взаємодіяли з республіканцями під час проведення різних акцій, у тому числі і в ході кампанії «Україна без Кучми». Внаслідок об'єднання виникла Українська республіканська партія «Собор», яка зберегла документи першої зареєстрованої в Україні партії, а статут і програма в значній мірі були «соборівськими». Головою нової партії було обрано Анатолія Сергійовича Матвієнка, а другою фігурою в цій

організації став відомий політичний діяч і дисидент Левко Григорович Лук'яненко, який отримав посаду Голови Ради Старійшин партії.

Під час об'єднання відбулися певні метаморфози із кадровим складом партії. Вона стала менш інтелігентною, а її члени стали більш орієнтованими у бік націонал-патріотизму. Зазначу, що певне коло колишніх членів УНП «Собор» до нової партії не пішли. Серед них були ті, які пройшли тривалий політичний шлях з А. Матвієнком, починаючи з активу українського комсомолу. Після з'їзду головою столичної організації партії було обрано Юрія Васильовича Гнаткевича, народного депутата Верховної Ради першого скликання, а я, за його запрошенням, став його першим заступником. Попри майбутні, не дуже приємні події у партії, хочу зазначити, що працювати з Гнаткевичем було досить комфортно і цікаво. Ми організовували численні політичні і культурно-просвітницькі акції, наша партійна організація виглядала на фоні інших столичних досить солідно. Значну допомогу київські «соборяни» надавали центральному керівництву в проведенні загальноукраїнських заходів.

Створений партією «Батьківщина» і Українською республіканською партією «Собор» блок на виборах подолав встановлений законом бар'єр і увійшов до складу нового парламенту, створивши фракцію «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ). За результатами виборів наша партія отримала не лише чотири депутатські місця, а і, що особисто для мене важливо, одне місце в секретаріаті фракції. Отже, наприкінці травня 2002 р. за рекомендацією Анатолія Сергійовича Матвієнка я став головним консультантом фракції БЮТ.

Слід сказати, що наш парламентський альянс був досить специфічним. Часто, коли згадують про нього, говорять про ідеологічні відмінності між різними партіями. Це правильно. Але я б звернув увагу ще на відмінність у характері і дусі діяльності цих організацій. Якщо УНП «Собор», а згодом УРП «Собор» були за суттю цілком демократичними організаціями, то «Батьківщина» була перш за все партією однієї особи – Юлії Володимирівни Тимошенко. Зрозуміло, в останній організації було коло найбільш наближених до неї людей, з якими у лідерки були більш-менш нормальні стосунки, але в цілому в «Батьківщині» існував і, думаю, й зараз існує культ першої особи. Це чітко проявлялось на засіданнях фракції, де депутати від «Батьківщини» (особливо ті, що прийшли в парламент за партійними списками) не соромились у висловленні своєї відданості Юлії Володимирівні. Зрозуміло, що така атмосфера не дуже подобалася А. Матвієнку, якому більш імпонували контакти, наприклад, з Ю. Костенком, О. Ємцем, В. Філенком тощо.

Влітку 2002 р. в УРП «Собор» з'явився шанс збільшити свою присутність у Верховній Раді. В 201-ому окрузі Черкаської області відбувалися додаткові вибори на вакантне місце. «Соборяни» підтримали тут колишнього мера міста, члена так званої «канівської четвірки» на виборах Президента 1999 р. Володимира Миколайовича Олійника. Олійник, який в той час заявляв про свою велику опозиційність до діючого Президента, в той час вступив до нашої партії і був обраний навіть заступником Матвієнка в УРП «Собор». Нашого висування підтримувала також партія «Батьківщина». Депутати від фракції Блоку Юлії Тимошенко, інші відомі члени УРП «Собор» і «Батьківщини» активно допомагали нашому кандидату, виїжджали на округ для проведення агітації тощо.

Вибори відбувалися важко. Я це знаю добре, бо щодня займався координацією між черкаським виборчим штабом і парламентським секретаріатом фракції БЮТ. Напередодні виборів я організував велику групу активістів, які як спостерігачі поїхали в Черкаси. Вибори не виграв ні Олійник, ні його головна, як здавалось, конкурентка Наталя Володимирівна Вітренко. Неочікувано перемогу святкував закарпатівець Нестор Іванович Шуфрич. Цікаво, що останній не займався вуличною агітацією, не проводив зустрічі і мітинги. Його люди чітко визначили кількість необхідних голосів і «організували» їх для себе шляхом елементарного підкупу виборців, переважно пенсіонерів. Один голос коштував 20 гривень, а тому ще довго в Черкасах купюра в цю суму називалась «несторкою».

Вже під час експедиції з Холму до Кам'янця-Подільського керівництво нашої партії прийняло рішення про перспективу об'їздити майже по периметру всю територію України. Маршрут літньої подорожі 2002 р. мав пройти через Сумську, Харківську, Луганську, Донецьку і завершитися в Запорізькій області. Засобами пересування стали мотоцикли Київського мотоциклетного заводу, який не тільки надав необхідну техніку, а відрядив для технічного обслуговування мотоциклів свого механіка. На жаль, через десять років виробництво мотоциклів у Києві було згорнуто, а сам завод фактично знищено. Цікаво, що під час всіх наших подорожей Анатолій Сергійович виявлявся готовий до активної зміни засобу пересування. Зокрема, в поході на схід України він прекрасно керував мотоциклом, на задньому сидінні якого сидів Володимир Шовкошитний.

Під час цієї експедиції я знову був координатором зі зв'язків із ЗМІ і кожен день отримував від Максима Стріхи новини про перебіг експедиції. В Секретаріаті партії ми з

Богданом Олексюком і Ніною Гнатюк готували інформаційні повідомлення для ЗМІ. Зразу ж хочу зазначити, що ця подорож з усіх експедицій була найбільш складною. Практично скрізь на сході до мандрівників дуже погано поставилася влада, але поступово, з кожним населеним пунктом, стала відчуватися відчуженість й між моїми однопартійцями і місцевим населенням. Мені здається, що Харків і Харківська область були останніми регіонами, через які експедиція проїхала порівняно спокійно і де у «соборян» було чимало прихильників. В Луганській області і значній частині Донецької області мешканці переважно не сприймали прибульців. Цікаво, що в Донецькій області ситуація була дещо дивною: влада на місцях, вочевидь, за вказівкою обласних начальників, доброзичливо сприймала подорожуючих, але між останніми і значною частиною місцевого населення не встановлювалися довірливі контакти. Коли «соборяни» проїхали донецьке місто Щастя, я після інформації про відвідання цього невеликого міста сказав: «Матвієнко і кампанія у Щасті щастя не знайшли!». Саме та подорож чітко показала, що українська влада на місцях дуже погано пропагує українські традиції, нічого не робить для подолання розколу між різними регіонами країни. Саме це позначилося пізніше, в 2014 р., і призвело у значній мірі до утворення маріонеткових Луганської і Донецької «Народних Республік».

Коротко зазначу, що в 2003 р. «соборяни» здійснили дуже цікаву подорож півднем України, зокрема побували у Криму, але вона абсолютно не відкладалася у моїй пам'яті (вірогідно, я не брав активної участі в її проведенні).

З 2002 р. Анатолій Сергійович був головою Комітету з питань державного будівництва і місцевого самоврядування. Слід зазначити, що Матвієнко вкрай серйозно поставився до організації роботи цього Комітету, його Секретаріату, оскільки розумів значення законодавчої роботи у напрямку створення оптимальної всеохоплюючої моделі державного управління. Чимало уваги приділялося, в рамках унітарної моделі управління, розвитку демократичної системи управління на місцях, особливо місцевого самоврядування. Великий інтерес до цієї теми, отриманий досвід, аналітичний склад мислення у перспективі не тільки сприяли тому, що А. Матвієнко підготував та захистив кандидатську і докторську дисертацію на здобуття наукового ступеня з політології саме з цієї важливої проблематики.

Наприкінці 2004 р. всі «соборяни» в Києві і в регіонах активно підтримували кандидатуру Віктора Андрійовича

Ющенко на президентських виборах, а згодом, після другого туру, стали учасниками Помаранчевої революції. Матвієнко під час виборів відповідав за їх проведення в Харківській області, яка була зовсім некомфортною для «помаранчевих сил». Головним їх політичним противником тоді були члени партії Регіонів на чолі з колишнім колегою Анатолія Сергійовича по НДП Є. Кушнарьовим, який користувався значним авторитетом у харків'ян.

Хотів би, у зв'язку зі згадкою про Кушнарьова, звернути увагу на одну важливу рису Анатолія Сергійовича – це його особливе почуття дружби. Я пам'ятаю, як він ходив прощатися з Олександром Разумковим, який у травні 1999 р. умирив від важкої хвороби в лікарні. Довгий час Разумков був близьким другом Анатолія, а потім вони розійшлися через різне ставлення до постаті Кучми. Важко переживав в той же час Анатолій Сергійович відхід від очолюваної ним політичної групи колишніх близьких колег по НДП О. Ємця, Т. Стецьківа, В. Філенка та ін. Добре пам'ятаю засідання Проводу 16 січня 2007 р., коли ми по телефону дізналися про смертельне поранення Є. Кушнарьова. Тоді Анатолій Сергійович сказав, що він поїде до Харкова, бо має попроситися з колишнім другом. Чимало колег по партії вважали, що цього не слід робити, говорили, що Є. Кушнарьов наближена до В. Януковича людина, яка багато шкоди наробила демократичним силам в Харкові, у тому числі і самому Матвієнку, в часи «Помаранчевої революції». Проте ці аргументи на голову УРП «Собор» не подіяли.

Слід сказати, що нема людей, які не роблять в своєму житті помилок, а люди, які здійснюють великі справи і масштабні програми, вочевидь такі помилки роблять частіше. Відносно А. Матвієнка, це моє особисте судження, слід визнати його, на мій погляд, певні огріхи в ставленні до деяких людей. Так, вище вже згадувалась постать В. Олійника, який прийшов до нас як палкий демократ, потім перейшов до Ю. Тимошенко, завдяки якій став народним депутатом, а потім вже від Тимошенко втік під крило В. Януковича. Цікава розмова була у мене з Анатолієм Сергійовичем з приводу постаті народного депутата А. Мокроусова, який входив до очолюваного ним Комітету. Матвієнко запитав мене, чому я постійно його критикую і ставлюся негативно. Я пояснив, що це колишній парт-апаратник, який перетворив Деснянський район м. Києва у свою вотчину. Коли я запитав, а чому Анатолій до нього добре ставиться, той розвів руки і відповів: «Але ж він непоганий хлопець...». Здається «непоганим хлопцем» у А. Матвієнка був і добре відомий київський мер Леонід Черновецький...

Зазначу, що саме в Комітеті місцевого самоврядування Анатолія Сергійовича під час Помаранчевої революції в грудні 2004 р. засідала група, яка готувала поправки до Закону про вибори Президента України напередодні третього (фактично повторного другого) туру. Всі учасники цієї групи прекрасно розуміли важливість підготовки документу, від якого в значній мірі залежала доля країни. Зазначу, що дебати під час розробки цих поправок були дуже гострими. Певна група учасників (зокрема я, Юрій Ганущак та ін.) хотіли зробити в законі запобіжники проти фальсифікацій, але не скасовувати повністю демократичні механізми (можливості отримати відкриті листи в разі гострої необхідності, голосування на дому для важкохворих). Повна заборона означених позицій в документі, на що ми особливо звертали увагу, могла б призвести до зриву голосування за нашим законопроектом у сесійній залі. Вкрай імпульсивно проти нашої позиції виступав народний депутат Юрій Ключковський, який в певний момент, не маючи аргументів на користь своєї позиції, заявив, що він негайно піде скаржитися на нас Віктору Ющенку. Врешті-решт ми знайшли необхідний компроміс, законопроект був дороблений, а згодом його прийняла як закон Верховна Рада України. 26 грудня 2004 р. В. Ющенко святкував перемогу за результатами переголосування другого туру президентських виборів. Через місяць Верховний суд України, відхиливши скарги В. Януковича, визнав Ющенка Президентом України.

Зазначу, що під час Помаранчевої революції мені, як заступнику Голови київської міської організації УНП «Собор», доводилося займатися загальностоличними справами, постійно бути з однопартійцями на Майдані. Серед величезної кількості прапорів на Майдані на фотографіях помітний один, саме наш прапор. Справа в тому, що в якийсь з днів під час перебування на Майдані ми на одне древко (другого в той момент не було) помістили два прапори – помаранчевий і наш партійний – із зображенням Ластівки.

Багато справ у мене тоді було в Деснянському районі, де доводилося вести передвиборчу агітацію, займатися формуванням виборчих команд. А крім того, вельми напружено було безпосередньо на роботі – в секретаріаті парламентської фракції БЮТ. Пам'ятаю, якимось на балконі сесійної зали, під час бурхливого засідання Верховної Ради, я буквально засинав від втоми. Вихідних упродовж двох місяців не було, довелося на певний час відкласти і мої наукові заняття.

Віктор Андрійович Ющенко здобув перемогу внаслідок надзвичайних зусиль політичних сил, які не хотіли реван-

шу кучмізму і приходу до влади його ставленика Януковича. Але табір прихильників нового президента був вкрай різноманітним і крихким, а опозиція його владі залишалась вкрай сильною. В момент приходу до влади Ющенко вимушений був піти навіть на компроміс з опозицією, що проявилось в перетворенні України з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку. «Бомбою уповільненої дії» була наявність серед прихильників Ющенка непримиренних суперників – Юлії Тимошенко і Петра Порошенка. На початку правління нового президента Ю. Тимошенко, як Прем'єр-міністр України, отримала внаслідок конституційної реформи значну владу, але їй цього було мало. Юлія Володимирівна Тимошенко – це політична фігура, яка хоче бути завжди першою і не хоче бути другою. Вона, як відома персона в казці Олександра Пушкіна, прагне досягти всіма можливими і неможливими засобами максимального результату. Складається враження, що в цих поривах Тимошенко, як і казкова героїня, не завжди прораховує варіанти, які можуть виникнути внаслідок її невдачі.

Як відомо, невдовзі через конфлікт у найближчому оточенні Президент України був вимушений відправити у відставку і голову Ради національної безпеки Петра Порошенка, і опонентів останнього – Юлію Тимошенко і Голову адміністрації Президента Олександра Зінченка. В країні виникла криза влади. Вийти з неї можна було б за умови єдності помаранчевих сил, прихильників Ющенка і Тимошенко, але остання нікого крім себе в ролі керівника уряду не бачила. Тому, коли Ющенко запропонував парламенту проголосувати за кандидатуру Юрія Єханурова, практично всі депутати члени фракції «Батьківщини» не підтримали Президента. Як відомо, все це призвело до величезної напруги, змусило Віктора Андрійовича Ющенка піти на дуже небезпечний крок – укласти угоду із здавалось непримиренними суперниками – «регіоналами» на чолі з Януковичем. Реванш останнього був не за горами...

В момент зазначених подій Анатолій Матвієнко знаходився в Криму, де займав посаду Голови уряду Автономної Республіки Крим. Поїхати у таке «відрядження» до півострова Матвієнку запропонував Президент України. Питання про пропозицію Ющенка гостро і довго обговорювалось на засіданні Проводу Української Республіканської партії «Собор». Чимало колег пропонували Анатолію Сергійовичу відмовитися від поїздки, справедливо відзначаючи колосальні проблеми, що мають постати перед новим керівником кримського уря-

ду. Проте Матвієнко, як здається, по-перше, не міг відмовити Президенту, а, по-друге, не звик пасувати перед труднощами, сподівався на свій серйозний досвід управлінця. Перебування в Криму, як мені здається, було не дуже вдалим для Анатолія Сергійовича, а згодом сталася криза влади в самому Києві. Ця криза позначилася і на ситуації в партії. Одна частина партійців підтримала Тимошенко, інша вважала, що слід зберігати тісні стосунки з Ющенком.

В партії стався розкол. В парламентській фракції частина депутатів-«соборян» перейшла на бік «Батьківщини» (Левко Лук'яненко, Григорій Омельченко, Віталій Корж, Сергій Шевчук), а Костянтин Меркурійович Ситник зайняв протилежну позицію. Після тривалих розмов, дискусій, засідань Проводу і Ради партії в умовах жорсткого протистояння 22 жовтня 2005 р. (в день мого народження) відбувся позачерговий з'їзд партії. Прихильники Тимошенко не допускали Матвієнка до трибуни, вимагали від нього передачі печатки і документів партії. Анатолій Сергійович і його прихильники заявили про невизнання рішень з'їзду через не лише численні порушення законодавчих і статутних норм, а й елементарне безкультур'я. Ввечері прихильники Матвієнка, зібравшись на окреме засідання, обрали нових заступників Голови партії, членів Проводу.

Анатолій Сергійович запропонував тоді мені увійти до складу головного колективного органу партії – Проводу. Я тоді відмовився (в значній мірі через мою роботу в секретаріаті фракції БЮТ), проте подальші політичні процеси змусили мене проявити активність. Завершуючи сюжет про день з'їзду, хочу сказати, що я в свій день народження отримав квіти, які планували, але не віднесли до пам'ятника М. Грушевського. Відбулася своєрідна естафета від одного історика до іншого величезної корзини жовтих і синіх хризантем, яку за дорученням Анатолія Матвієнка (який, не дивлячись на жахливий день, не забув привітати колегу) привезли машиною до мене додому на Троещину.

Одразу ж після з'їзду весь вільний від роботи час я мав, як перший заступник голови, займатися складними справами керівництва столичною партійною організацією (Юрій Гнаткевич перейшов на бік Тимошенко). Треба було вирішити непрості питання, пов'язані із відновленням реєстрації міської і десяти районних організацій (старі документи опинилися у наших опонентів), створенням невеликого столичного партійного секретаріату, пошуком нових голів районних організацій на заміну тим, що відійшли від нас. Багато питань треба

було вирішити із відновлення чисельності і дієздатності партійних організацій Києва.

В листопаді 2005 р. в актовому залі Інституту ботаніки НАН України відбулася звітно-виборча конференція київської міської організації. За великим рахунком, цей захід швидше нагадував все ж установчу конференцію, оскільки звітувати особливо не було чим і в тому не було потреби. Роботу з організації конференції довелося здійснювати мені. На той момент відродилися і почали функціонувати (більш-менш) районні організації, які прислали на конференцію своїх делегатів. Всього їх було близько п'ятдесяти. Перед початком зібрання Анатолій Сергійович сказав мені, що в умовах дефіциту кадрів, він хоче запропонувати обрати на голову столичної організації свого заступника по партії Максима Стріху, хоча і розуміє, що Максим дуже зайнятий загальнопартійними справами. Партійний лідер визнав, що не дуже добре є і те, що на конференції Максима немає (він в той час, якщо мені не зраджує пам'ять, був у відрядженні в Австралії) і його не можна запитати щодо його згоди балотуватися на столичного партійного керівника. Далі Матвієнко наголосив (начебто питання про обрання Стріхи вирішено), що треба думати про допомогу Максиму в його роботі на новому посту.

Після проголошення моєї доповіді як виконуючого обов'язки голови київської організації, виступу Анатолія Сергійовича, промов делегатів, звіту мандатної і лічильної комісій, конференція перейшла до питання про обрання нового керівництва столичної організації. Матвієнко виступив і запропонував на голову Максима Стріху, але далі перебіг заходу пішов «не за сценарієм». Після лідера партії виступив один з активістів молодіжної організації партії Остап Смуk, який заявив, що молоді «соборяни» мають претензії до кандидатури, яка була запропонована головою партії, і пропонують обрати головою Олександра Головка (тобто мене). Згодом виступила голова районної Дніпровської організації Тетяна Хоменко і запропонувала свою кандидатуру. З приводу висунення моєї кандидатури Остапом хоча відзначити, що тоді зразу пов'язав його пропозицію з тим, що я був доцентом (за сумісництвом) в 2004 і 2005 рр. в Києво-Могилянській академії, де читав спецкурс про законодавчу владу України на факультеті політології, а багато молодих «соборян», студентів «могилянки», цей курс відвідували.

Після висунення кандидатур була оголошена перерва для підготовки бюлетенів. В перерві я сказав Анатолію Сергійовичу, що абсолютно не рвусь в столичні лідери, а тому

можу зняти свою кандидатуру. Матвієнко усміхнувся (не знаю, що він в той момент подумав) і сказав: «Нехай все відбувається демократично». За результатами виборів я отримав з 41 присутніх 23 голоси, Максим Стріха – 15 голосів, третій кандидат – 3. Таким чином, я став головою організації. Було обрано керівництво київської столичної організації. Моїм заступником обрали Євгена Миколайовича Петренка, який найближчим часом став моїм надійним помічником у вирішенні партійних справ в Києві. Після повернення з відрядження Стріхи він дізнався про проведення конференції і виборів на ній столичного партійного керівництва, проте, як здалося, був задоволений тим, як все відбулося. У подальшому Максим Стріха і Микола Яковина, як заступники голови УРП «Собор», у вкрай складних обставинах активно допомагали мені керувати київською партійною організацією. Зазначу, що як на посаді першого заступника голови, так і потім – голови міської організації – одним із найбільших пріоритетів для мене було прагнення створити саме з однопартійців більш-менш єдину команду (партійну родину) однодумців. Я постійно намагався стежити за тим, що відбувалося в районних організаціях, в разі потреби надавати людям допомогу.

У значній мірі, як зразок керівника для мене в той час був Анатолій Матвієнко. Запам'ятався цікавий епізод, який я прагнув по можливості наслідувати. Якось я сам звернувся до лідера за порадою, де можна знайти мені гарного лікаря ортопеда (чомусь виникли серйозні проблеми з колінами). Матвієнко відкрив один з своїх блокнотів (я про себе його назвав «паличкою-виручалочкою»), знайшов телефон спеціаліста і швидко домовився про консультацію для мене. Однозначно, що всі персони в цих блокнотах були добрими знайомими Анатолія Сергійовича. Досить часто люди у розмові запитували про Матвієнка, просили передати йому подяку за ту чи іншу допомогу.

Наприкінці 2005 р. відбулися значні зміни в моєму перебуванні на роботі в парламенті. У фракції БЮТ нашу партію після розколу представляв Костянтин Ситник, до якого згодом приєдналася Ольга Семенівна Кобець. Мої колеги-однопартійці, зі зрозумілих причин, некомфортно на той час почувалися в складі фракції, проте після їх переходу до фракції Народного Руху України моє життя в Секретаріаті стало вкрай важким. Керівник секретаріату фракції БЮТ Ольга Борисівна Боднар (з якою ми майже три роки сиділи в одній кімнаті і прекрасно співпрацювали, поки вона була лише старшим консультантом) кожен день делікатно пропонувала

мені написати заяву на звільнення з роботи. На мою репліку, з чим пов'язана така оригінальна пропозиція, моя начальниця заявила, що на неї тисне з цього питання тодішній керівник фракції Олег Григорович Білорус, а Білоруса «обробляє» в цьому ж напрямку інший бютівський депутат Віктор Таран-Терен. Виявляється, що останній всім наголошує, що Головка шпигун і диверсант, який збирає і передає ворогам конфіденційну інформацію про діяльність фракції. Робив Таран-Терен це з надією посадити на звільнене після мене місце свого помічника.

Згодом позицію щодо моєї особи я почув особисто від пана Білоруса. Якось я зайшов до нього в кабінет і сказав, що мені для захисту докторської дисертації потрібна характеристика з місця роботи. Поважний депутат і член-кореспондент НАН України, колишній посол України в Сполучених Штатах Олег Білорус не вислухав мене до кінця, а одразу ж заявив, що мій захист – це справа не головна, а такою є моє найшвидше звільнення з роботи. У зв'язку з моєю відмовою в хід була запущена «важка артилерія»: мої начальники влаштували мені (причому не повідомивши мене) позачергову атестацію, де по всім позиціям поставили «двійки» (в попередній були лише «п'ятірки»). Здається, ініціатори цієї «атестації» навіть не подумали, що з визначенням цих оцінок для об'єктивності треба було б проявити якесь різноманіття.

В такій ситуації мені довелося відвідати мого головно-го начальника – керівника Апарату Верховної Ради України Валентина Зайчука. Той прийняв мене дуже привітно, сказав, щоб я спокійно продовжував працювати, не вельми «схвально» охарактеризував організаторів моєї «атестації»: «Вони дивні люди (вислів Валентина Олександровича я дещо пом'якшив – О.Г.), я не хочу, щоб з таким документом Ви мене затягали по судах!». Наскільки я пам'ятаю, в той час із Зайчуком про конфліктну ситуацію в секретаріаті БЮТ, пов'язану з моєю персоною, розмовляв Анатолій Сергійович Матвієнко. Допоміг Матвієнко і в отриманні необхідної мені для захисту дисертації характеристики.

Заради справедливості слід сказати, що не всі депутати – члени «Батьківщини» і мої колеги по фракційному секретаріату так упереджено до мене ставились. Зокрема, досить привітними у мене залишалися стосунки з Олександром Валентиновичем Турчиновим, з яким я зрідка зустрічався у справах в центральному офісі партії «Батьківщина».

В зв'язку з тим, що я не реалізував всі свої додаткові відпустки, в лютому 2006 р. я скористався своїм правом. В трав-

ні 2006 р. у Львові я захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Через півроку, під час проведення конференції київської міської організації, Анатолій Матвієнко тепло і урочисто привітав мене з отриманням докторського диплому. Слід сказати, що в цей час справи з партійним будівництвом нашої Української республіканської партії «Собор» йшли не вельми добре. В парламенті ми мали в складі фракції «Наша Україна – Народна самооборона» спочатку три, а потім два місця. Не вельми зростала чисельність нашої партії, яка все ж продовжувала бути достатньо активною в різних політичних акціях.

Головою столичної організації УРП «Собор» я був 2,5 роки, до квітня 2008 р. Десь наприкінці 2006 або на початку 2007 р. у відповідності із вимогами партійного Статуту без особливих проблем мене знову переобрали на цю посаду. Однозначно, що в той час я хотів, щоб керована мною партійна структура стала більш потужною, але вірогідно для цього у мене не було ні досвіду, ні часу, ні ресурсів, ні достатньої підтримки. Київські «соборяни» брали участь в усіх значних політичних акціях, виходили на пікетування, акції протесту або навпаки підтримки. В роботі в столичній організації велику допомогу мені надавала моя помічниця Ольга Ярославівна Муха, яка фактично і була секретаріатом київської міської організації, вела всю документацію, допомагала в разі потреби і головному партійному Секретаріату на чолі з Миколою Баландюком. Крім політичних акцій, столичні «соборяни» займалися і культурно-просвітницькою роботою. В Києві постійно приділяли увагу функціонуванню пам'яток культури та історії, особливо згадую цікаву екскурсію, яку ми організували для киян-«соборян» і наших прихильників до Національного заповідника «Софія Київська». З подачі нашого активіста, народного депутата Верховної Ради першого скликання Олександра Васильовича Гудими ми встановили хороші дієві стосунки із працівниками заповідника, проводили з ними круглі столи, присвячені захисту пам'яток історичного минулого, зокрема тим, що входили до структури заповідника (сам Софійський собор з прилеглою територією, Андріївська і Кирилівська церкви).

Для багатьох столичних партійних активістів надовго запам'яталася організована Київським партійним осередком екскурсія до міста Житомира і Житомирської області, де ми відвідали, зокрема, Музеї космонавтики і видатного ракетного конструктора Сергія Корольова. Тривалою була наша робота щодо допомоги українській гімназії в Сімферополі. Для навчального закладу ми купляли і збирали підручники, на-

вчальні посібники та інші дитячі книжки українською мовою. Згодом ми звернулися до інших регіональних партійних організацій з ініціативою перетворити нашу київську акцію в загальноукраїнську. Наша ідея дуже сподобалася однопартійцям, її реалізація відповідала духу життя нашої партії, яка головним пріоритетом завжди вважала сприяння розвитку науки, освіти, культури, духовності.

Наприкінці 2007 р. голова партії став висловлювати мені певні претензії з приводу роботи столичної організації, на що я сказав, що столична організація у міру сил і можливостей виконує всі доручення керівництва, не зірвала жодного заходу, а тому підстав для занепокоєння немає. Насправді, в цій розмові я дещо покривив душею, бо підстави для претензій були. Головною проблемою тоді, як мені здається, було те, що серед столичного партійного активу почали зростати елементи політичного прагматизму. Чимало «соборян» за допомогою партії хотіли отримати депутатство різного рівня, або якісь посади в органах місцевої влади. Ця тенденція особливо проявлялася у членів молодіжної організації нашої партії. Мені здавалось, що для багатьох з них на задньому плані були політичні ідеї і погляди, вони не дуже переймалися питаннями елементарної етики. Їм страшенно подобалося, коли говорили, що молодь має бути головною рушійною силою в партії. Саме тоді я помітив спроби деяких районних керівників столичної організації займатися збільшенням чисельності своїх організацій за рахунок «мертвих душ», щоб потім претендувати на першочергове висування їх кандидатами в місцеві ради.

На початку 2008 р. Анатолій Сергійович запропонував провести конференцію і обрати нового голову столичної організації, який мав би бути більш авторитетним, більш активним і зумів би в роботу київської організації внести певні ресурси. В квітні 2008 р. така конференція відбулася. На ній виступив голова партії, який подякував мені за проведenu роботу і запропонував обрати лідером Київської міської організації УРП «Собор» невідомого киянам колишнього віцеадмірала Анатолія Івановича Пахлю, з яким Матвієнко працював в Криму. Пахля був тривалий час кадровим військовим, афганцем, згодом Міністром праці і соціальної політики Автономної Республіки Крим. Я підтримав пропозицію партійного лідера, більш того, сам проголосував за свого наступника, але категорично відмовився ставати його заступником. І не стільки тому, що мені така пропозиція здалась образливою, а тому, що я не хотів робити за когось роботу. Зазначу,

що ні колишній адмірал, ні його наступник на посаді Сергій Березенко (можливо через зайнятість своєю роботою) належним чином столичною організацією не займалися, і вона фактично розвалилася.

В подальшому я залишався членом головного партійного органу – Проводу, брав участь у його засіданнях, але до роботи столичної організації вже стосунку майже не мав. Працюючи в секретаріатах партійних фракцій «Наша Україна – Народна самооборона», а згодом «Наша Україна», я прагнув у міру своїх можливостей займатися партійними справами, допомагати однопартійцям. Практично кожен тиждень я бував в Секретаріаті партії, де обговорював нагальні партійні питання з його керівником Миколою Степановичем Баландюком.

В цей час в секретаріаті фракції «Наша Україна», де я працював, було вирішено низку цікавих справ щодо проведення громадсько-наукових заходів історичного штибу. Зокрема, з моєї ініціативи було підготовлено депутатське звернення до Міністерства освіти і науки про важливість проведення Міжнародної наукової конференції з середньовічного минулого Волині. Така конференція успішно відбулася у вересні 2009 р. на базі Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Велику допомогу в її організації надав мій друг і тодішній заступник Міністра освіти і науки України Максим Віталійович Стріха.

Вірогідно, враховуючи мої наукові інтереси, якимось в кулуарах Верховної Ради Анатолій Сергійович Матвієнко запитав, чи немає у мене бажання перейти на роботу за фахом до Інституту національної пам'яті, на що отримав негативну відповідь. Я пояснив, що на посаді заступника і навіть керівника існуючого в Україні Інституту я навряд чи щось зроблю, бо змінити щось в організації роботи цього закладу ніхто мені не дозволить. Український Інститут національної пам'яті, на мою думку, створено неправильно, він не має необхідної для сучасного життя України концепції. Винятково все наше історичне минуле від найдавніших часів і до сьогодні потребує колосального захисту, в країні необхідно опікати пам'ятки культури, археологічні об'єкти, архіви, музеї. Зводить роботу Інституту національної пам'яті винятково до безумовно вкрай важливих проблем сучасності (голодомори, репресії, переселення людей) не є правильним.

В 2011 р. УРП «Собор» об'єдналася з партією «Українська платформа» на чолі з народним депутатом Павлом Івановичем Жебрівським. Коли готувалася ця подія, я зрозумів, що Анатолій Сергійович втомився тягнути протягом

тривалого часу колосальну партійну ношу, можливо, хотів займатися іншими справами: новими науковими дослідженнями, зокрема написанням докторської дисертації, реалізацією культурно-масових планів, особливо в своїх улюблених Вінницькій та Івано-Франківській областях. Зазначу, що в цей час я вкрай рідко бачив Матвієнка, а після виходу на пенсію в жовтні 2012 р. практично перестав через зміну стилю життя з ним контактувати. Декілька разів я зустрічався в той час в Галичі на наукових конференціях з другом Анатолія Сергійовича – Михайлом Володимировичем Довбенком, який тоді був народним депутатом від Івано-Франківської області і відвідував щорічні наукові конференції у заповіднику «Давній Галич». Від нього, а також у телефонному режимі від інших знайомих, я довідався про важку хворобу Анатолія Сергійовича.

На завершення можу сказати одне. Я вдячний долі, що мені упродовж тривалого часу довелося спілкуватися і часом співпрацювати з багатьма вкрай цікавими і водночас знаковими в Україні людьми. І, безумовно, серед міради цих особистостей одне з перших місць для мене займає Анатолій Сергійович Матвієнко.

Отримано: 12.04.2021

Олександр Головко
(Київ)

ІГОР СКОЧИЛЯС
(1967, 5 квітня – 2020, 20 грудня)

Я не належав до кола друзів, приятелів чи добрих знайомих Ігоря Ярославича Скочиляса. Різниця у віці і місці проживання стояла на заваді у наших комунікаціях. Під час наукових заходів у Львові, Києві та інших містах (останній раз ми бачилися у Перемишлі в грудні 2018 р. на міжнародній конференції «Русь і Польща в X – XIV ст.») особисте спілкування у нас нечасто переростало у якісь довгі розмови.

Проте в нашому існуванні є (не можу змусити себе писати – були) речі, що нас об'єднували. Це Історія і коло колег по історичному цеху, з якими ми перебували у творчій взаємодії. Констатація щодо спільного кола колег, слід зазначити, не суперечить першому реченню цього тексту. Ігор був вихованцем і невід'ємною складовою частиною Львівської історичної школи, яка в найважливіші періоди існування зберігала на достатньо пристойному рівні свої позиції. Він мав щастя мати блискучого керівника – унікального, незабутнього вченого-інтелектуала Ярослава Романовича Дашкевича, з яким я чверть століття підтримував ділові і одночасно дружні стосунки. Саме в кабінеті у Метра, на другому поверсі легендарного будинку на вул. Винниченка, 24 у Львові, мені доводилося зустрічати й Ігоря.

Упродовж чотирьох десятиліть я постійно спілкуюся з багатьма львівськими дослідниками минулого, одним із лідерів яких в новому ХХІ столітті, без сумніву, був Ігор Скочиляс. Щодо Історії, то особливу любов у нас викликало далеке і загадкове середньовіччя, попри різні конкретні сфери наших наукових інтересів.

Справжні історики-професіонали зрідка швидко захищають докторські дисертації. Занадто складним є пошук і збирання наукової інформації, вкрай важким і марудним процес оформлення результатів осмислення цієї інформації. Особливо складним є подібна праця, якщо вона пов'язана із далеким минулим, яке відокремлено від нашого часу багатьма століттями потрясінь, негараздів. В сорок чотири роки Ігорем Ярославичем була написана робота на вкрай складну, нетрадиційну тему з історії церкви в Західній Україні XII – XVIII ст. (варто згадати десятиліття в XX столітті, коли замість церковної тематики існувала пропагандистсько-агресивна дисципліна – науковий атеїзм, щоб зрозуміти новаторський підхід наукового пошуку молодого вченого). Результат дослідження Ігоря Скочилися вразив фахівців із середньовічної історії, в першу чергу обсягом монографії (800 сторінок), яка була підготовлена здобувачем докторського ступеня. Але мене ще більше здивувала фраза-обіцянка, яку висловив Ігор, даруючи мені цю книгу: «Перепрошую, пане Олександр, це тільки перша третина праці, яку я зробив. Сподіваюсь невдовзі подарувати Вам продовження». До речі, дарувати книги, як мені здається, було одним із улюблених захоплень історика, він це робив з великим піднесенням і своєю незмінною дивовижною посмішкою. На яку б конференцію, симпозіум чи якийсь інший захід Ігор не приїжджав, він завжди привозив і дарував колегам багато книжок...

На превеликий жаль, доля багатьом людям дає вкрай мало часу для фізичного існування. В житті Ігоря Ярославича ситуацію не врятував його рідкісний дар максимально ефективно цей час використовувати, про що свідчить велика кількість книг і статей вченого, постійні лекції, консультації і бесіди зі студентами Українського католицького університету, де історик пропрацював два десятиліття, численні доповіді, зустрічі, обговорення важливих тем із науковцями як в Україні, так і за її межами.

В цьому тексті я ухилився писати звиклі, але традиційні речі про Людину, якої, на велику жаль, вже немає. Я знаю одне, що дуже скоро буду відчувати стан певного духовного провалля від втрати Людини, до якої ніколи вже не зможу звернутися. Спочивай з миром...

Отримано: 02.05.2021

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баженов Лев Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік Української академії історичних наук (УАІН), керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при К-ПНУ імені Івана Огієнка.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Верстюк Володимир Вікторович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Газін Володимир Прокопович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головко Олександр Борисович (м. Київ), доктор історичних наук, науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.

Дзира Олеся Іванівна (м. Київ), кандидат історичних наук, завідувачка відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, академік УАІН, АНВО, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Іваненко Оксана Анатоліївна (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту історії України НАН України.

Калуцький Сергій Сергійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, завідувач сектору «Старий замок» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Криськов Андрій Анатолійович (м. Тернопіль), доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Ліхтей Ігор Михайлович (м. Ужгород), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби Ужгородського національного університету.

Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Ігор Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Майор Ростислав Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук.

Мартинів Андрій Юрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту історії України НАН України.

Панченко Наталія Олександрівна (м. Хмельницький), магістр історії, вчитель історії ЗОШ № 24 міста Хмельницького.

Ратушняк Ігор Іванович (м. Вінниця), старший викладач кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, академік УАІН, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Віталій Валерійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філіпчук Богдан Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), студент третього курсу спеціальності 014 Середня освіта (Історія) за освітньо-професійною програмою (Історія та правознавство) Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Шніцер Ігор Омелянович (м. Ужгород), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн Ужгородського національного університету.

Шолк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 9

**НА ПОШАНУ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА
НАН УКРАЇНИ С.В. ВІДНЯНСЬКОГО**

Підписано до друку 20.10.2021 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 19,8. Обл.-вид. арк. 20,4.
Тираж 60. Зам. № 946.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.